

UNIVERSUMI UKSEL

JAMES W. SIRE

XX SAJANDI MAAILMAVAATED

Originaali tiitel: James W. Sire - The Universe Next Door
InterVarsity Christian Fellowship of the USA

Tõlkinud Karl Pärnu, toimetanud Leho Paldre

Maailmavaade on maailma ülesehituse kohta meie poolt (kas teadlikult või ebateadlikult, järjekindlalt või ebajärjekindlalt) omaks võetud oletuste hulk. Niisiis koosneb maailmavaade teatud hulgast põhilistest oletustest, mis on üksteisega rohkem või vähem kooskõlas, milles ollakse rohkem või vähem tõesed.

Selle raamatu eesmärk on: esiteks, kirjeldada põhilisi maailmavaateid ning seda, kuidas me läänemaailmas endist, teistest inimestest, loodusest ja Jumalast ehk ülimest mõtleme; teiseks, jälgida nende maailmavaadete ajaloolist arengut pärast teistliku maailmatunnetuse kokkuvarisemist, liikudes läbi deismi, naturalismi, nihilismi, eksistentsialismi ja Ida müstika kuni *New Age*'i uue teadvuseni; ja kolmandaks, julgustada meid kõiki mõtlema maailmavaatelistes terminites, s.o. olema teadlik mitte ainult omaenda, vaid ka teiste inimeste mõtlemisviisist, et meie pluralistlikus ühiskonnas kõigepealt teisi mõista ja seejärel nendega suhelda.

Minu maailmavaade selgub juba väitluse alguses. Sellest hoolimata ei ole see raamat minu maailmavaadetest, vaid valikute väljatoomine ja kriitiline analüüs. Selle raamatu peaesmärk on saavutatud, kui lugejad leiavad, muudavad või täpsustavad analüüsi käigus oma maailmavaadet, ma võin loota, et sellest raamatust saab paljudele hüppelaud omaenese teadlikus arengus ja oma maailmavaate põhjendamises.

James W. Sire

*Marjorie'le, Carolile, Eugene'ile ja Carolile,
Richardile ja Kay Dee'le ja Annile –
kelle maailmad maailmade kohta
moodustavad mulle tuttava ja paisuva universumi*

Eessõna teisele väljaandele

1. [Maailmade paljusus](#)
2. [Jumala hiilgusega täidetud Universum: kristlik teism](#)
3. [Kellavärgi universum: deism](#)
4. [Lõpliku ruumi vaikus: naturalism](#)
5. [Nullpunkt: nihilism](#)
6. [Nihilismist kaugemal: eksistentsialism](#)
7. [Teekond Itta: Ida panteistlik monism](#)
8. [Teistsugune tõelisus: New Age](#)
9. [Läbitunnetatud elu](#)
10. [Märkused](#)

Eessõna teisele väljaandele

Lugejate pidev huvi raamatu vastu, mille ma kirjutasin rohkem kui 12 aastat tagasi, üllatab ja rõõmustab mind jätkuvalt. Igal aastal on see professorite näpunäidete järgi sattunud paljude üliõpilaste kätte, kes õpivad nii erinevaid distsipliine nagu apologetikat, ajalugu, inglise kirjandust, sissejuhatust religiooni, sissejuhatust filosoofiasse või isegi teaduse inimlikku mõõdet. Selline huvide spekter osutab eeldusele, millel see raamat põhineb: inimolenditena ei tunne meie jaoks olulised asjad distsipliinidevahelisi piire. Mis on esmane reaalsus? On see Jumal või kosmos? Kes on inimolend? Mis juhtub surses? Kuidas me peaksime siis elama? Need küsimused puutuvad ühtviisi nii kirjandusse kui psühholoogiasse, nii religiooni kui teadusse.

Mingis olulises mõttes pole neile küsimustele vastamise viis viimase aastakümne jooksul sugugi muutunud. Neile küsimustele vastamiseks on ainult piiratud arv viise ja nende vastuste puhul on võimalik isegi väike "areng" või "progress". Siiski on välja arenenud üks vastusekomplekt – s.o üks maailmavaade. Esimeses väljaandes kirjutasin ma, et "me elame läbi... uue maailmavaate sünnivalusid, ...ja see pole täielikult välja kujunenud". Nüüd on laps sündinud ja nõuab valju kisaga tähelepanu. Mida ma 1976.aastal kutsusin uueks teadvuseks, on nüüd tuntud kui *New Age*. 12. aastat tagasi oli selle peamine propageerija Carlos Castaneda, praegu ei kõnelda temast enam nii palju – nüüd on selle väljapaistvam avalik kaitsja Shirley MacLaine. Selliste asjade kulgu arvestades olen ma kaheksanda peatüki ulatuslikult ümber teinud ja pealkirjastanud selle "*New Age*".

Teine ulatuslik muudatus leidub neljandas peatükis ning on reaktsioon esimese väljaande arvustusele. Ameerika kriitikutele leidsid vähesed midagi olulist puudu olevat. Aga paljud arvustajad väljaspool Ameerika Ühendriike küsisid: "Kus on marksism, üks tänapäeva kõige olulisematest maailmavaadetest?" Õigupoolest olin ma marksismi lühidalt maininud kui naturalismi alamliiki. Need arvustajad aga pidasid marksismi piisavalt tähtsaks, et pälvida iseseisvat käsitlust. Ma arvan, et neil on õigus ja sellele väljaandele olen ma lisanud marksismi kohta eraldi osa. Kuna ma ei pea oma arusaama marksismist selle ülesande jaoks piisavaks, olen ma sügavalt tänulik oma heale sõbrale St. Olaf College'i filosoofiadotsent C. Stephen Evansile, kes oli lahkelt nõus selle osa minu eest kirjutama.

Kolmas vähemolulisem muudatus on lisa ilmaliku humanismi käsitlevale osale. Väga paljud arvustajad ei märganud, et naturalismi kirjeldades kirjeldasin ma samal ajal ka selle maailmavaate põhitõdesid. Selle seose olem ma nüüd selgelt välja toonud.

Lõpuks proovisin ma kogu raamatut veel lihvida – täiendades bibliograafilisi viiteid, parandades keelekohmakusi ja proovides tuua raamatut 1980. lõpu konteksti. Näiteks olen ma nihilismi puudutavale peatükile lisanud viiteid Douglas Adamsi neljaköitelisele kosmosetroloogiale *Hitchhiker's Guide to the Galaxy* ja võtnud arvesse mõningaid kultuurianalüütilisi käsitlusi, mis on ilmunud pärast 1976. aastat.

Muidugi ei ole ma sisse viinud kõiki lugejate ja kriitikute soovitatud lisandusi ja parandusi. Mõned on näiteks soovitanud, et ma vähendaksin kõikide maailmavaadete puhul elustiili osa – lõppude lõpuks nähtub see, mida me tegelikult mõtleme ja kes me tegelikult oleme, samavõrra meie tegudest kui meie väljaõeldud vaadetest. Ma olen selle etteheitega nõus ja mul on kahju, et mul ei olnud aega ja ruumi, et siinkohal sellest vähemalt lühiülevaadet anda. See ülesanne peab jääma teistele.

Ühes küsimuses jään ma kõigutamatuks – ma olen veendunud, et selleks, et olla intellektuaalselt täiesti teadlikud, peame olema suutelised mitte ainult määrama kindlaks teiste maailmavaadeteid, vaid olema teadlikud ka enda maailmavaadetest – sellest, miks see meie oma on ja miks me nii paljude valikuvõimaluste valgusel arvame, et see on tõene.

Lisaks joonealustes märkustes sisalduvatele tänuavaldustele paljudele tahan ma eriti tänada hr C. Stephen Boardi Harold Shaw' kirjastusest, kes palus mul palju aastaid tagasi esitada suur osa käesolevast materjalist loenguruumis Christian Study Projecti raames, mida toetas InterVarsity Christian Fellowship ja mis korraldati Cedar Campusee Michiganis. Tema ja hr Thomas Trevethan, kes samuti programmi juures töötas, on mulle materjali koostamisel ja minu maailmavaate-alast mõtlemist kritiseerides andnud head nõu pärast selle raamatu esimese trüki ilmumist.

Teised sõbrad, kes on käsikirja lugenud ning aidanud mõningaid konarusi siluda, on dr C. Stephen Evans, dr Os Guinness, dr Charles Hampton ja dr Keith Yandell. Minu siiras tänu kuulub neile ja selle väljaande toimetajale dr James Hooverile. Lõpuks tahan ma tunnustada oma tänuvõlga tagasiside eest, mis ma olen saanud oma seminarides ja loengutes maailmavaadete kritiseerimist talunud üliõpilastelt.

Paraku lasub kogu vastutus selles raamatus sisalduvate puudujääkide ja otseste vigade eest muidugi minul.

1. Maailmade paljusus

Üheksateistkümnenda sajandi lõpul väljendas Stephen Crane kimbatust, mis meil 20. sajandi lõpus universumiga silmitsi seistes tekib.

Inimene ütles universumile:

“Mu härra, ma olen olemas.”

“Paraku,” vastas universum,

“ei tekita see tõsiasi minus mingeid tundmusi.”¹

Kui erinev on see iidse lauliku sõnadest, kes enda ümber ja üles Jumala poole vaadates kirjutas:

Jehoova, meie Issand, kui ülev on su nimi kõiges maailmas!

Sinu aukuulsus ulatub üle taevaste!

Väetite ja imikute suust sa valmistasid kiitva väe oma vastaste pärast, et sundida vait jääma vaenlast ja kättemaksjat!

Kui ma näen su taevast, su sõrmede tööd, kuud ja tähti, mis sa oled rajanud, siis mis on inimene, et sa temale mõtled, ja inimese poeg, et sa tema eest hoolitsed?

Sa tegid ta pisut alamaks Jumalast ja ehtisid teda au ja austusega!

Sa seadsid ta valitsema oma käte töid; kõik sa panid tema jalge alla, pudulojused ja härjad kõik puha, samuti metsloomad, taeva linnud ja mere kalad ja kõik, mis mere radadel liigub!

Jehoova, meie Issand, kui auline on su nimi kõiges maailmas! (Ps 8.)

Neis kahes luuletuses esitatud maailmavaadete vahel on maailmatu erinevus. Tegelikult kujutavad nad alternatiivseid universeid. Sellest hoolimata äratavad need luuletused ka tänapäeva inimese meeles ja hinges vastukaja. Paljudel, kes hoiavad Stephen Crane'i poole, on lauliku suurejoonelisest ja ülevast kinnitusest Jumala käe kohta kosmoses ja tema armastusest oma rahva vastu rohkem, kui vaid mälestus. Nad igatsevad selle järele, mida nad õigupoolest enam tunnistada ei saa. Tühik, mille jätab elu keskme kadumine, on sarnane kuristikuga väikese lapse südames, kelle isa on surnud. Kuidas küll need, kes on kaotanud usu Jumalasse, soovivad, et miski selle tühiku täidaks!

Paljud lauliku poolehoidjad, kes on täis usku Jumalasse-Loojasse, tunnevad siiski Crane'i luuletusest õhkuvat võlu. Jah, see on täpselt see tunne, mis tekib Jumalat kaotades. Jah, see on täpselt see võõrandumine, üksindus ja lootusetus, mida tunnevad need, kes on kaotanud usu lõputusse isikulisse Universumi Isandasse.

Selle raamatu peateema ongi võitlus, mida me peame, et avastada oma usku, omaenese maailmavaadet ja oma vaateid reaalsusele. Formaalselt kõneldes on selle raamatu eesmärkideks: (1) kirjeldada põhilisi maailmavaateid, mis seisavad selle taga, kuidas me läänemaailmas endist, teistest inimestest, looduslikust maailmast ja Jumalast ehk ülimast reaalsusest mõtleme;

(2) jälgida nende maailmavaadete ajaloolist arengut pärast teistliku maailmavaate kokkuvarisemist, liikudes läbi deismi, naturalismi, nihilismi, eksistentsialismi ja Ida müstika kuni *New Age*'i uue teadvuseeni; ja (3) julgustada meid kõiki mõtlema maailmavaatelistes terminites, s.o olema teadlik mitte ainult omaenda, vaid ka teiste inimeste mõtlemisviisist, et meie pluralistlikus ühiskonnas kõigepealt teisi mõista ja seejärel nendega suhelda.

See on väga suur ülesanne – õigupoolest näib see eluülesandena. Ma loodan, et see saab eluülesandeks paljudele seda raamatut lugevatele inimestele ja nad võtavad siit tulenevaid järeldusi tõsiselt. Siinkirjutatu on ainult sissejuhatus sellele, mis võib saada eluviisiks.

Kui ma seda raamatut kirjutasin, oli mul raske otsustada, mida sisse võtta ja mida välja jätta. Aga et ma pean kogu raamatut teatud mõttes sissejuhatuses, olen kõigest väest püüdnud esitada materjali võimalikult lühidalt: vaadelda iga maailmavaate tuuma, osutada selle tugevatele ja nõrkadele külgedele ning minna edasi järgmise juurde. Siiski olen ma oma huvidele järele andnud ja toonud ära bibliograafilised ning tekstimärkused, mis loodetavasti juhatavad lugejat kaugemale kui peatükid ise. Need, kes tahavad kohe jõuda asja tuumani, võivad neist julgesti mööda minna. Aga nende jaoks, kes tahavad kogu tee ise läbi käia (olgu neid terve leegion!), on märkused kirjanduse leidmisel ja edasiste küsimuste püstitamisel loodetavasti kasulikud.

Mis on maailmavaade?

Vaatamata Platoni, Aristotelese, Sartre'i, Camus ja Nietzsche nimede mainimisele pole see raamat professionaalne filosoofiline käsitlus. Kuigi me viitame aeg-ajalt mõistetele, mille tegid tuntuks apostel Paulus, Augustinus, Aquinas ja Calvin, ei ole see teoloogiline töö. See on pigem maailmavaadete raamat – mingitpidi põhilisem ja fundamentaalsem kui formaalsed filosoofilised või teoloogilised uurimused. Ehk teisiti öeldes, on see raamat sõnade ja mõistetega maalitud universumitest, mis koos toimides moodustavad enam-vähem koherentsete koordinaadistiku kogu mõtlemise ja tegevuse jaoks.²

Vähesed inimesed on omaks võtnud midagi tervikliku filosoofia sarnast – vähemalt mitte suurte filosoofide koondteoste põhjal. Ma kaldun arvama, et veel vähesemad tunnistavad mingit hoolikalt ülesehitatud teoloogiat. Aga igapähele on maailmavaade. Alati, kui keegi meist millelegi mõtleb – on see siis juhuslik mõte (Kuhu ma oma kella pannud olen?) või põhimõtteline küsimus (Kes ma olen?) -, opereerime mingis sellises raamistikus. Õigupoolest lubab vaid maailmavaate olemasolu, olgu ta siis kuitahes lihtne ja primitiivne, meil üldse mõelda.

Mis on maailmavaade, et ta meie kõigi jaoks nii tähtis on? Mina pole kunagi ühestki isegi kuulnud. Kuidas minul võiks selline olla? Selline võib olla paljude inimeste reaktsioon. Siinkohal tuleb meelde hr Jourdan Molière'i romaanis *Kodanlasest aadlimees*, kes äkki avastas, et on iseene teadmata nelikümmend aastat proosas kõnelnud. Aga omaenese maailmavaate avastamine on veel väärtuslikum. See on tähtis samm eneseteadvuse, enese tundmise ja enese mõistmise poole.

Niisiis, mis on maailmavaade? Olulisim on siin järgmine: Maailmavaade on maailma ülesehituse kohta meie poolt (kas teadlikult või ebateadlikult, järjekindalt või ebajärjekindlalt) omaks võetud oletuste (eeldused, mis võivad olla osaliselt tõesed või täielikult väärad) hulk.

Esimene asi, mida me kõik enne igasugust mõtlemahakkamist tunnistame, on see, et miski on olemas. Teisisõnu eeldavad kõik maailmavaated pigem seda, et miski on olemas, kui seda, et mitte midagi pole olemas. See eeldus on meist enamiku jaoks nii algne, et suurem osa meist isegi ei tea, et me seda eeldame.³ See on liiga ilmselge, et sellest rääkida. Miski on loomulikult olemas.

Tõepoolest, nii see on. Asi just selles seisabki. Kui me seda ei tunnista, ei jõua me kuhugi. Nagu ka paljude teiste lihtsate "faktide" puhul, mis meil otse nina all seisavad, on sellel väga suur tähtsus. Praegusel juhul on millegi olemasoleva äratundmine teadliku elu ja ka kahe filosoofiaharu – *metafüüsika* (olemise uurimine) ja *epistemoloogia* (teadmise uurimine) alguseks.

Paraku avastame kiiresti, et kui me olemegi tunnistanud millegi olemasolu, ei ole me sellega tingimata tunnistanud, *mis* see miski on. Ja siinkohal hakkavad maailmavaated lahku minema. Mõned inimesed eeldavad (kas siis selle üle järele mõeldes või mitte), et ainsaks põhiliseks olemasolevaks substantsiks on *aine*. Nende jaoks on kõik lõppude lõpuks üks asi. Teised nõustuvad, et lõpuks on kõik üks asi, kuid selle ühe asjana eeldavad nad Vaimu või Hinge või mõnda muud mittemateriaalset substantsi.

Aga me ei tohi lasta ennast näidetest kõrvale juhtida. Praegu huvitab meid maailmavaate definitsioon. Maailmavaade koosneb teatud hulgast põhilistest oletustest, mis on üksteisega rohkem või vähem kooskõlas, millest ollakse rohkem või vähem teadlikud ning mis on rohkem või vähem tõesed. Üldiselt ei vaidlusta me neid, meie sõbrad ei räägi neist praktiliselt kunagi ja nad meenuvad meile alles siis, kui meid ründab teisest ideoloogilisest universumist pärinev võõramaalane.

Seitse põhiküsimust

Teine viis maailmavaate mõistmiseks on vaadelda seda meie põhiliste, aluslike vastustena järgnevale seitsmele küsimusele.

Mis on esmane reaalsus – tõeliselt tõeline? Sellele võiksime vastata: Jumal või jumalad või materiaalne kosmos.

Milline on välise reaalsuse, s.o meid ümbritseva maailma loomus? Siin näitavad meie vastused, millistena me maailma näeme – loodu või iseseisvana, kaootilise või korrapärasena, aine või vaimuna, või seda, kas me rõhutame oma subjektiivset, isiklikku suhet maailmaste või maailma meist eraldi seisvat objektiivsust.

Kes on inimolend? Sellele võiksime vastata: ülikeeruline masin, magav jumal, kes on Jumala näo järgi tehtud isik; "karvadeta ahv".

Mis juhtub inimesega surses? Siin võiksime vastata: isiklik häving või muundumine kõrgemasse olekusse või lahkumine “teispoolsuse” ebamäärasesse eksistentsi.

Kuidas on võimalik üldse midagi teada? Standardvastuste seas on siin arusaam, et me oleme tehtud kõiketeadva Jumala näo järgi või et teadvus ja mõistuslikkus arenesid pika evolutsiooniprotsessi käigus enesesäilitustungi mõjul.

Kuidas me teame, mis on õige ja mis on väär? Jällegi, võib-olla oleme loodud hea iseloomuga Jumala näo järgi; või määrab õige ja väära vaid inimlik valik; või arenesid need mõisted välja lihtsalt kultuurilise või füüsilise enesesäilitustungi mõjul.

Milline on inimajaloo tähendus? Sellele võiksime vastata: Jumala või jumalate eesmärkide realiseerimine, paradiisi loomine maa peal, inimeste ettevalmistamine eluks ühtsuses armastava ja püha Jumalaga või midagi muud.

Erinevate põhiliste maailmavaadete puhul kerkivad sageli üles teised küsimused, näiteks: Kes juhib maailma – Jumal või inimesed või üldse mitte keegi? Kas me oleme inimolenditena ettemääratud või vabad? Kas meie üksi oleme väärtuste määrajad? Kas Jumal on tõeliselt hea? Kas Jumal on isikuline või ebaisikuline? Või kas ta üldse on olemas?

Sellises järjekorras esitatuna segavad need küsimused mõtlemist. Vastused on meile kas ilmsed ning me imestame, miks keegi selliseid asju üldse küsib, või siis imestame, kuidas saab neile üldse mingi kindlusega vastata. Kui meil tekib tunne, et vastused on nende üle mõtisklemiseks liiga ilmsed, siis on meil maailmavaade, aga meil pole aimugi, et paljud teised seda ei jaga. Mis meile tundub ilmsena, võib meie naabrile näida “saatana valena”. Kui me seda ei tunnista, oleme igal juhul naiivsed ja kolklikud ja meil on veel palju tänapäeva maailmas elamisest õppida. Teisel juhul, kui me tunneme, et ilma valetamata või intellektuaalset enesetappu sooritamata ei saa vastata ainsalegi neist küsimustest, oleme juba omaks võtnud mingi maailmavaate – skeptitsismi vormi, mis oma äärmuslikul kujul viib nihilismini.

On tõsi, et me ei saa vältida mõnede vastuste eeldamist neile küsimustele. Me võtame omaks emmakumma seisukoha ja meie keeldumine selgepiirilise maailmavaate omaksvõttust osutub omakorda maailmavaateks või vähemalt filosoofiliseks seisukohaks. Lühidalt, me oleme lõksus. Niikaua, kui me elame, elame kas läbiuuritud või läbiuurimata elu. Selle raamatu eelduseks on, et läbiuuritud elu on parem.

Nii on järgnevad peatükid, milles igapähe uuritakse mingit olulist maailmavaadet, mõeldud selleks, et valgustada võimalusi. Me uurime vastuseid, mida iga maailmavaade annab neile seitsmele põhiküsimusele. See võimaldab meil samadel alustel läheneda igapähele neist, aitab meil näha nende sarnasusi ja erinevusi ning annab võimaluse hinnata neid nii seepidist kui ka teiste võistlevate maailmavaadete vaatenurgast.

Minu maailmavaade selgub juba väitluse alguses. Aga et vältida igasugust mõistatamist, ütlen ma praegu välja, et see on järgmise peatüki teema. Sellest hoolimata ei ole see raamat minu maailmavaatest, vaid valikute väljatoomine ja kriitiline analüüs. Selle raamatu peaesmärk on saavutatud, kui lugejad leiavad, muudavad või täpsustavad selle analüüsi käigus oma maailmavaadet.

On olemas palju sõnalisi või mõistelisi universumeid. Mõned neist on olemas olnud juba ammu, teised moodustuvad just praegu. Milline on teie universum? Millised on universumid meie kõrval?

2. Jumala hiilgusega täidetud Universum: kristlik teism

Läänemaailmas domineeris kuni 17. sajandi lõpuni selgelt teistlik maailmavaade. Vaidlused vaimu üle, mida ei olnud tollal vähem kui praegu olid enamasti perekondliku tüli laadi. Dominikaanidel võis olla lahkarvamusi jesuiitidega, jesuiitidel anglikaanidega, anglikaanidel presbüterlastega jne, kuid kõik osapooled olid alati nõus samade põhieeldustega. Oli olemas Piibli kolmainsuslik isikuline Jumal; ta oli ennast meile ilmutanud ja teda võis tunda; universum oli tema looming; inimolendid olid tema eriline looming. Kui lahinguid ka peeti, siis kulgesid rindejooned teismi ees.

Kuidas me näiteks Jumalat tunnetame? Kas mõistusega, ilmutuse, usu või kontemplatsiooni kaudu, vahendatult või otseselt? Sel põhjusel on eri rinnetel paljude kindlate sajandite jooksul lahinguid peetud. See tekitab endiselt küsimusi neile, kes püsivad teistlikul võitlusväljal. Või võtkem järgmine probleem: Kas universumi alusaine on ainult aine, ainult vorm või nende kombinatsioon? Teistidel on ka selle suhtes olnud lahkarvamusi. Milline roll on inimlikul vabadusel universumis, kus Jumal on suveräänne? Jällegi perekonnatüli.

Varasest keskajast kuni 17. sajandi lõpuni oli väga vähe neid, kes vaidlustasid Jumala olemasolu või olid veendunud, et lõplik reaalsus on ebaisikuline või et surm tähendab individuaalset hävingut. Sellel on lihtne seletus. Kristlus oli läänemaailmas nii üldlevinud, et hoolimata sellest, kas usuti Kristusesse või tegutseti nii, nagu on kohane kristlastele, elasid kõik ideedekontekstis, mida oli mõjutanud ja kujundanud ristiusk. Isegi need, kes usu ära põlgasid, elasid sageli põrgutule lõõma ja purgatooriumi kannatuste hirmus. Halvad inimesed võisid küll loobuda kristlikust headusest, kuid ennast pidasid nad halvaks põhiliselt kristliku mõõdupuu järgi – mida nad võisid kahtlemata mõista vaid üldjoontes, aga mis siiski oli loomult kristlik. Väärtuste aluseks olevad teistlikud veendumused omandasid nad koos emapiimaga.

Praegu ei ole see midugi enam nõnda. Fakt, et ollakse sündinud läänemaailmas, ei taga praegu enam midagi. Maailmavaated on vohavalt paljunenud. Kui te kõnnite ükskõik millise Euroopa või Põhja-Ameerika linna tänavail, võib esimene vastutulija pooldada millist seisukohta tahes tosinast selgelt eristuvast arusaamisest selle kohta, mis on elu mõte. Elu on muutunud selliseks, et me imestame vaid väga vähese üle, mistõttu teleshowde juhtidel läheb üha raskemaks publiku šokeerimise pealt plusspunkte teenida.

Mõelge sellele, kuidas inimesed tänapäeval üles kasvavad. Pisi-Janne'i, 20. sajandi läänemaailma lapse jaoks defineeritakse reaalsus sageli kahel äärmiselt erineval viisil – ema moodi ja isa moodi. Kui siis perekond laguneb, tuleb mängu kohus oma kolmandat sorti reaalsuse määratlusega. See püstitab iseiseisva probleemi, kus tuleb otsustada, milline maailm tegelikult on.

Pisi-John, 17. sajandi laps, elas kultuurilise üksmeelsusega ümbritsetud hällis, mis tekitas tunde, et mingi koht on päriselt olemas. Ümbritsev maailm oli tõesti olemas ja maailma oli selliseks loonud Jumal. Ja Jumala asevalitsejana tajus noor John, et maailma valitsemine on antud tema kätte. Ta pidi Jumalat teenima ja Jumal oli ilmselgelt väärt, et teda teenitaks. Ta pidi Jumalale kuulekas olema, kuid samas oli Jumalale kuuletumine tõeline vabadus, sest selliseks olid inimesed loodud. Lisaks sellele oli Jumala ike leebe ja tema koorem kerge. Enamgi veel, Jumala seadused puudutasid eelkõige moraali ja inimestel oli vabadus suhtuda loovalt välisesse universumisse, õppida tundma selle saladusi, koos Jumala teenritega seda muuta ja kujundada, harida Jumala aeda oma tööd andamiks tuues – ja see kõik teenib Jumalat, kes austab oma loomingut vabaduse ja vääriskusega.

Oli olemas põhi nii tähenduse kui moraali jaoks, samuti nagu ka identiteediküsimuse jaoks. Absurdi kuulutajad ei olnud veel saanud. Isegi Shakespeare'i "Kuningas Leari" (vahest Inglise renessansi kõige "piinatuma" kangelas) lõpp ei kujuta täielikku lootusetust. Ja Shakespeare'i hilisemad näidendid näitavad, et ka tema oli lootusetusest kindlalt üle saanud ning leidnud, et maailmal on lõpuks mõte.

Seega on meil kohane alustada maailmavaadete uurimist teismiga. See on alustrajav vaade, millest tulenevad õigupoolest kõik teised 1700. ja 1900. aasta vahel arenenud vaated. Oleks võimalik minna teismist veel tagasi kreeka-rooma klassitsismi juurde, aga isegi seda, nii nagu ta renessansis taassündis, nähti peaaegu eranditult teismi raamistikus.¹ Niisiis on meil aeg otseselt teismi juurde asuda.

Kristliku teismi alused

Iga peatüki tuumana püüan ma kirjeldada vastava maailmavaate põhiolemust minimaalse arvu selgelt formuleeritud väidete abil. Iga maailmavaade võtab arvesse allpooltoodud põhiküsimusi: Jumala või viimse reaalsuse loomus ja iseloom, universumi loomus, inimkonna loomus, küsimus sellest, mis juhtub inimesega sures, inimteadmiste alus, eetika alus ja ajaloo mõte.² Teismi puhul puudutab esimene väide Jumala loomust. Et see esimene väide on nii tähtis, peatume sellel pikemalt kui ühelgi teisel.

*1. Jumal on lõputu ja isikuline (kolmainsuslik), transtsendentne ja immanentne, kõiketeadev, suveräänne ja hea.*³

Vaatleme seda väidet osade kaupa.

Jumal on lõputu. See tähendab, et niivõrd kui see meisse puutub, ei ole tal suurust, ega mõõtu. Ükski teine olend universumis ei saa talle tema loomuses vastu astuda. Kõik muu on teisejärgulise tähtsusega. Temale ei ole samaväärset ja tema üksi on olemasolu ainus kõikolev ja lõpetus. Tegelikult on ta ainus iseolev olend.⁴ Nii nagu Issand Jumal Moosesele põlevast põõsast ütles: “MA OLEN SEE, KES MA OLEN” (2Mo 3:14). Ta on sellisel viisil, kui ei keegi teine. Nagu Mooses kuulutas: “Kuule, Iisrael! Jehoova, meie Jumal Jehoova on ainus” (5Mo 6:4). Niisiis on Jumal üks ja ainus esmane olev, esmane reaalsus, kogu ülejäänud reaalsuse allikas, nagu me hiljem näitame.

Jumal on isikuline. See tähendab, et Jumal ei ole mitte ainult jõud või energia või olemasolev “substants”. Jumal on *Tema* – see tähendab, et Jumalal on isiksus. Isiksuse eeltingimuseks on kaks põhitunnust: (1) enesepeegeldus ja (2) enesemääramine. Teisisõnu on Jumal isikuline, kuna ta teab oma olemasolu (tal on eneseteadvus) ning tal on enesemääramise tunnused (ta “mõtleb” ja “tegutseb”).

Jumala isikulisusest tuleneb muuhulgas ka see, et ta on meie sarnane. Mingis mõttes on see võrdväärne vankri hobuse ette rakendamiselega. Tegelikult oleme meie tema sarnased, aga lühikese illustratsiooni huvides on kasulik seda ümberpöörduvalt sõnastada. Tema on meiesarnane. See tähendab, et on olemas *keegi ülim*, kes on vasteks meie kõrgeimatele püüdlustele, kõige väärtuslikumale, mis meil on – isiksusele. Aga põhjalikumalt kõneleme sellest 3. väidet käsitledes.

Teiseks tuleneb Jumala isikulisusest, et Jumal ei ole lihtsalt üks, nagu number. Tal on omadused, tunnused. Jah, ta on küll tervik, kuid kompleksne tervik.

Õigupoolest kristlikus teismis (see ei puuduta judaismi) *ei ole Jumal mitte isikuline, vaid kolmainsuslik*. See tähendab, et “Jumaluse ühe põhiolemuse piires peame tegema vahet kolme ‘isiku’ vahel, kes pole ei kolm jumalat, ega ka mitte Jumala kolm osa ehk esinemiskuju, vaid kes on võrdväärselt ja sama igavikuliselt Jumal”.⁵ Kolmainsus on loomulikult suur müsteerium ja selle selgitamisega ei jõua me praegu isegi alustada. Siinkohal on vaid oluline näidata, et Kolmainsus kinnitab ülimalt olendi ühiselt jagatavat “isikulist” loomust. Jumal mitte ainult ei ole eksisteeriva olendina – ta on isikuline ja me saame temaga isiklikult suhtestuda. Seega tähendab Jumala tunnetamine rohkemat kui lihtsalt teadmist tema olemasolust. See tähendab tema tundmist, nii nagu me tunneme oma venda või täpsemalt – omaenese isa.

Jumal on transtsendentne. See tähendab, et Jumal on meie ja meie maailma koha. Ta on teispoolne. Vaadake seda kivi: see kivi ei ole Jumal, Jumal on tema kohal. Siiski ei ole Jumal nii kaugel, et tal ei oleks mitte mingit suhet meie ja meie maailmaga. Samal viisil on tõsi, et *Jumal on immanentne*. See tähendab, et ta on meiega. Vaadake seda kivi: Jumal on siin kohal. Vaadake mõnda inimest: Jumal on temas koha. Kas siin peitub vastuolu? Kas teism muutub siin mõttetuseks? Minu arvates mitte.

Kui mu tütar Carol oli viie aastane, õpetas ta mulle selle asja kohta nii mõndagi. Ta oli emaga köögis ja tema ema rääkis talle, et Jumal on igal pool. Carol küsis:

“Kas Jumal on elutoas?”

“Jah,” vastas ema.

“Kas ta on köögis?”

“Jah,” vastas ta.

“Kas ma kõnnin Jumala peal?”

See võttis mu naise sõnatuks. Aga mõelge niiviisi tõstatatud küsimuse üle. Kas Jumal on siin samal viisil, kui on siin kivi või tool või köök? Ei, mitte päris. Jumal on immanentne – siin, kõikjal – sellises tähenduses, mis on täiesti kooskõlas tema transtsendentsusega. Sest Jumal ei ole aine nagu teie ja mina, vaid vaim. Ja sellest hoolimata on ta siin. Uue Testamendi Kiri heebrealastele on selle sõnastanud

järgmiselt: Jeesus Kristuse kohta öeldakse, et ta “kandis kõike oma vägeva sõnaga” (He 1:3). See tähendab, et Jumal on kõige kohal, olles samas kõiges ja hoides kõike alal.

Jumal on kõiketeadev. See tähendab, et Jumal teab kõike. Ta on A ja O ja teab kõike algusest otsani (Ilm 22:13). Ta on kõigi teadmiste ja mõistuse esimene allikas. Ta on *Kõiketeadja*. 139. laulu autor väljendab suurepäraselt Jumala kõikjalviibivat ja ennetavat kohalolu, mis teadis temast juba siis, kui ta emaüsas kasvas.

Jumal on suveräänne. See on õigupoolest veel üks Jumala lõputuse näitaja, aga see väljendab veel täielikumalt tema muret kõige universumis toimuva kohta ja tahet seda valitseda ja sellele tähelepanu pöörata. See viitab tõigale, et miski ei jää väljapoole Jumala ülimalt huvi, juhtimist ja võimu.

Jumal on hea. See on Jumala iseloomu esmane tunnus. Sellest tulenevad kõik teised. Hea tähendab hea olla. Jumal on headus. See tähendab seda, et see, mis ta on, on hea. Mitte mingis mõttes ei saa headus ületada Jumalat ega Jumal headust. Nii nagu olemine on tema loomuse olemuseks, on headus tema iseloomu olemuseks.

Jumala headus väljendub kahel viisil – pühaduse ja armastuse kaudu. Pühadus rõhutab tema absoluutset õigust, mis ei talu kurja varjugi. Nagu ütleb apostel Johannes: “Jumal on valgus ja temas ei ole mingit pimedust” (1Jh 1:5). Jumala pühadus tähendab tema eraldatust kõigest, mis lõhnab kurja järele. Kuid Jumala headust väljendab ka armastus. Ütleb ju Johannes: “Jumal on armastus” (Jh 4:16) ja see paneb Jumala ennast ohverdama ja osutama kõike armu oma rahvale, keda heebrea pühakirjas nimetatakse “tema karjamaa karjaks” (Ps 100:3).

Seega tähendab Jumala headus esiteks seda, et on olemas absoluutne õigluse mõõdupuu (see peitub Jumala iseloomus), ning teiseks, et inimkonna jaoks on olemas lootus (sest Jumal on armastus ega jäta oma loomingut maha). Need kaks tähelepanekut muutuvad eriti tähtsaks, kui me püüame välja selgitada teistliku maailmavaate hülgamise tagajärgi.

2. *Jumal lõi kosmose ex nihilo, et see loomulike põhjuste võrdse toimivuse tingimustel püsiks käigus avatud süsteemina.*

Jumal lõi kosmose ex nihilo. Jumal on See-Kes-On ja seega on ta kõige muu allikas. Siiski on tähtis mõista, et Jumal ei ole kosmose allikas selles mõttes, et ta oleks selle endast loonud. Pigem rääkis Jumal selle olema. See tekkis tema sõna kaudu: “Jumal ütles: ‘Saagu valgus!’ Ja valgus sai” (1Mo 1:3). Niisiis ütlevad teoloogid, et Jumal “lõi” (1Mo 1:1) kosmose *ex nihilo* – eimillestki, ei endast ega ka mingisugusest varem olemas olnud kaosest (sest kui see oleks tõesti “varem olemas olnud”, oleks see sama igavikuline kui Jumal).

Jumal lõi kosmose avatud süsteemis loomulike põhjuste võrdse toimivuse tingimustel. Selle väljendiga laab lühidalt väljendada kahte olulist arusaama.⁶ Kõigepealt selgitab see, et kosmost ei loodud kaootiliseks. Jesaja ütleb suurejooneliselt:

“Sest nõnda ütleb JEHOOVA,
taevaste looja,
tema, kes on Jumal,
maa vormija ning valmistaja;
tema, selle rajaja,
ei ole loonud seda tühjaks,
vaid on valmistanud,
et seal elataks:
Mina olen JEHOOVA
ja kedagi teist ei ole!
Ei ole ma rääkinud salajas,
pimedas maanurgas,
ega ole ma ütelnud Jaakobi soole:
Otsige mind ilmaaegu!
Mina, JEHOOVA, kõnelen õigust,
kuulutan, mis on tõsi! (Js 45:18-19.)

Universum on korrapärane ja Jumal ei paku meile mitte segadust, vaid selgust. Seega on Jumala universumi loomus ja Jumala iseloom tihedalt seotud. Meie maailm on selline, nagu ta on, vähemalt osali-

selt seetõttu, et Jumal on see, kes ta on. Hiljem näeme, kuidas pattulangemine seda tähelepanekut muudab. Praegu piisab märkimisest, et universumis on mingi korrapärasus ja regulaarsus. Me võime eeldada, et maa pöörleb, nii et päike “tõuseb” iga päev.

Kuid selles lühikeses fraasis peitub ka teine tähtis arusaam. Süsteem on avatud, mis tähendab, et see ei ole programmeeritud. Jumal osaleb alaliselt universumi toimimises, mis järk-järgult plaanina lahti rullub. Ja inimlenditena osaleme selles ka meie! Mõlemal on võimalik ümber korraldada maailma toimimise viisi. Sellise radikaalse ümberkorralduse leiame pattulangemises. Aadama ja Eeva valikul oli tohutu tähtsus. Aga Jumal tegi Kristuse läbi inimkonda lunastades teistsuguse valiku.

Meid ümbritseva maailma toimimist korraldab ümber meie eneste pidev tegevus pärast pattulangemist. Meie kõigi iga tegu, meie kõigi otsustused eelistada ühte tegutsemisplaani teisele muudab või pigem “toodab” tulevikku. Reovett puhtaveelistesse jõgedesse juhtides tapame kalu ning muudame oma tootmisviisi tulevikus. Jõgede “puhastamise” kaudu muudame uuesti oma tulevikku jne. Kui universum poleks korrapärane, ei oleks meie otsustel mingit toimet. Kui sündmuste toimimise käik oleks ette määratud, ei oleks meie poolt vastuvõetud otsustel mingit tähtsust. Niisiis väidab teism, et universum on korrapärane, kuid mitte ettemääratud. Siit tulenevad tagajärjed saavad selgemaks, kui vaatleme inimkonna kohta kosmoses.

Inimolendid on loodud Jumala näo järgi ning seega on neil isiksus, enese transtsendents, intelligents, moraalsus, sotsiaalsus ning loovus.

Võtmesõnad on siin *Jumala näo järgi* – see on mõiste, mida tõstab esile tõik, et need sõnad esinevad kolm korda Esimese Moosese raamatu kahes esimeses napis valmis:

“Ja Jumal ütles: ‘Tehkem inimesed oma näo järgi, meie sarnaseks, et nad valitseksid kalade üle meres, lindude üle taevas all, loomade üle ja kogu maa üle ja kõigi loomade üle, kes maa peal roomavad!’ Ja Jumal lõi inimese oma näo järgi. Jumala näo järgi lõi ta tema, ta lõi tema meheks ja naiseks!” (1Mo 1:26-27; vrd 1Mo 5:3 ja 9:6)

See, et inimesed on loodud Jumala näo järgi, tähendab, et nad on Jumala sarnased. Me oleme juba märkinud, et Jumal on meie sarnane, aga tegelikult on pühakirjas öeldud vastupidi. See, et meie *oleme Jumala sarnased*, asetab rõhu õigesse kohta – Jumala primaarsusele.

Meie oleme isikulised, sest Jumal on isikuline. See tähendab, et me teame, et me oleme (me oleme eneseteadlikud), ja langetame otsuseid ilma sunnita (me määrame ennast ise). Ehk teisisõnu oleme suutelised iseseisvalt tegutsema. Me mitte ainult ei reageeri oma keskkonnale, vaid suudame vastavalt oma iseloomule ja loomusele ise tegutseda.

Me ütleme, et kaks inimest ei ole kunagi omavahel sarnased. Ja see ei ole nii mitte ainult sellepärast, et eri inimesil pole kunagi samu pärilikke omadusi, vaid seepärast, et igäühel meist on ainukordne iseloom, mille valgusel me mõtleme, ihaldame, kaalume oma tegude tagajärgi, ei soovi oma tegude tagajärgi kaaluda, nautleme, loobuma naudingust – lühidalt, valime, mida me teeme.

Selle kaudu peegeldavad kõik inimesed (kuvandina) Jumala transtsendentset seisundit oma universumi kohal. Jumal on oma keskkonnast täiesti sõltumatu. Jumal on piiratud (kui võiks nii väljendada) ainult oma iseloomu poolt. Olles hea, ei saa Jumal valetada, ta ei saa petta, ta ei saa kunagi tegutseda kurjade kavatsustega jne. Aga miski jumalväline ei saa teda mingil juhul piirata. Kui ta otsustab purunenud universumi taastada, siis sellepärast, et ta seda “tahab”, näiteks sellepärast, et ta seda armastab ja sellele kõige paremat soovib. Aga ta on vaba tegema seda, mida ta tahab, ja tema tahet juhib tema iseloom (See-Kes-On).

Niisiis osaleme *osaliselt* transtsendentsis oma ümbruse üle. Jättes kõrvale eksistentsi äärmusolukorrad – haigused, füüsilise puuduse kannatamise (näiteks täieliku nälgimise, päevadepikkuse vangistuse pimedas ruumis) -, ei ole inimene paratamatult sunnitud midagi kindlat tegema.

Astuge mulle varbale. Kas ma pean vanduma? Ma võin seda teha. Kas ma pean teile andestama? Ma võin seda teha. Pean ma karjuma? Ma võin seda teha. Pean ma naeratama? Ma võin seda teha. See, mida ma teen, annab tunnistust mu iseloomust, aga see on minu Mina, kes tegutseb, ja mitte lihtsalt ei reageeri nagu kell, mis hakkab nupule vajutades helisema.

Lühidalt öeldes – inimesed on isiksused ja nad on suutelised saavutama transtsendentsi kosmose üle, millesse nad on asetatud sellistena, et nad võivad kosmosest midagi teada ning selles tegutseda, muutmaks nii inimlike kui ka kosmiliste sündmuste käiku. See on lihtsalt veel üks viis, ütlemaks, et kosmi-

line süsteem, nii nagu Jumal selle loonud on, on *avatud* inimolendite poolt tehtavatele ümberkorraldustele.

Meie kui inimolendite juures on kõige olulisem isiksus ja ma arvan, et mul on õigus, kui ma ütlen, et see on kõige olulisem ka Jumala juures, kes on nii oma isiksuses kui olemuses lõputu. Meie isiksus rajaneb Jumala isiksusel. See tähendab, et me leiame oma tõelise kodu Jumalas ja lähedases suhtes temaga. "Iga inimese südames on jumalakujuline tühimik," kirjutas Pascal. "Meie südamed on rahutud, kuni nad saavad sinus puhata," kirjutas Augustinus.

Kuidas Jumal meie ülimat igatsust täidab? Ta teeb seda väga mitmel viisil: olles täpses vastavuses meie sisemise loomusega, rahuldades meie igatsust inimestevahelise suhte järele, olles oma kõiketeadmise läbi meie teadmiseotsingute lõpp-punkt, oma lõputus olemasolus pelgupaik kõikvõimalike hirmude eest, olles oma pühaduses õiglane alus meie õigluseotsingutele, olles oma lõputus armastuses põhjus meie päästmise lootusele, olles oma lõputus loovuses nii meie loova kujutlusvõime allikaks kui ka ülimaks iluks, mida me oma loovusega püüame peegeldada.

Sellise arusaama inimloomusest võime kokku võtta, öeldes, et nagu Jumalalgi on meil *isiksus*, *enesetranstsendents*, *intellekt* (võime arutleda, omada teadmisi), *moraal* (võime ära tunda head ja kurja), *seltsivus* ehk sotsialiseerumisvõime (meile iseloomulik ja aluslik soov ning vajadus inimkaasluse järele – ühenduse järele, mis väljendub eriti selgelt "mees-" ja "naisaspekti" kaudu) ning *loovus* (võime kujutleda uusi asju või anda vanadele asjadele inimlik tähendus).

Allpool arutleme inimliku intellekti juuri puudutavaid küsimusi. Siin soovin ma käsitleda vaid inimlikku loovust – omadust, mille populaarne teism sageli silmist kaotab. Inimlik loovus on kantud Jumala enese lõputu loovuse peegeldusest. Sir Philip Sidney (1554-1586) väitel tähendab inimliku loovuse ülistamine Jumala austamist, sest Jumal "on selle looja taevane Looja".⁷ Neil kunstnikel, kes lähtuvad teistlikust maailmavaates, on oma töö jaoks tugev alus. Mitte miski ei ole kunstnikele vabastavam kui äratundmine, et seetõttu, et nad on Jumala sarnased, võivad nad tõesti leiutada. Kunstiline leidlikkus on Jumala piiritu loomisvõime peegeldus.

Kristlikus teismis on inimolendid tõeliselt väärtustatud. Lauliku sõnade kohaselt on nad tehtud "pisut alamaks Jumalast", sest Jumal ise on nad sellistena loonud ning ehtinud neid "au ja austusega" (Ps 8:5). Teatud mõttes ei kuulu inimväärikus meile endile; vastupidiselt sellele, mida arvas Protagoras, ei ole inimene mõõdupuu. Inimväärikus tuleneb Jumalast. Aga kuigi ta on tuletatud, on inimestel väärikus olemas, kas või nii nagu kingitus. Ka Helmut Thielicke ütleb: "[Inimese] suurus tuleneb ainuüksi faktist, et Jumal oma haaramatus headuses on talle oma armastuse kinkinud. Jumal ei armasta meid mitte sellepärast, et me oleksime nii väärtuslikud, vaid me oleme väärtuslikud sellepärast, et Jumal meid armastab."⁸

Järelkult on inimväärikusel kaks külge. Me oleme inimolenditena väärikad, aga on mõttetu selle üle uhke olla, sest see väärikus on sündinud Ülimalt Väärika peegeldusena. Hoolimata sellest on see *peegeldus*. Inimesed, kes peavad end teistideks, näevad end teatud keskpunktina, mis asub kõrgemal ülejäänud loodusest (sest Jumal on neile andnud valitsuse selle üle – 1Mo 1:28-30 ja Ps 8:6-8, ja samas Jumalast alamal (sest inimesed ei ole iseseisvad ja omapäi jäetud).

See on niisiis inimsoo ideaalne tasakaalustatud seisund. Meie mured sündisid vaid sellest, et me ei suutnud tasakaalus püsida, ja viis, kuidas see juhtus, on väga suurel määral kristliku teismi osa. Aga enne kui me näeme, mis inimkonna tasakaalust välja viis, peame mõistma tagajärgi, mida toob endaga kaasa see, et ollakse loodud Jumala näo järgi.

4. *Inimolendid on suutelised tunnetama nii maailma enda ümber kui ka Jumalat ennast, sest Jumal on neisse istutanud vastava võime ja sellepärast, et ta astub aktiivselt nendega kontakti.*

Inimteadmise aluseks on Jumala kui looja loomus. Me oleme loodud tema näo järgi (1Mo 1:27). Ja et tema on kõikide asjade kõiketeadev teadja, siis ka meie võime mõnikord olla mõnede asjade teadjad. Johannese evangeeliumis on see arusaam sõnastatud järgmiselt:

"Alguses oli Sõna, ja Sõna oli Jumala juures, ja Sõna oli Jumal. Seesama oli alguses Jumala juures. Kõik on tekkinud tema läbi ja ilma temata ei ole tekkinud midagi, mis on tekkinud. Temas oli elu, ja elu oli inimeste valgus" (Jh 1:1-4).

Sõna (kreeka keeles *Logos*, millest tuleb meie sõna *loogika*) on igavene, Jumala enese osa.⁹ See tähendab, et loogilisus, intellekt, mõistuslikkus ja tähendus on kõik Jumalale loomupäraselt omased. Sellest

intellektist sündis maailm – kogu universum. Just selle allika tõttu on universumil struktuur, kord ja tähendus.

Enamgi veel, Sõna – see loomupärane intellekt – on “inimeste valgus”, kusjuures Johannese evangeeliumis on valgus nii moraalsuse kui ka intellekti tunnusteks. 9. salmis on veel lisatud, et Sõna “tõeline valgus... on iga inimese valgus.” Seega on Jumala intelligents inimintelligentsi aluseks. Seetõttu on teadmine võimalik, kunagi on, mida teada (Jumal ja tema loodu), ja on kedagi teatavat (kõiketeadev Jumal ja tema näo järgi tehtud inimesed).¹⁰

Loomulikult on Jumal igavesti nii kõrgel meie kohal, et me ei suuda lähenedagi täielikule arusaamisele temast. Kui Jumal sooviks, võiks ta õigupoolest igavesti varjule jääda. Aga Jumal tahab, et me teda tunneksime. Ja ta hakkab ise esimesena meile teadmisi jagama.

Teoloogilises kõnepruugis kutsutakse seda algatust ilmutuseks. Meie jaoks ilmutab Jumal ennast kahel põhilisel viisil: (1) üldise ja (2) eriilmutuse kaudu. Üldise ilmutuse korral kõneleb Jumal universumi loodud korrastatuse kaudu. Apostel Paulus kirjutab: “...seepärast et see, mida teatakse Jumalast, on avalik nende [kõigi inimeste] seas; sest Jumal on seda neile avaldanud. Sest tema nähtamatut olu, nii tema igavest väga kui jumalikku olemist, nähakse, kui neid pannakse tähele, tema tegudes maailma loomisest alates” (Ro 1:19-20). Sajandeid enne seda on laulik kirjutanud:

“Taevad jutustavad Jumala au
ja taevaaoitus kuulutab tema kätetööd!
Päev peab päevale kõnet
ja öö kuulutab ööle Jumala tarkust!” (Ps 19:1-2).

Teisisõnu ilmutatakse Jumala olemasolu ning seda, et ta on Looja ja universumi alalhoidja, Jumala esmase “kätetöö”, tema universumi kaudu. Kui me mõtiskleme selle suurejoonelisuse, korrapära ja ilu üle, saame Jumala kohta palju uut teada. Kui me nüüd universumist inimkonna poole pöördume, näeme midagi enam, sest inimolendid annavad sellele isikulise mõõtme. Seega peab Jumal olema vähemalt sama isikuline kui meie.

Kuid nüüd oleme jõudnud nii kaugemale, kui üldine ilmutus meid viia võib. Nagu Aquinas on öelnud, võime teada, et Jumal on olemas, üldise ilmutuse kaudu, kuid ilma erilise ilmutuseta ei või me iialgi mõista, et Jumal on kolmainuslik.

Eriilmutus tähendab seda, et Jumal ilmutab end üleloomulikul viisil. Ta ei ole ilmutanud ennast mitte ainult säärasel märkimisväärsel kombel nagu põlev põdsas, mis põleb, kuid ometi ära ei põle, vaid ta on ka rääkinud inimestega nende endi keeles. Moosese jaoks defineeris ta ennast: “MA OLEN SEE, KES MA OLEN” ning identifitseeris ennast sama Jumalana, kes oli ennegi heebrea rahva eest seisnud. Ta kutsus ennast Aabrahami, Iisaki ja Jaakobi Jumalaks (2Mo 3:1-17). Tegelikult on selles lõigus kujutatud Jumala dialoogi Moosese, mille käigus leiab aset tõeline kahepoolne suhtlemine. See on üks eriilmutuse esinemiskujudest.

Hiljem andis Jumal Moosesele kümme käsku ning ilmutas pika seaduste koodeksi, mille kohaselt heebrealasi pidi valitsetama. Veel hiljem ilmutas Jumal ennast erinevalt elualadelt pärinevatele prohvetitele. Nad kuulsid tema sõnu ja talletasid need järelepõlvede jaoks. Uue Testamendi Heebrealaste kirja autor on selle kokku võtnud järgmiselt: “Kui Jumal muiste mitu korda ja mitmel kombel vanemaile oli rääkinud prohvetite kaudu” (He 1:1). Igal juhul on Moosese, Taaveti ja eri prohvetit ilmutused üles kirjutatud ja alal hoitud vastavalt Jumala käsule, et inimesed neid ikka ja jälle loeksid (5Mo 6:4-8; Ps 119). Nende kirjutiste kogum sai tuntuks Vana Testamendi nime all, mille kohta on Jeesus ise kinnitanud, et see on Jumala täpne ja autoriseeritud ilmutus.¹¹

Heebrealaste kirja autor ei piirdunud Jumala minevikus antud ilmutuste kokkuvõtmisega. Ta jätkas, kirjutades: “Siis on ta neil viimseil päevil meile rääkinud Poja kaudu, kelle ta on pannud kõigi asjade pärijaks... kes [on] tema aupaistus ning ta olemuse kuju” (He 1:2-3). Jeesus Kristus on Jumala ülim eriilmutus. Tõelise Jumalana tõelisest Jumalast näitas Jeesus Kristus meile seda, milline on Jumal, täielikumalt, kui seda saab näidata mis tahes teistsugune ilmutus. Inimesena rääkis Jeesus meiega selgemat keelt, kui võib rääkida mis tahes teistsugune ilmutus.

Jällegi on siin kohased sõnad Johannese evangeeliumi algusest: “Ja Sõna sai lihaks ja elas meie keskel” (Jh 1:14). See tähendab, et Sõna on Jeesus Kristus. Johannes jätkab: “Ja me nägime tema au kui Isast

ainusündinud Poja au, täis armu ja tõde.” Jeesus on Jumalat meile väga lihalike mõistete kaudu tutvustanud.

Peaasi on siin teismi väide, et Jumal suudab meiega selgelt suhelda ning on seda teinud. Seetõttu on meil palju teadmisi sellest, kes Jumal on ja mida ta meie jaoks soovib. See kehtib inimeste jaoks igal ajal ja igal pool, aga see on eriti tõsi enne pattulangemist, mille juurde me nüüd pöördume.

5. *Inimolendid loodi headena, aga pattulangemise kaudu moonutati Jumala kuju; seda ei lammutatud küll niivõrd, et seda ei saaks taastada – Kristuse poolt tehtud tööga lunastas Jumal inimkonna ja alustas inimeste tagasitoomist headuse juurde, kuigi iga üksik inimene võib otsustada see lunastus tagasi lükata.*

Inimkonna “ajalugu” võib kokku võtta nelja sõnaga: *loomine, langemine, lunastus, ülendus*. Me oleme just näinud põhilisi inimlikke iseloomujooni. Nendele peame lisama selle, et inimolendid ja kogu ülejäänud loodu loodi heana. Nagu on kirjutatud Loomise raamatus: “Ja Jumal vaatas kõike, mis ta oli teinud, ja vaata, see oli väga hea! (1Mo 1:31). Et Jumal juba loomu poolest määras õigluse mõõdupuud, seisnes inimsoo headus olemises sellistena, millistena Jumal inimesi tahtis näha – olenditena, kes on tehtud Jumala näo järgi ja kes tegutsevad oma igapäevases elus sellele vastavalt. Tragöödia on selles, et me ei jäänud sellisteks, nagu meid loodi.

Nagu me teame, loodi meid inimolenditena, kellel oli võime enesemääramiseks. Jumal andis neile vabaduse jääda või mitte jääda kuvandi lähedasse suhtesse originaaliga. Nagu kirjeldab 1Mo 3, otsustas esimene paar, Adam ja Eeva, Loojale mitte kuuletuda ainsas punktis, kus Looja oli mingeid piiranguid seadnud. See on langemise loo tuum. Adam ja Eeva otsustasid süüa puuvilja, mida Jumal oli neil keelanud süüa, ja rikkusid seeläbi isikliku suhte, mis neil Loojaga oli.

Samamoodi on kõigi ajastute inimesed proovinud olla iseseisvad olendid ja otsustajad omaenda eluviisi üle. Nad on otsustanud tegutseda nii, nagu oleks neil Jumalast iseseisev olemasolu. Aga see on täpselt see, mida neil ei ole, sest nad võlgnevad kõik Jumalale – nii oma päritolu kui ka edasise olemasolu.

Selle mässulise teo tulemuseks oli Aadama ja Eeva surm. Nende surm on järgmiste põlvkondade jaoks tähendanud pikki sajandeid isiklikke, sotsiaalseid ja looduslikke kannatusi. Kokkuvõtlikult võime öelda, et Jumala kuvand inimeses sai rikutud kõigis oma avaldumisvormides. *Isiksuse* valdkonnas kaotasime võime ennast õigelt tunnetada ning vastavalt oma intellektile oma tegusid vabalt valida. Meie *enesetranstsendentsi* kahjustas võõrandumine, mida me tundisime suhtes Jumalalaga, sest kui Adam ja Eeva pöördusid Jumalast ära, lasi Jumal neil minna. Ja kui inimkond minetas oma lähedase sideme lõplikult transtsendentse olendiga, kaotasid inimesed võime seista välise universumi kohal, seda õigesti mõista ning seeläbi tõeliselt “vabu” otsuseid langetada. Selle asemel muutus inimkond enam looduse kui Jumala teenriks. Ja meie staatus Jumala asevalitsejana looduse üle (Jumala kuvandilisusega kaasnev aspekt) pöörati seega ümber.

Kahjustatud sai ka inimlik *intellekt*. Nüüd ei suuda me enam saavutada täiesti täpset teadmist meid ümbritsevast maailmast, ka ei ole me suutelised pidevalt vigu tegemata arutlema. *Moraalselt* suudame nüüd halvemini vahet teha hea ja kurja vahel. *Sotsiaalselt* oleme hakanud teisi inimesi ekspluateerima. *Loovuse* valdkonnas on meie kujutlusvõime muutunud illusiooniks ning kunstnikud, kes on omaenese näo järgi jumalaid loonud, on viinud inimkonna üha kaugemale päritolust. Tühik, mis kõige selle tagajärjel on inimhinges tekkinud, on tõeliselt kurjakuulutav. (Nende ideede kõige täielikum piiblliline väljendus leidub Kirjas roomlastele 1-2).

Teoloogid on selle kokku võtnud järgmiselt: Me oleme võõrandunud Jumalast, kaasinimestest, loodusest ja isegi endast. see on *langenud* inimsoo olemus.¹²

Aga inimsugu saab lunastada ja ta on lunastatud. Loomise ja langemise lugu jutustatakse kolmes Loomise raamatu peatükis. Lunastuse lugu võtab enda alla kogu ülejäänud pühakirja. Piibel kirjeldab Jumala armastust meie vastu, mis väljendub selles, et ta meid otsib, leiab meid kadunud ja võõrandunud olevat ning et ta meid lunastab, ohverdades oma Poja, Jeesuse Kristuse, kolmainsuse teise liikme. Ära teenimatu heateona ning suurt armu osutades on Jumal andnud meile võimaluse uueks eluks – eluks, mis pakub meile võõrandumisest tervenemist ning osaduse taasloomist Jumalalaga.

See, et Jumal on meile tagasitee andnud, ei tähenda seda, et meil endal poleks siin mingit osa. Adam ja Eeva ei olnud sunnitud langema. Meie ei ole sunnitud tagasi pöörduma. Kuigi selle teismi-kirjelduse eesmärgiks ei ole asuda mingile kindlale poole kristlikus teismis toimivas kuulsas perekonnavaidluses (ettemääratus või vaba tahe), peame märkima, et kristlased ei ole ühel meelel selle suhtes, milline osa

on Jumalal ja millise osa ta meile jätab. Siiski oleks enamik ühel nõul, et Jumal on esmane päästmise allikas. Meie osaks on vastata sellele kahetsusega oma väärade seisukohtade ja tegude üle, võtta omaks Jumala reeglid, seadused ning järgida Kristust nagu Issandat ja ka Lunastajat.

Lunastatud inimkond on inimkond, kes on teel Jumala rikutud kavandi taastamise poole – teisisõnu, põhjaliku tervenemise poole kõigis valdkondades: isiksuses, enesetranstsendentsis, intellektis, sotsiaalsuses ja loovuses. *Ülendatud* inimkond on inimkond, kes on täielikult tervendatud ja elab rahu Jumalaga, ja üksikisikud, kes elavad rahu üksteise ja iseendaga. Aga see juhtub ainult teisel pool surma ja ihuliku ülestõusmise piiri, mille tähtsust rõhutab Paulus Esimeses kirjas korintlastele 15. Üksikisikud on nii tähtsad, et nad säilitavad igaveseks unikaalsuse – personaalse ja individuaalse olemasolu. Ülendatud inimkond on inimkond, mis on muutunud puhastunud isiksuseks vennluses Jumalala ja Jumala rahvaga. Lühidalt, teism peab inimolendeid olulisteks, sest nad on oma loomuselt Jumala sarnased ja, vaatamata oma langemisele, võivad taastada oma algse väarikuse.

6. Iga inimese jaoks on surm kas vārav, mis viib elusse Jumala ja tema rahvaga, või vārav, mis viib igavesse eraldatusse ainsast asjast, mis inimlikke pūūidlusi lõplikult täita saab.

Küsimus surma tähendusest on tegelikult osa 5. väitest, aga siin on seda eraldi käsitletud, sest iga maailmavaate erinevad vaated surmale on väga olulised. Mis juhtub, kui inimene sureb? Küsige seda isiklikust seisukohast lähtudes, sest inimese maailmavaates on see küll kõige isiklikum küsimus. Kas ma kaon – see tähendaks isikliku olemasolu lõppu? Kas ma suikun unne ja saabun tagasi erineval kujul – see tähendaks reinkarnatsiooni? Kas minu olemasolu jätkub muutunud kujul taevas või põrgus?

Kristlik teism õpetab siin selgelt viimast. Surres saavad inimesed teiseks. Nad kas alustavad olemasolu Jumala ja tema rahvaga – *ülendatud* olemasolu – või alustavad nad olemasolu, mis on Jumalast igavesti eraldatud, säilitades oma ainulaaduse kohutavas üksinduses, mis on just eemal sellest, mis neid inimesi rahuldada võiks.

Ning see on põrgu olemus. G. K. Chersterton on kunagi märkinud, et põrgu on mäletussammas inimlikule vabadusele, ning me võiksimme lisada – inimväarikusele. Põrgu on Jumala panus vabadusse, mille ta meile kõigile on andnud, et me valiksimme, keda me teenime; see on tunnustus meie otsustuste tähtsusele, mis ulatub sügavale igaviku hõlmavusse.¹³

Samas aga need, kes on võtnud vastu Jumala päästmispakkumise rahvastavad Jumala ülendatud olenditena igaviku väljasid – nad on lõpuleviidud ja rahuldatud, kuid küllastumata, ning nad võivad nautida osadust pühadega. Pühakiri toob selle olemasolu kohta vähe üksikasju, aga kirjeldused taevast, näiteks Ilmutusraamatus 4-5 ja 21, tekitavad igatsust, mille täitumisele üle oma kõrgeimate soovide kristlased loodavad.

7. Eetika on transtsendentne ja põhineb Jumala kui hea (pūūha ja armastava) olendi iseloomul.

Seda väidet on juba arutatud kui 1. väitest tulenevat järeldust. Jumal on nii moraalse kui ka füüsilise maailma allikas. Jumal on headus ja ta väljendab seda pühakirjas väljendatud seaduste ja moraalsete põhimõtetega.

Jumala näo järgi looduina oleme olemuslikult moraalsed olendid ja nii ei saa me keelduda rakendamast moraalseid kategooriaid oma tegude kohta. Muidugi on langemine meie moraalsustunnet kahjustanud ja nüüd peegeldame tõelist headust ainult puudulikult. Kuid isegi oma moraalses suhtelisuses ei saa me lahti tundest, et mõned asjad on “õiged” või “loomulikud” ja teised ei ole. Aastaid on ühiskonna enamik homoseksuaalsust ebamoraalseks pidanud. Nüüd seavad paljud inimesed selle seisukoha kahtluse alla. Aga nad ei põhjenda seda sellega, et moraalseid kategooriaid ei ole olemas, vaid sellega, et homoseksuaalsuse küsimus oleks tegelikult pidanud olema teispoole moraalse ja ebamoraalse eraldusjoont. Homoseksualistid ei kiida tavaliselt heaks intsesti! Nii ei muuda see, et inimestel on erinevad moraalsed arusaamad, midagi selles osas, et me langetame pidevalt moraalseid otsustusi, elame nende järgi ning rikume neid. Igauks elab moraalses universumis ja õigupoolest tunnustavad seda pärast järelemõtlemist kõik ega näe sellele mingit alternatiivi.

Teism aga õpetab, et peale moraalse universumi on olemas ka absoluutne mõõdupuu, mille järgi mõõta kõiki moraalseid otsustusi. Selleks mõõdupuuks on Jumal ise – tema hea (pūūha ja armastav) iseloom. Enamgi veel, kristlased ja juudid on veendunud, et Jumal on oma mõõdupuu ilmutanud Piiblis väljendatud paljude seaduste ja põhimõtetega. Kümnes käsus, Mäejutluses, apostel Pauluse eetikas – neis ja paljudes teistes kohtades on Jumal meile oma iseloomu väljendanud. Seega on hea ja kurja mõõdupuu olemas ja inimesed, kes tahavad seda teada, võivad seda teada saada.

Headuse täiuslikem kehastus on siiski Jeesus Kristus. Ta on täiuslik inimene, selline inimlikkus, nagu Jumal seda tahaks. Paulus kutsub teda teiseks Adamaks (1Ko 15:45-49). Ja Jeesuses näeme kehastunud head elu. Jeesuse hea elu ilmutati ülimalt tema surmas, mis on lõputu armastuse tegu, sest nagu ütleb Paulus: “Vaevalt ju keegi läheb surma õige eest... Ent Jumal osutab oma armastust meie vastu sellega, et Kristus on surnud meie eest, kui me alles patused olime” (Ro 5:7-8). Seda toetab ka apostel Johannes, öeldes: “Selles on armastus – ei mitte selles, et meie oleme armastanud Jumalat, vaid selles, et tema meid on armastanud ja on läkitanud oma Poja lepituseks meie pattude eest” (1Jh 4:10).

Niisiis on eetika, kuigi väga inimliku probleemina, lõpuks siiski Jumala asi. Meie ei ole moraalsuse mõõdupuu. Jumal on.

8. *Ajalugu on lineaarne tähenduslik sündmuste ahel, mis viib Jumala poolt inimkonna jaoks ettenähtud eesmärkide täitumiseni.*

Ajaloo lineaarsus tähendab seda, et inimeste teod – nii segased ja kaootilised kui nad ka tunduvad – on kõigest hoolimata osa tähenduslikust ahelast, millel on algus, keskpaik ja lõpp. Ajalugu ei ole pöörduv, korratav ega tsükliline; ajalugu ei ole tähendusetu. Pigem on ajalugu teleoloogiline, kuhugi suunduv, mingi teadaolev eesmärgi poole suunatud. Algusest peale lõppu ette teadev Jumal on teadlik kogu inimtegevusest ning valitseb seda.

Piibli autorid on pööranud erilist tähelepanu mitmetele põhilistele pöördepunktile ajaloo käigus. Need pöördepunktid on taustaks teistlikule arusaamisele inimolenditest ajas. Nende pöördepunktide hulka kuuluvad loomine, langemine, Jumala ilmumine heebrealastele (siia kuulub Aabrahami kutsumine Urist Kaananisse, väljarändamine Egiptusest, Seaduse andmine, prohvetite tunnistus), lihakssaamine, Jeesuse elu, Ristilöömine ja Ülestõusmine, Nelipüha, hea sõnumi levitamine kiriku kaudu, Kristuse teine tulemine ning kohtupäev. See on veidi detailsem sündmuste loetelu, mis sarnaneb inimese elukäiguga: loomine, langemine, lunastus, ülendus.

Sellises käsitluses on ajalugu ise ilmutuse vorm. See tähendab, et mitte ainult Jumal ei ilmuta ennast ajaloos (*siin, seal, siis*), vaid ka seda, et sündmuste järgnevus ise on ilmutus. Seega võib öelda, et ajalugu (eriti nii, nagu see kehastub juudi rahvas) on register Jumala osalemise ja hoole kohta inimsündmustes. Ajalugu on Jumala jumalik eesmärk konkreetses vormis.

See lähenemine on välja kasvanud muidugi kristlikust traditsioonist. Esimesel pilgul tundub, et see ei võta arvesse teisi rahvaid peale juutide ja kristlaste. Sellest hoolimata on Vanal Testamendil palju öelda Iisraeli ümbritsevate rahvaste ja jumalakartlike (mittejuudid, kes võtsid omaks juudi usus ja keda peeti Jumala töötuse osaks) kohta. Ning Uus Testament rõhuta veelgi tugevamini Jumala valitsuse ja eesmärkide rahvusvahelist mõõdet.

Jumala plaani *ilmutus* toimus eelkõige juudi rahva kaudu, ent meil pole põhjust arvata, nagu näitaks see mingit jumalapoolset eelistust. Peetrus on öelnud, et “Jumal ei tee vahet isikute vahel, vaid kõige rahva seast on see, kes teda kardab ja teeb õigust, tema meele järgi” (Ap 10:34-35).

Seega ootavad teistid, et ajalugu lõpetataks kohtumõistmisega ning et pühitsetaks sisse üle aegade kestev uus ajastu. Aga enne uut ajastut on aeg pöördumatu ning ajalugu ruumis lokaliseeritud. Seda arusaamist tuleb rõhutada, sest see erineb põhjalikult tüüpilisest Ida arusaamast. Suurele osale Idast on aeg illusioon ja ajalugu igavesti tsükliline. Reinkarantsioon toob hinge ajasse ikka ja jälle tagasi, areng hing teekonna vältel on pikk, vaevaline ja võib-olla igavene. Aga kristlikus teismis on inimestele “määratud kord surra, aga pärast seda [tuleb] kohus” (He 9:27). Inimese valikutel on tähendus tema enda, teist ja Jumala jaoks. Ajalugu on nende valikute tulemus, mis Jumala valitsemisel viivad Jumala poolt selle maailma jaoks seatud eesmärkide täitumiseni.

Lühidalt seisneb teistliku ajaloomõistmise kõige olulisem väide selles, et ajalool on tähendus seetõttu, et Jumal – Logos (tähendades iseennast) – seisab kõigi sündmuste taga ning mitte ainult ei kannu “kõike oma vägeva sõnaga” (He 1:3), vaid et ta ka “neid, kes Jumalat armastavad, ...kõiges avitab heaks; neid, kes tema kavatsemise kohaselt on kutsutud” (Ro 8:28 – 1989. a tõlge, *toim*). Sündmuste näilise kaose taga seisab armastav Jumal, kellest jätkub kõigile.

Jumala hiilgus

Praeguseks peaks olema ilmne, et kristlik teism sõltub eelkõige oma Jumala mõistest, sest teismi kohaselt on kõik Jumalast. Miski ei ole Jumalale eelnev või temaga võrdne. Ta on *Tema-Kes-On*. Seega on

teismil metafüüsika alus. Et *Tema-Kes-On* on väärrika iseloomuga ning seega ainus Väarikas Olend, on teismil olemas eetika alus. Et *Tema-Kes-On* on ka *Tema-Kes-Teab*, on teismil alus epistemoloogiale. Teisisõnu on teism täielik maailmavaade.

Kristliku teismi teine põhiväide käib niisiis Jumala hiilguse kohta. Kui inimene seda tunnistab, selle teadlikult omaks võtab ning sellekohaselt tegutseb, on Jumala hiilguse mõiste elu mõtte aluskaljuks ja transtsendentseks toetuspunktiks ja muudab planeedil Maa igapäevase olemasolu rõõmud ja mured lah-tirulluva draama tähtsateks sündmusteks, millest inimene loodab igavesti osa võtta – mitte alati koos muredega, vaid ühel päeval ka ainult rõõmuga. Isegi praegu on maailm, nagu Gerard Manley Hopkins kunagi kirjutas, “laetud Jumala hiilgusega”.¹⁴ See, et on olemas “Jumala varjud, mida me iga päev näeme”, annab meile märku, et Jumal ei ole mitte ainult oma taevas, vaid ka meiega – meid toetades, armastades ja meie eest hoolitsedes.¹⁵ Teadlikud teistid ei usu ega kuuluta seega mitte ainult oma vaate tõesust. Nende esimene tegu on suunatud Jumalale – oma loojale, alalhoidjale ja, Jeesuse Kristuse kau-du, oma lunastajale ja sõbrale – nad vastavad Universumi Issanda auks armastuse, kuulekuse ja kiituse-ga.

3. Kellavärgi universum: deism

Kui teism pidas niikaua vastu, mis suutis teda ometi õõnestada? Kui ta andis kõigile meie põhiküsi-mustele rahuldavad vastused, rahustas meie hirmusid ja andis meile tulevikulootuse, miks ilmus siis midagi muud? Nendele küsimustele saab vastata mitmel tasandil. Tõsiasi on see, et paljud jõud püüdsid Lääne põhilist intellektuaalset ühtsust purustada.

Mõned ütlevad, et deism arenes välja püüdlusest luua ühtsus teoloogilise ja filosoofilise vaidluse kao-ses, mis 17. sajandil takerdus lõpututesse tülidesse isegi vaidlejate endi jaoks triviaalsetena näivate kü-simuste ümber.

Pärast aastakümneid väldanud kurnavat vaidlust olid luteri, puritaani ja anglikaani vaimulikud juhid uuesti valmis kaaluma küsimusi, milles võidi saavutada kokkulepe. Omal moel oli siin tulemuseks deism, kuigi sellise kokkuleppe suund asetas deismi üsna väljapoole traditsioonilise kristluse piire.

Teine oluline faktor deismi arengus on nihe küsimuses, milline autoriteet tagab taevastesse küsimus-tesse puutuvate teadmiste tõesuse. See autoriteet läks pühakirjas leiduvalt ilmutuselt üle “Mõistusele”, inimvaimu valgustavale “Jumala küünlale” või “sisemisele valgusele” – intuitsioonile. Mis on sellise autoriteedinihke põhjuseks?

Üks põhjustest on eriti irooniline. See on seotud ühe teismist tuleneva järeldusega, mida arendati pä-rast selle avastamist väga edukalt edasi. Osalt tänu üldlevinud üpris platoonilisele teadmise teooriale pöördus keskajal teistlike õpetlaste ja intellektuaalide tähelepanu Jumala poole.

Idee seisnes siin selles, et teadjad mingis tähenduses “saavad” selleks, mida nad teavad. Ja kuna ini-mene peaks mingis mõttes muutuma “heaks” ja “pühaks”, siis peaks ta uurima Jumalat.

Et teoloogia oli teadus Jumalast, peeti teda teaduste (mis sel ajal lihtsalt tähendasid teadmisi) kunin-gannaks. Kui inimesed uurisid loomi või taimi või mineraale (zooloogia, keemia, füüsika), siis nad ma-daldasid ennast. See hierarhiline vaatepunkt reaalsusele on tegelikult platoonilisem kui teistlik või kristlik, sest ta võtab Platonilt üle arusaama, et aine on kui mitte kurjast, siis vähemalt mingil viisil ir-ratsionaalne ja igal juhul mitte hea. Aine on midagi, millest tuleb üle jõuda, ja mitte miski, mida tuleb mõista.

Aga enam Piiblile orienteeritud vaimud hakkasid jõudma arusaamisele, et see kõik on Jumala maailm. Ja kuigi see on langenud maailm, on Jumal selle loonud ning see on väärtuslik. See on tõesti väärt, et teda tunda ja mõista. Veelgi enam, Jumal on ratsionaalne ning seetõttu on ka tema universum ratsio-naalne, korrapärane ja tunnetatav. Sellest lähtudes hakkasid teadlased tegelema universumi vormi uurimisega. Hakkas tekkima pilt Jumala maailmast. See oli nagu hiiglaslik hästikorraldatud mehha-nism, mingi määratu kellavärg, mille vedrud ja hammasrattad töötasid koos perfektse mehhaanilise täp-susega. Kasvades välja teadusliku uurimistöö tulemustest, sundis selline pilt edasisele uurimistööle ning ärgitas edasistele avastustele universumi ehituse kohta. Teisisõnu sündis tänapäeva teadus ja see teadus oli hämmastavalt edukas.

Baconi sõnul said teadmised jõuks, et manipuleerida loodust ning tuua teda veel täielikumalt inimese valitsuse alla. Tänapäeva kõnepruugis kajastab seda vaadet J. Bronowski: “Ma defineerin teadust kui

meie teadmiste organiseeritust sellisel viisil, et see nõuab enamat looduse peidetud potentsiaalid¹. Kui selline universumi kohta teadmiste hankimise viis oli nii edukas, miks mitte kasutada sama viisi Jumala kohta käivate teadmiste hankimiseks?

Kristlikus teismis oli sellisel meetodil loomulikult oma osa, sest Jumala kohta öeldi, et ta ilmutab ennast looduses. Sellise üldise ilmutuse kaudu vahendatud sisu sügavust peeti siiski piiratuks. Palju rohkem anti Jumalast teada eriilmutustes. Aga deism eitab, et Jumalat võiks tunnetada Jumala ilmutuse kaudu eriliste eneseväljendusaktide läbi, nagu näiteks pühakiri või lihakssaamine. Heitnud teadusliku autoriteedina kõrvale Aristoteelse, heidab deism nüüd kõrvale pühakirja kui teoloogilise autoriteedi ning lubab kasutada ainult "inimlikku" mõistust. Nagu Peter Medawar on kirjutanud: "17. sajandi õpetus mõistuse paratamatusest andis aeglaselt teed usule mõistuse küllaldasusest."²

Deism näeb seega Jumalat ainult "Looduses", mille all on mõeldud universumi süsteemi. Ja kuna universumit vaadeldakse hiiglasliku kellavärgina, vaadeldakse Jumalat kui kellasappa.

Teatud mõttes saame öelda, et piirates teadmisi Jumalast üldise ilmutusega, sarnaneb see tähelepanekuga, et hommikueineks söödud munad teevad hommiku meeldivaks, ning siis edaspidi ainult munade tarvitamisega hommikueineks (ja vahest ka lõunaks ja õhtusöögiks) kogu ülejäänud elu jooksul (mis nüüd tahtmatult küll üpris lühikeseks muutub!). Igatahes eeldab teism, et me võime loodusest midagi Jumala kohta teada saada. Aga samuti väidab see, et teada võib palju rohkem kui sellise viisi abil võimalik ning et on olemas ka teisi teid teadmiste saamiseks.

Deismi alused

Nagu seletab Frederick Copleston, ei ole deism ajalooliselt mõte- "koolkond". 17. sajandi lõpus ja 18. sajandil hakati paljusid mõtlejaid kutsuma deistideks või nimetasid nad end nendeks ise. Neil inimestel oli palju ühiseid vaateid, aga mitte kõik ei tunnistanud ühiselt kõiki õpetusi. Näiteks John Locke ei heitnud kõrvale ilmutuse ideed, kuid ta jäi kindlaks selle juurde, et inimõistust tuleb kasutada selle üle otsustamiseks.³ Mõned deistid, nagu näiteks Voltaire, olid kristluse suhtes vaenulikud, mõned, nagu Locke, ei olnud. Mõned uskusid hinge surematusse, mõned ei uskunud. Mõned uskusid, et Jumal jättis oma loomingu omapäi toimima, teised uskusid ettehooldusesse. Mõned uskusid isikulist Jumalat, mõned mitte. Niisiis olid deistid põhiküsimustes märksa vähem üksmeelsed kui teistid.⁴

Sellest hoolimata on kasulik mõelda deismist kui süsteemist ning seda süsteemi suhteliselt äärmuslikul kujul kirjeldada. Sel viisil võime mõista järeldusi, mis hakkasid 18. sajandil erinevatest teismi "reduktioonidest" tekkima. Naturalism, nagu me hiljem näeme, arendas neid järeldusi veelgi kaugemale.

Transtsendentne Jumal kui algpõhjus lõi universumi, kuid jättis selle siis omapäi. Jumal ei ole seega immanentne, ei ole täielikult isikuline, ei valitse inimtegevuse üle ega ole ka ettehooldav.

Nagu teismiski, puudutab kõige tähtsam väide Jumala olemasolu ja iseloomu. Põhiolemuses "reduktseerib" deism Jumala ilmutavaid omadusi. Ta on transtsendentne jõud või energia, Algliigutaja või Algpõhjus, mineviku põhjuste lõputu regressi algus. Aga tegelikult ei ole ta tema, kuigi temast rääkides kasutatakse isikulist asesõna. Igal juhul ei hoolitse ta oma loomingu eest, ega armasta seda. Tal ei ole sellega mingit "isiklikkus" suhet.

Buckminster Fuller, keda teatud mõttes võib pidada kaasaegseks deistik, on oma usku väljendanud järgmiselt: "Ma usun ettepoole vaatava intellektuaalse tarkuse aususse, mida me võime kutsuda 'Jumalaks'".⁵ Aga Fulleri Jumal ei ole isik, keda peaks ülistama, vaid lihtsalt intellekt või jõud, kellega peab arvestama.

Deistile on Jumal seega kaugel, võõras ja väline. Siiski näib, et varased deistid ei saanud aru, millisesse üksindusse see inimkonna jätab. Läks mööda peaaegu kaks sajandit, enne kui see tagajärg inimemotsioonide valdkonnas välja ilmus.

Jumala loodud kosmos on deterministlik, sest see on loodud põhjuse-tagajärje ahelana suletud süsteemis – imed ei ole võimalikud.

Universumi süsteem on suletud kahes mõttes. Esiteks on see suletud Jumala poolt tehtud ümberkorraldustele, sest ta ei ole maailmast "huvitatud". Ta lihtsalt lõi universumi süsteemi. Seega ei ole võimalikud mingid Jumala poolt erilist huvi näitavad imed ega sündmused. Igasugused tõelised või näilised püüded universumi masinavärgis midagi muuta näitaksid, et Jumal on oma algses plaanis vea teinud, ja see oleks allpool tema kui kõiges kompetentse pühaduse väärikut.

Teiseks on universum suletud inimlikele ümberkorraldustele, sest ta on omavahel kellavärgi kombel seotud. Et võida seda süsteemi ümber korraldada, peaks ükskõik milline inimolend üksinda või koos teistega suutma seda ületada ja pääsena välja põhjuse-tagajärje ahelast. Aga seda me ei saa teha. Samas peame silmas pidama, et deistid viimast järeldust eriti ei rõhuta. Nagu me seda endiselt kõik teeme, arvab ka enamik inimestest, kui just asja üle ei reflekteerita, et me oleme suutelised oma keskkonna muutmiseks tegutsema.

Inimolendid, kuigi isiksuslikud, on universumi kellavärgi osad.

On tõsi, et deistid ei eita inimese isiksuslikkust. Meil kõigil on eneseteadvus ja vähemalt esimesel pilgul ka enesemääramisvõime. Kuid neid peab vaadeldama ainult inimliku mõtme valguses. See tähendab, et inimolenditena ei ole meil Jumalaga mingit olemuslikku sidet – nagu kuvandil originaaliga –, ja nii ei ole meil mingit võimalust transtsendeeruda süsteemist, milles me end leiame.

Piiskop Fénelon (1651-1715) on kaasaegseid deiste kritiseerides kirjutanud: “Nad väidavad, et nad tunnustavad Jumalat loojana, kelle tarkus on näha tema töodes; aga nende järgi ei oleks Jumal hea ega tark, kui ta andis inimesele vaba tahte – see tähendab võime pattu teha, pöörata ära oma lõplikust eesmärgist, korra vastu astuda ja igavesse hukatusse langeda.”⁶ Fénelon on siin leidnud ühe deismi peamistest probleemidest: inimolendid on kaotanud võime olulisteks tegudeks. Kui me ei saa “korra vastu astuda”, siis ei saa me olla olulised. Me võime olla vaid nukud. Kui inimesel on isiksus, siis ei saa see hõlmata enesemääramist.

Deistid loomulikult tunnistavad, et inimolenditel on intellekt (ikka ja alati rõhutavad nad inimõistust), moraal (deistid on väga huvitatud eetikast), võime ühiseluks ja loovus. Aga kõik need omadused, kuigi nad on meisse kui loodud olendeisse sisse ehitatud, ei põhine Jumala iseloomul. Neil on omalaadne autonoomne loomus täpselt nagu ülejäänud universumi ainel. Inimolendid on, mis nad on. Neil on vähe lootust saada millekski erinevaks ja millekski enamaks.

Kosmost, seda maailma, peetakse normaalseisundis olevaks: see ei ole langenud või ebanormaalne. Me võime universumit tundma õppida ja seda uurides kindlaks määrata, missugune on Jumal.

Kuna universum on põhiliselt selline, nagu Jumal ta lõi, ja kuna inimestel on võime mõista neid ümbritsevat maailma, saavad nad Jumalast teadmisi tema universumi uurimise kaudu. Nagu me ülalpool nägime, leidub sellele põhjendus pühakirjas, sest laulik on kirjutanud: “Taevad jutustavad Jumala au ja taeva loetus kuulutab tema kätetööd” (Ps 19:2). Loomulikult väidavad ka teistid, et Jumal on ennast looduses ilmutanud. Kuid teisti jaoks on Jumal ennast ilmutanud ka sõnades: oma prohvetitele ja mitmesugustele Piibli autoritele antud sõnalise ilmutuse kaudu. Ning teistid väidavad, et Jumal on ennast ilmutanud ka oma Pojas Jeesuses – “Sõna sai lihaks” (Jh 1:14). Aga deistidel ei suhtle Jumal inimestega. Eriilmutus ei ole vajalik ning ühtki eriilmutust pole ette tulnud.

Filosoofiaajaloolane Émile Bréhier võtab hästi kokku erinevuse deismi ja teismi vahel:

“Me näeme selgelt, et toodi sisse uus inimese mõiste, mis oli kokkusobimatu kristliku usuga: looduses avastati Jumal kui arhitekt, kes oli loonud ja säilitas universumis imepärase korra; enam ei olnud kohta kristliku draama Jumalale, kes andis Adamale võime “pattu teha ja korra vastu astuda”. Jumal ei olnud enam mitte ajaloo, vaid looduses; ta peitus imedes, mida uurisid loodusteadlased ja bioloogid, ja mitte enam inimese südametunnistuses, kus tema kohalolekuga kaasnesid patu-, häbi- või armutunded; ta oli jätnud inimese oma saatuse peremeheks.”⁷

Deistide poolt avastatud Jumal oli arhitekt, mitte armastaja või kohtunik või midagi muud isiklikku. Ta ei olnud keegi, kes oleks tegutsenud ajaloo. Ta oli lihtsalt maailma üksi jätnud. Aga inimkond, kes oli mõnes mõttes oma saatuse looja, oli siiski lukustatud suletud süsteemi. Inimlik vabadus Jumala käest ei olnud vabadus millegi jaoks, õigupoolest ei olnud see üldse mingi vabadus.

Üks deismis tekkinud pinge leiab kajastamist Alexander Pope'i teose *Essay on Man* (1733) alguses.

Pope väidab, et me võime tunda Jumalat ainult meid ümbritseva maailma kaudu. See on deismi kummardus empirismile. Me õpime kogutud andmetest ja liigume üksikult üldise poole. Väljaspool meie kogemist ei ilmutata meile midagi.

Pope eeldab siin teadmisi Jumala ja looduse kohta, mida ei saa kogemuse kaudu hankida. Ta tunnistab seda isegi, kui ta kutsub meid lugejatena üles järele mõtlema, kas me tõesti oleme universumist läbi vaadanud ja tema kellavärki näinud. Aga kui meie seda näinud ei ole, siis tõenäoliselt pole seda ka Pope. Kuidas võib siis Pope teada, et see on hiiglaslik korrapärane kellavärk?

Seda küsimust võib lahendada kahel viisil, kas (1) kogu teadmine tuleneb kogemusest ning meie, ole-mata lõputud, ei saa süsteemi tervikuna tunda või (2) teatud teadmised tulevad mingist teisest allikast – näiteks kaasasündinud ideedest või väljastpoolt tulevast ilmutusest. Aga Pope, nagu enamik deiste, jä-tab ilmutuse kõrvale. Ja vähemalt selles “essee” ei viita ega vihja ta kaasasündinud ideede võimalik-kusele.

Siin on Pope’i epistemoloogias vastuolu. Ning just sellised vastuolud muutsid deismi väga ebakindlaks maailmavaateks.

Eetika piirdub üldise ilmutusega: kuna universum on normaalne, ilmutab ta seda, mis on õige.

Veel üks järeldus, mis tuleneb Jumala eksisteemisest looduslikus maailmas, mida ei vaadelda kui lan-genut, on see, et Jumal muutub kõikvõimsa loojana vastutavaks kõige selle eest sellisel kujul, nagu see on. Seega peab see maailm peegeldama seda, mida Jumal tahab, või seda, milline ta on. Eetiliselt viib see Alexander Pope’i poolt väljendatud seisukohani, mis lõpeb õigupoolest eetika hävitamisega. Kui kõik, mis on, on õige, siis ei ole olemas kurja. Hea muutub kurjast eristamatuks. Ja Baudelaire on öel-nud: “Kui Jumal on olemas, siis peab ta olema saatan”. Või, halvemal korral, ei saa hea üldse olemas olla. Sest ilma eristusvõimeta ei saa olla ühte ega teist, ei head ega kurja. Ja eetika kaob.

Nagu me oleme näinud, jätkame inimolenditena siiski eetiliste eristuste tegemist. Kusagil eristab igauks meist head ja halba, õiget ja valet. Deistlik eetika ei ole meie tegelikus inimlikus olemasolus meie jaoks sobiv. Siinkohal muutub deism kasutuks maailmavaateks, sest keegi ei saa selle kohaselt elada.

Kahtlemata ei näinud (või ei näe praegugi) mitte kõik deistid, et nende eeldused toovad kaasa Pope’i järeldused. Mõned arvasid hoopis, et Jeesuse eetikaõpetus oli tegelikult sõnades väljendatud looduse seadus. Ja loomulikult ei sisalda Mäejutlus midagi sarnast väitele: “Mis iganes on, on õige!” Ma arvan, et deistide põhjalikum uurimine viiks järeldusele, et nad olid lihtsalt ebajärjekindlas, aga ei tunnistanud seda ise.

Alexander Pope oli ise ebajärjekindel, sest kinnitades, et mis iganes on, on õige, noomis ta inimkonda uhkuse eest (mis, kuis see on, peab olema õige)!

Uhkus oli see, kui inimene mõtles endas paremini, kui oleks pidanud. Uhkus oli väär, koguni patt. Sa-mas pöörake tähelepanu sellele, et patt mitte isiksusliku Jumala vastu, vaid “Igavese Põhjuse” ehk filo-soofilise abstraktsiooni vastu. Selles kontekstis omandab isegi sõna patt uue varjundi. Mis aga veelgi tähtsam – kogu patu mõiste kaob, kui me ei loobu põhimõttest, mille kohaselt mis iganes on, on õige.

Nii huvitatud kui deistid kristluse eetilise sisu säilitamisest ka ei olnud, olid nad võimetud leidma sel-lele sobilikku alust. Selliste pingete ja ebajärjekindluste tõttu oli deismil olulise maailmavaatena lühike eluiga, kuigi ka tänapäeval on veel neid, kes väidaksid, et nad on deistid.

Ajalugu on lineaarne, sest kosmose areng määrati loomisel.

Deistid ise näivad ajaloost vähe huvitatud olevat, sest nagu Bréhier on osutanud, otsisid nad teadmist Jumala kohta eelkõige loodusest. Juudi ajalugu, nii nagu ta on Piiblis kirja pandud, on äärmiselt kasulik mitte Jumala tegude kroonikana, vaid taevaliku seaduse illustatsioonide kogumina, millest võib tule-tada eetilised printsiibid. John Toland (1670-1722) on näiteks väitnud, et kristlus on sama vana kui looming ja et evangeelium on loodususundi “uustrükk”. Sellest vaatepunktist ei ole ajaloo üksiksünd-mused kuigi tähtsad. Rõhk on üldistel reeglitel. Pope’i sõnade järgi on Jumal üksikutest meestest ja naistest või isegi tervetest rahvastest üpris vähe huvitatud. Lisaks sellele on universum tema ümberkor-raldustele suletud ja sugugi mitte avatud.

Ebastabiilne segu

Deism ei osutunud väga stabiilseks maailmavaateks. Ajaloos domineeris ta lühidalt prantsuse ja inglise vaimumaailmas 17. sajandi lõpust kuni 18. sajandi esimese pooleni. Tema eelkäija oli teism ja tema järel tuli naturalism. Miks oli deism nii üürrike? Peamisi põhjusi oleme juba puudutanud: selles maail-mavaates eneses peitub ebajärjekindlus ning mõned tema põhimõtted ei ole praktiliselt rakendatavad. Need peagi ilmsikstulnud sisemised ebajärjekindlused on järgmised. 1. Langemata ja normaalse uni-versumi eeldamine (näiteks Alexander Pope’i sarnaste juhtude puhul) kippus eetikas viima järeldusele, et mis iganes on, on õige. Kui mis iganes on, on õige, siis ei jää eetika eriomase sisu jaoks mingit ruu-mi. Aga deistid olid eetikast väga huvitatud, kuna see oli nende jaoks kristliku õpetuse kõige vastu-võetavam haru. 2. Epistemoloogias lõppes püüe viia vaidlus üksikult üldisele läbikukkumisega, sest

täpseks üldistuseks vajalike detailide haaramiseks oleks vaja lõputut vaimu. Ükski inimvaim ei olnud lõputu. Seega oli võimatu omandada teatud tüüpi teadmisi universaalide kohta ja mõtlevatele inimestele jäi teadmise suhtelisus, mille nad leidsid olevat raskesti vastuvõetava.⁸ 3. Mis puudutab inimloomust, siis ei suudetud leida mõtet ega säilitada isiksust, seistes vastamisi ümberkorraldusele suletud universumiga. Isiksuse mõtet ja mehhaanilist determinismi ei ole võimalik kokku viia.

Tänapäeval leiab deismis rohkemgi küsitavaid aspekte. Üldiselt on teadlased lakanud mõtlemast universumist kui hiiglaslikust kellavärgist. Elektronid (kõnelemata veel hämmastavamatest tuumaosakestest) ei käitu nagu imetillukesed masinaosad. Kui universum on mehhanism, siis on ta palju keerulisem kui see, mida arvati tollal, ja Jumal peab olema üpris erinev lihtsast arhitektist või kellassepast. Enamgi veel, inimesiksus on universumi "fakt". Kui Jumal selle lõi, kas tema ei peaks siis olema isiksuslik?

Niisiis, ajalooliselt on deism ülemineku maailmavaade ja siiski ei ole ta surnud. Ta elab edasi kogu maailmas mõnede akadeemiliste keskuste teadlastes ja humanistides. Ma olen isiklikult tundnud inimesi, kes on väitnud, et nad on deistid, ja ma kahtlustan, et on vähemalt sama palju neid, kes on deistid ebateadlikult. Teadlasi, nagu näiteks Albert Einstein, kes "näevad" kõrgema jõu tööd universumis või sellest väljaspool ja kes tahavad loodud maailmas mõistuslikkust säilitada, võib pidada südame poolest deistideks. Kuigi kahtlemata paljud neist ei tahaks väita midagi, mis võiks kõlada elufilosoofiana.⁹

4. Lõpliku ruumi vaikus: naturalism

Deism on maakitsus keha suure kontinendi – teismi ja naturalismi vahel. Deism on loomulik tee esimese juurest teise juurde jõudmiseks. Võibolla ilma deismita ei tekiks nii kergesti naturalismi. Deism on ainult möödunud faas, peaaegu intellektuaalne kurioosum. Naturalism teiselt poolt on tõsine asi.

Intellektuaalsetes terminites on see tee järgmine. Teismis on Jumal kosmose lõputu isikuline looja ja alalhoidja. Deismis on Jumal "reduitseeritud": ta hakkab oma isikulisust kaotama, kuigi ta jääb kosmose Loojaks ja (sellest tulenevalt) Alalhoidjaks. Naturalismis on Jumal veelgi enam "reduitseeritud", ta kaotab oma eksistentsi.

Võtmekujusid selles nihkes teismist naturalismi on väga palju, eriti 1600. ja 1750. aasta vahel. René Descartes (1596-1650), kes oli teadlikult omaks võtnud teismi, pani dekoratsioonid paika, mõistes universumit kui hiiglaslikku "ainest" mehhanismi, mida inimesed "vaimu" abil mõistavad. Seega lõhestas ta reaalsuse kahte liiki olemiseks sellisel viisil, et sellest ajast alates on Lääne maailmal olnud raske ennast ühtse tervikuna näha. Valides ühe ühendamise poole viiva tee, muutsid naturalistid vaimu mehhaanistliku aine alaliigiks.

John Locke (1632-1714), kes oli eelkõige teist, uskus isikulist Jumalat, kes ennast meile ilmutab, aga ta arvas, et meie Jumalast antud aru on kohtunik selle üle, mida tuleb Piibli "ilmutusest" tõena võtta. Naturalistid võtsid sellest kontseptsioonist "Jumalast antu" välja ning muutsid "aru" ainsaks tõe kriteeriumiks.

Selle nihke juures oli üks kõige huvitavamaid kujusid Julien Offray de La Mettrie (1709-1751). Kaasajal peeti La Mettrie'd üldiselt ateistiks, aga ta ise on öelnud: "Mitte, et ma paneksin kahtluse alla ülima olendi eksistentsi; vastupidi, mulle näib, et suurim tõenäosus kõneleb selle usu kasuks". Sellest hoolimata jätkab ta: "See on teoreetiline tõde, millel on vähe praktilist väärtust."¹ Põhjus, mis võimaldab tal Jumala olemasolule nii vähe praktilist väärtust anda, on see, et Jumal, kes on olemas, on ainult universumi looja. Ta ei ole isiklikult huvitatud ei universumist ega ka sellest, et keegi seal teda kummardaks. Nii saab Jumala olemasolu küsimuse tegelikult vähetähtsana kõrvale jätta.²

Just see tunne ja see järeldus märgib üleminekut naturalismi juurde. La Mettrie on teoreetiline deist, aga praktiline naturalist. Järgmistel põlvkondadel oli lihtne oma teooriat La Mettrie praktikaga kooskõlla viia, nõnda, et naturalismi nii usuti kui ka tegutseti selle järgi.³

Naturalismi alused

See toob meid esimese naturalismi defineeriva väite juurde.

Aine eksisteerib igavesti ja on kõik, mis on olemas. Jumalat ei ole olemas.

Nagu teismis ja deismis, puudutab primaarne väide põhilise olemasolu küsimust. Kahe eelmise puhul on Jumala loomus võtmeküsimuseks. Naturalismis on esmaseks kosmose loomus, sest nüüd, mil igavene looja- Jumal on kõrvale jäänud, muutub kosmos ise igaveseks – ta on alati olemas, kuigi mitte ilmtingimata oma praegusel kujul, õigupoolest kindlasti mitte oma praegusel kujul.⁴ Carl Sagan, astrofüüsik ja teaduse populariseerija, on seda suurima selgusega väljendanud: “Kosmos on kõik, mis on, või kunagi oli, või kunagi saab olema.”⁵

Miski ei tule mitte millestki. Miski on. Seega miski on alati olnud. Aga naturalistid ütlevad, et see miski ei ole mitte transsendentne looja, vaid kosmose aine ise. Mingil kujul on kogu universumi aina alati olnud. Sõna aine tuleb mõista üpris üldises tähenduses, sest 18. sajandist alates on teaduslik mõistmine edasi arenenud. 18. sajandil polnud teadlased veel avastanud ei aine keerulisust ega tema tihedat sidet energiaga. Nad vaatlesid reaalsust kui nähtust, mis koosneb üksteisega mehhaanilises, ruumilises suhtes olevatest lagundamatutest “ühikutest”. Seda vääramatute “seadustega” väljendatavat suhet uurisid ja selgitasid keemia ning füüsika. Hiljem avastasid teadlased, et loodus ei ole nii korrapärane või vähemalt mitte nii lihtne. Näib, et pole olemas lagundamatuid “ühikuid” kui selliseid, ning et füüsikaseadustel on ainult matemaatiline väljendus. Kindlus selle kohta, mis on loodus või milline ta tõenäoliselt avastatakse olevat, on kadunud.

Sellest hoolimata ühendab ülalmainitud väide naturaliste. Kosmos ei koosne kahest asjast – aine ja vaimust, või aine ja hingest. La Mettrie on kirjutanud: “Kogu universumis eksisteerib ainult üks substantants erinevates modifikatsioonides.”⁶ Lõpuks on kosmos üks asi ilma mingi seoseta sealpoolse Olen-diga; ei “jumalat” ega “loojat” pole olemas.

Kosmos eksisteerib põhjus-tagajärje ahelana suletud süsteemis.

See väide sarnaneb deismi 2. väitega. Erinevus on sellest, et universumit võib ja võib mitte vaadelda masina või kellavärgina. Kaasajal on teadlased leidnud, et seosed reaalsuse eri elementide vahel on palju keerulisemad, et mitte öelda salapärasemad, kui neid kellavärgi metafoori abil saaks seletada.

Sellest hoolimata on universum suletud süsteem. See ei ole avatud väljastpoolt tulevatele ümberkorraldustele – ei transsendentse Olen-di poolt (sest seda ei ole olemas) ega, nagu me hiljem pikemalt kõneleme, enesetranssendentsete ehk autonoomsete inimeste poolt (sest nad on ahela osa). Émile Bréhier on seda vaadet kirjeldades öelnud: “Korrastatus looduses on vaid selle osade üks, rangelt paratamatu paigutus, mis põhineb asjade olemusel; näiteks ei ole aastaaegade vaheldumise kaunis korrapära mitte jumaliku plaani tagajärg, vaid gravitatsiooni tulemus.”⁷

II Humanistlikus Manifestis (1973), mis kajastab nende vaateid, kes kutsuvad ennast “ilmalikeks humanistideks”, on seda väljendatud järgmiselt: “Meil pole piisavalt tõestusmaterjali, et uskuda üleloomulikku eksistentsi.”⁸ Ilma Jumala või üleloomulikuta ei saa muidugi midagi juhtuda väljaspool asjade eneste ulatust. Teoses The Columbia History of the World (1972) kirjutab Rhodes W. Fairbridge otse-sõnu: “Me ei tunnista imepärast.”⁹ Columbia ülikooli geoloogiaprofessori esituses on selline väide ootuspärane.

Üllatav on aga, et vaimuliku seminari professor David Jobling ütleb peaaegu sedasama: “Me [s.o kaas-aegsed inimesed] näeme universumit nagu ruumi, aja ja aine pidevust, mida hoitakse koos seestpoolt. ... Jumal ei ole “väljaspool” aega ja ruumi, ka ei seisa ta eraldi aine, suheldes inimese “vaimse” osaga. ... Me peame leidma mingi viisi kohanemaks faktiga, et Jeesus Kristus on sama evolutsiooni-protsessi produkt nagu me kõik.”¹⁰

Jobling püüab mõista kristlust naturalistliku maailmavaate raamides. Muidugi, kui asetada Jumal selgelt süsteemi – ahelana suletud põhjus-tagajärje süsteemi sisse, siis jääb ta ilma suveräänsusest ja paljust muust, mida kristlased on traditsiooniliselt tema kohta uskunud. Ma tahan sellega osutada, et naturalism on laialtlevinud maailmavaade ja seda leidub kõige ebatõenäolisemates kohtades.

Mis on selle suletud süsteemi kesksed jooned? Esimesel pilgul võib tunduda, et naturalistid, jaatades “ruumi, aja ja aine pidevust, mida hoitakse koos seestpoolt”, on deterministid, kes väidavad, et suletud süsteem püsib koos vääramatu ka kõigutamatu põhjus-tagajärje seose varal. Enamik naturaliste on tõepoolest deterministid, kuigi see ei võta meilt ära vaba tahte tunnetust või meie vastutust oma tegude

eest. Kas selline vabadus on tõepoolest kooskõlas suletud süsteemi mõistega? Et sellisele küsimusele vastata, peame kõigepealt uurima lähemalt naturalisti arusaamist inimestest.

Inimolendid on keerukad “masinad”; isiksus on keemiliste ja füüsikaliste omaduste vastastikune suhe, mida me veel täielikult ei mõista.

Kui Descartes tunnistas, et inimolendid on osalt masinad, siis samas arvas ta ka, et nad on osalt vaimud; ja vaim oli erinev substans. Enamik naturaliste näeb vaimu siiski masina funktsioonina. La Mettrie oli üks esimestest, kes selle otse välja ütles: “Järeldagem siis julgelt, et inimene on masin ja et kogu universumis eksisteerib vaid üks substans eri modifikatsioonides.”¹¹

Veelgi otsesemalt väljendas seda Pierre Jean Georges Cabanis (1757-1808), kes kirjutas, et “aju eritab mõtteid, nagu maks eritab sappi.”¹²

William Barrett kirjutab oma suurepärasest vaimuajaloo käsitluses, mis kirjeldab hinge ehk mina mõiste järkjärgulist kadumist lääne mõtlemises Descartes’ist kuni tänapäevani:

“Nii leiame La Mettrie’s... neid veidraid näiteid inimkehast kui kujuteldavate ülekannete, hammas- ja pörkrataste süsteemist. Inimene, mikrokosmos, on lihtsalt veel üks masin universaalse masina, s.o kosmose sees. Me naerame nende näidete kui veidrate ja jämedakoeliste üle, kuid sisimas võime siiski olla arvamusel, et lõppude lõpuks osutuvad nad õiges suunas, võibolla ainult pisut enneaegselt. Kompuutrite tulekuga on mehhanismi kiusatus muutunud veel vastupandamatumaks, sest siin ei ole meil enam tegu rataste ja vintsidega vanaaegse masinaga, vaid masinaga, mis näib olevat suuteline reprodutseerima inimvaimus toimuvaid protsesse. Kas masinad suudavad mõelda? muutub nüüd meie aja põhiküsimuseks.”¹³

Igal juhul on mõte siin selles, et inimolenditena oleme lihtsalt kosmose osa. Kosmoses on ainult üks substans – aine. Me oleme see ja ainult see. Seadused, mis kehtivad aine kohta, kehtivad ka meie kohta. Me ei transtsendeeru universumist mitte mingil viisil.

Muidugi oleme väga keerukad masinad ja meie mehhanismi ei ole veel lõpuni mõistetud. Seetõttu saavad inimesed meid jätkuvalt hämmastada ja meie ootusi petta. Sellest hoolimata on kogu salapära, mis meie mõistmist ümbritseb, mitte tõelise saladuse, vaid mehhaanilise keerukuse tulemus.¹⁴

Võiks järeldada, et inimkond ei erine teistest universumi objektidest ja et ta on vaid üks liik objekte paljude seas. Aga naturalistid väidavad, et see pole nii. Näiteks Julian Huxley ütleb, et me oleme loomade hulgas ainulaadsed, kuna vaid meie üksi oleme võimelised mõtlema mõistete abil, kasutama kõnet, omama kumulatiivset traditsiooni (kultuuri) ning kuna meil on olnud oma ainulaadne evolutsiooni viis.¹⁵ Sellele lisaks enamik naturaliste meie moraalsed võimed, mida me käsitleme eraldi. Kõik need tunnusjooned on üldiselt ilmselged. Naturalistid ütlevad, et ükski neist ei viita mingile transtsendentssele jõule ega nõua mingit mateerivälisest alust.

Ernest Nagel osutab vajadusele mitte rõhutada inimlikku “pidevust” meie koostise mitteinimlike elementidega: “Eitamata, et isegi kõige selgemad inimlikud jooned sõltuvad asjadest, mis on mitteinimlikud, püüab küps naturalism hinnata inimese loomust tema tegude ja saavutust, tema püüdluste ja võimete, tema piiratuse ja traagiliste läbikukkumiste ning tema taiplikkuse ja kujutlusvõime suurepärase tulemuste valgusel.”¹⁶ Rõhutades meie inimlikkust (meie erisust ülejäänud kosmosest), leiab naturalist väärtuse aluse, sest ta arvab, et intellekt, kultuurivõime ja arusaamine õigest ning väärast ei ole mitte ainult inimest eristavad jooned, vaid asjad, mis teevad meid väärtuslikuks. Seda mõtet arendatakse edasi 6. väite juures.

Kui mõned naturalistid on ranged deterministid universumis toimuvate sündmuste suhtes – kaasa arvatud inimtegevus -, eitades seega igasugust vaba tahte tunnetust, siis paljud teised naturalistid väidavad, et me oleme vabad või vähemalt osaliselt vabad oma saatuse kujundamisel. Mõned arvavad näiteks, et kuigi suletud universum viib determinismini, saab determinismi ikkagi ühendada inimliku vabaduse või vähemalt vabaduse tunnetusega. Me võime teha paljusid asju, mida me tahame teha; me ei ole alati sunnitud talitama vastu oma tahtmisi. Näiteks võiksin ma selle raamatu kirjutamise lõpetada, kui ma tahaksin. Ma ei taha seda.

Paljud naturalistid arvavad, et see jätab lahti võimaluse mõttekaks inimtegevuseks ning annab aluse moraalile. Sest kui me ei ole vabad tegema muud kui seda, mida me teeme, ei saa me vastutada selle eest, mida me teeme. Selle vaatepunkti järjekindlust on siiski vaidlustatud ja see on üks nõrku kohti naturalisti mõttesüsteemis, nagu näeme järgmises peatükis.

Surm on isiksuse ja individuaalsuse hävinemine.

Seda naturalismi väidet on inimestel vahest kõige raskem tunnistada, ometi on see naturalistide universumikontseptsiooni tingimusteta nõua. Mehed ja naised on tehtud aineksest ja mitte millestki muust. Kui see aine, millest inimene koosneb, laguneb surma puhul, siis see isik kaob. II Humanistlikus Manifestis on väidetud: “Niipalju kui me teame, on kogu isiksus sotsiaalses ja kultuurilises keskkonnas tegutseva organismi funktsioon. Pole usutavat tõestusmaterjali selle kohta, et elu elaks keha surma üle.”¹⁷ Bertrand Russell on kirjutanud: “Mitte ükski tuli, heroism ega mõtte ja tunde intensiivsus ei saa individuaalset elu hauatagusena alal hoida.”¹⁸ Ja A. J. Ayer on öelnud: “Ma leian, et ...on selge, et inimese eksistents lõpeb surmaga.”¹⁹ Üldisemas mõttes nähakse selliselt möödavana kogu inimkonda. “Inimisaatus,” tunnistab Ernest Nagel, “[on] episood kahe unustuse vahel.”²⁰

Sellised väited on selgelt ja üheselt mõistetavad. See kontseptsioon võib tekitada tohutuid psühholoogilisi probleeme, aga tema täpsus on vaieldamatu. Ainus “surematuse”, nagu seda väljendab II Humanistlik Manifest, seisneb sellest, et me “eksisteerime edasi oma järglastes ning viisis, kuidas meie elud on mõjutanud teisi meie kultuuris.”²¹ Novellis “Tuvisuled” annab John Updike sellele ideele kauni inimliku mõõtme, kui ta kujutab väikest poissi Davidit, kes mõtiskleb oma pastori taevakirjelduse üle, mis on “nagu Abraham Lincoln headus, mis pärast teda elus on.”²² Nagu ülalviidatud vaimuliku seminari professor, ei ole Davidi pastor enam teist, vaid püüab lihtsalt anda “hingelist” abi naturalismi raamidest.

Ajalugu on lineaarne tähenduslik sündmuste ahel, mida ühendavad põhjus ja tagajärg, kuid millel ei ole ühtset eesmärki.

Esiteks, sõna ajalugu, nagu teda kasutatakse selles väites, katab nii loodusajalugu kui inimajalugu, sest naturalistid näevad neid pideva tervikuna. Inimkonna päritolu on looduses. Sellest me tekkisime ja kõige tõenäolisemalt läheme sinna tagasi (mitte ainult individuaalselt, vaid ka liigina).

Loodusajalugu algab universumi päritolust, mis vaatamata naturalistide seas valitsevatele eriarvamustele tunnistatakse igaveseks. Enamik teadlasi ütleb lihtsalt, et kunagi uskumatult tükk aega tagasi toimus kosmose ainesega protsess, mis viis lõpuks meie poolt praegu asustatava ja teadvustatava universumi tekkeni. Vähesed on valmis ütleva, kuidas see täpselt juhtus. Columbia ülikooli astronoom professor Lodewijk Woltjer on väljendanud paljude arvamust, öeldes: “Oleva – inimese, maa ja universumi – päritolu on saladus, mille lahendusele ei ole me lähemal, kui Moosese esimese raamatu kroonik.”²³ Selle protsessi selgitamiseks on pakutud mitmeid teooriaid, kuid ühtki neist pole üldiselt tunnustatud. Naturalistid on siiski alati eeldanud, et protsess oli isekäivituv. Seda ei pannud liikuma Esimene Liigutaja – olgu see siis Jumal või keegi teine.

Inimolendite tekkimise viisis ollakse üldiselt kindlamad kui selles, kuidas tekkis universum. Evolutsiooniteooria, millega naturalistid olid kaua mänginud, sai Darwinilt endale “mehhanismi” ning on leidnud üldist tunnustust. Vaevast leidub riiklikus haridussüsteemis kasutatavat teksti, kus seda teooriat ei kuulutataks fakti pähe. Siiski peame olema ettevaatlikud, et mitte pidada evolutsiooni rangelt naturalistlikuks teooriaks. Ka paljud teistid on evolutsionistid.²⁴

Teisti arvates juhib kõiki looduslikke protsesse lõputu isikuline Jumal. Kui bioloogiline süsteem on arenenud, siis on see toimunud vastavalt Jumala plaanile; see on teoloogiline ja suunatud eesmärgile, mida tahab saavutada Jumal isiklikult. Naturalisti arvates toimub see protsess omapäi. G. G. Simpson on seda nii hästi väljendanud, et siinkohal väärib see pikemat äratoomist:

“Orgaaniline evolutsioon on oma päritolult ja toimimiselt täiesti materialistlik protsess. ...Elu on loomult materialistlik, aga tal on unikaalseid omadusi, mis tulenevad tema organisatsioonist, mitte tema materjalist või mehhaanikast. Inimene tekkis orgaanilise evolutsiooni toimimise tulemusena ja tema olemine ja tegutsemine on samuti materiaalsed, aga kõigi eluvormide seas on inimesel unikaalseid omadusi, mis lisanduvad omadustele, mis on unikaalsed elu jaoks kõikide aine ja tegevuse vormide puhul. Inimese intellektuaalne, sotsiaalne ja vaimne loomus on loomade seas erandlik oma määralt, aga see on tekkinud orgaanilise evolutsiooni käigus.”²⁵

See lõik on oluline selle poolest, et ta kinnitab selgelt nii inimese ühtsust ülejäänud kosmosega kui ka tema erilist unikaalsust. Et me aga ei järeldaks, et meie unikaalsust ja asendit looduse kõrgeima loomingu planeeris mingi universumis toimiv teleoloogiline printsiip, lisab Simpson: “Kindlasti ei olnud inimene evolutsiooni eesmärk, evolutsioonil ei olnud ilmselt mingit eesmärki.”²⁶

Mõnes mõttes tõstab evolutsiooniteooria sama palju küsimusi, kui ta lahendab, sest pakkudes küll seletust sellele, mis aegade jooksul on juhtunud, ei selgita ta, miks. Naturalistid välistavad Eesmärgi-

seadja mõiste. Pigem, nagu ütleb Jaques Monod, “tuli inimese number välja Monte Carlo mängus”, puhta juhust mängus.²⁷ Igasugune kavatsuslikkus on algusest peale ka võimalusena välistatud.

Igal juhul väidavad naturalistid, et inimkonna koidikul omandas evolutsioon korraga uue mõõtme, sest inimolenditel on eneseteadvus ja nad on tõenäoliselt ainsad eneseteadvusega olendid universumis.²⁸

Enamgi veel, inimolenditena oleme vabad teadlikult kaalutlema, otsustama ja tegutsema. Seega, kui evolutsioon, mõistetuna rangelt bioloogilisel tasemel, on jätkuvalt ebateadlik ja juhuslik, siis inimtegevus seda pole. Inimese teod ei ole lihtsalt üks osa “looduslikust” keskkonnast. Nad on inimajalugu.

Teisisõnu, inimolendite ilmumisega ilmub tähendusrikas ajalugu, inimajalugu – sündmused, mis toimuvad eneseteadlike ja ennast määravate meeste ja naistega. Aga nagu evolutsioonil ei ole sisemist eesmärki, ei ole seda ka ajalool. Ajalugu on selline, milliseks me ta teeme. Inimlikel sündmustel on ainult see tähendus, mis inimesed neile annavad, kui nad neid valivad või kui nad neile tagasi vaatavad. Ajalugu liigub sirgjooneliselt, nagu ka teismis (mitte tsükliliselt nagu Ida panteismis), kuid ajalool ei ole ettemääratud eesmärki. Selle asemel et kulmineeruda Jumal-inimese Teises Tulemises, ”kestab” see lihtsalt sama kaua, kui kestavad teadvuslikud inimolendid. Kui meie kaome, kaob inimajalugu ja loodusajalugu kestab üksinda edasi.

Eetika puudutab ainult inimolendeid.

Eetilised kaalutlused ei mänginud naturalismi tekkimisel kesket osa. Pigem tekkis naturalism teatud metafüüsiliste välise maailma olemuse kohta käivate ideede loogilise edasiarenguna. Enamiku varaste naturalistide eetilised vaated jäid samaks nende omadega, kes elasid neid ümbritsevad kultuuris. Need vaated on üldiselt eristamatud populaarsest kristlusest. Tunti austust isikliku väärikuse vastu, jaatati armastust ja pühendumust tõe ning ausust. Jeesust peeti kõrgete eetiliste väärtuste õpetajaks.

Kuigi vähem, on see teatud määral tõsi ka tänapäeval. Mõnede hiljutiste muudatustega – näiteks sallivus abieluelse ja abieluvälise seksi suhtes, positiivne suhtumine eutanaasiasse ja aborti ning üksikisiku enesetapuõigusesse – on II Humanistliku Manifesti eetilised normid sarnased traditsioonilise moraaliga. Eetiliste probleemide seisukohast võivad teistid ja naturalistid sageli elada harmooniliselt külje kõrval. Nende vahel on alati olnud lahkarvamusi. Minu arvates hakkavad need lahkarvamusused suurenema sedamööda, kuidas humanism eemaldub oma kristliku eetika mälestusest.²⁹ Aga millised tahes on need lahkarvamusused (või ühised arvamusel) eetiliste normide kohta, on nende normide alus põhimõtteliselt erinev.

Teisti jaoks on väärtuste alus Jumal. Naturalisti jaoks on väärtused inimese tehtud. Naturalisti kontseptsioon järeldub loogiliselt eelnenud väidetest. Kui enne inimest ei olnud teadvust, ei olnud ka eelnevat õige ja väära mõistet. Enamgi veel, kui ei oleks võimalik teha muud kui seda, mida tehakse, ei oleks mingil õige ja väära mõistel praktilist väärtust. Selleks, et eetika saaks olla võimalik, peab olemas olema nii teadvus kui enesemääramine. Lühidalt, olemas olema peab isiksus.

Naturalistid ütlevad, et nii teadvus kui enesemääramine tekkisid inimolendite ilmumisega ja et seega tekkis sel ajal ka eetika. Ühtki eetilist süsteemi ei saa tuletada ainuüksi “asjade” olemusest väljaspool inimteadvust. Teisisõnu, kosmosse ei ole sisse kirjutatud ühtegi Loomulikku Seadust. Isegi La Mettrie, kes on oma deistlikke juuri paljastades pisut ebaselgelt kirjutanud: “Loodus lõi meid kõiki [inimesi ja loomi] ainult selleks, et me oleksime õnnelikud”, oli eetikaküsimustes veendunud naturalist: “Te näete, et looduseadus ei ole mitte midagi muud kui intiimne tunne, mis kuulub kujutlusvõimesse nagu kõik teised tunded, kaasa arvatud mõte.”³⁰ Muidugi käsitas La Mettrie kujutlusvõimet täiesti mehhanistlikult, nii et eetika tähendas tema jaoks lihtsalt seda, et inimesed järgivad neis kui loodud olendites sisalduvat skeemi. Mingil juhul ei ole moraal midagi transtsendentset.

II Humanistlik Manifest väljendab naturalistliku eetika allikat selgesõnaliselt: ”Me kinnitame, et moraalised väärtused saavad alguse inimlikust kogemusest. Eetika on autonoomne ja situatiivne ega vaja mingit teoloogilist või ideoloogilist toetust. Eetika pärineb inimlikust vajadusest ja huvist. Seda eitada tähendaks moonutada kogu elu alust. Inimelul on tähendus seetõttu, et me loome ja arendame oma tulevike.”³¹

Enamik teadlikke naturaliste oleksid selle avaldusega ilmselt nõus. Aga kuidas täpselt inimlik situatsioon väärtust tekitab, on sama ebaselge kui viis, kuidas me peaksime mõistma universumi päritolu.

Olulisim küsimus on siin: Kuidas peaks tuleneb on’ist? Traditsiooniline eetika, see tähendab kristliku teismi eetika kinnitab eetika transtsendentset päritolu ning paigutab headuse mõõdupuu lõputusse isi-

kulisse Jumalasse. Hea on see, mis on Jumal, ning seda on ilmutatud paljudel erinevatel viisidel – kõige täielikumal kujul Jeesuse Kristuse elus, õpetuses ja surmas.

Naturalistid sellisel viisil Jumala poole ei pöördu ega soovi seda teha. Eetika on ainuüksi inimlik valdkond. Siit küsimus: Kuidas jõuab eneseteadvuse ja –määramise faktist ja “on tehtud” ning “saab teha” valdkonnast selle valdkonda, mis peaks olema või mida peaks tegema?

Üks tähelepanek, mida naturalistid teevad, on see, et kõigil inimestel on moraalsete väärtuste mõiste. G. G. Simpsoni järgi tulenevad need lihtsalt intuitsioonist (“õigsusetundest ilma selle tunde põhjuste objektiivse uurimiseta ja ilma asjassepuutuvate eelduste tõesuse või vääruse kontrollimise võimalikkuseta”), autoriteedist ja konventsioonist. Mitte keegi ei kasva üles, leidmata oma keskkonnast väärtusi, ning kuigi inimene võib neid hüljata, makstes selle väljaheidetuse või märterlusega, suudab harva keegi leiutada kultuurist täiesti lahus seisvaid väärtusi.

Muidugi on väärtused kultuuriti erineva ja ükski neist ei tundu olevat absoluutselt universaalne. Nii kaitseb Simpson eetikat, mis põhineb objektiivsel uurimisel, ja leiab selle inimeste harmoonilises kohanimises üksteise ja oma keskkonnaga.³² Mis seda harmooniat suurendab, on hea, ja mis seda ei tee, on halb.

Artiklis, mis püüab konstrueerida eetikat B. F. Skinneri biheiviorismi jaoks, kirjutab John Platt:

“Õnn tähendab omada lühiajalisi kinnistavaid stiimuleid, mis on kongruentsed keskmiste ja pikaajaliste kinnistajatega, ja tarkus seisneb teadmises, kuidas seda saavutada. Ja eetilise käitumine tekib siis, kui lühiajalised isiklikud kinnistajad on kongruentsed pikaajaliste grupikinnistajatega. See muudab lihtsaks “hea olemise” või täpsemalt “hästi käitumise”.³³

Siit järeldub hea tegevuse defineerimine tegevusena, mis on grupi poolt heakskiidetav ja ellujäämist soodustav. Nii Simpson kui Platt valivad inimelu jätkuvuse teistest kõrgemal seisvaks väärtuseks. Ellujäämine on seega põhiline, kuid primaarseks peetakse inimese ellujäämist.

Nii Simpson kui ka Platt on teadlased, kes on teadlikud oma vastutusest olla täiesti inimlik ning seega integreerida oma teaduslikud teadmised moraalsete väärtustega. Humanitaarteaduse poolelt võib siin kõnelda Walter Lippmannist. Teoses A Preface to Morals (1929) võtab Lippmann omaks naturalistide seisukoha, mis puudutab universumi päritolu ja eesmärgipäratust. Püüdes konstrueerida eetikat, läheneb ta küsimusele selle põhjal, mida ta peab “suurte religioossete õpetajate” keskseks argumentiks. Lippmanni jaoks osutub hea millekski selliseks, mida senikaua on tunnustanud ainult eliit – “vabatahtlik vaimuaristokraatia”.³⁴ Tema argument on, et elitaarne eetika muutub nüüd kõigile inimestele kohustuslikuks, kui nad soovivad 20. sajandi väärtuste kriisis ellu jääda.

Hea ise seisneb erapooletuses – see on viis leevendada tänapäeva maailma “korratusi ja nurjumisi”, eriti nüüd, kui “modernismi happed” on murendanud eetilise käitumise traditsioonilisi aluseid. On raske kokku võtta seda sisu, mille Lippmann on valanud sõnasse erapooletu. Sellele on pühendatud tema raamatu viimane kolmandik. Aga see aitab tähele panna, et tema eetika põhineb lõppkokkuvõttes panusel iga üksikisiku poolt, kes peab olema moraalne, ja sellel ei ole midagi pistmist tegeliku maailmaga – asjade üldise loomusega:

“Religiooni, mis põhineb spetsiifilistel järeldustel astronoomia, bioloogia ja ajaloo vallast, võib otsustavalt haavata uute tõdede avastamine. Aga vaimu religioon ei sõltu uskumustest ega kosmoloogiast; tal ei ole varjatud huvi pooldada mingit kindlat tõde. Ta tegeleb mitte aine ehitusega, vaid inimlike soovide kvaliteediga.”³⁵

Lippmanni keelt tuleb püüa hoolega mõista. Religiooni all peab ta silmas moraali või moraalselt impulssi. Vaimu all mõistab ta inimolendite moraalivõimet, seda, mis tõstab inimesed kõrgemale loomadest ning teistest, kelle “religioon” on vaid “populaarne”. Kasutatakse teismi keelt, kuid selle sisu on täiesti naturalistlik.

Igatahes see, mis eetikast järele jääb, on kõrgemalseisev nägemus õigsusest sellise universumi kõrval, mis lihtsalt eksisteerib ja millel iseenesest ei ole mingit väärtust. Eetika on seega isiklik ja valitud. Minu teada ei seostata Lippmanni üldiselt eksistentsialistidega, kuid nagu me näeme 6. peatükis, on tema naturalistliku eetika versioon lõppkokkuvõttes nende oma.

Naturalistid on püüdnud ehitada eetilisi süsteeme väga erinevatel viisidel. Isegi kristlikud teistid peavad tunnustama, et paljud naturalistide eetilistest avastustest kehtivad. Teiste ei peaks tõesti üllatama fakt, et me võime teada saada moraalsete tõdesid, jälgides inimese loomust ja käitumist, sest kui naised ja me-

hed on tehtud Jumala näo järgi ja see nägu ei ole pattulangemise läbi täielikult hävinenud, siis peaksid nad veel kasvõi ähmaselt peegeldama midagi Jumala headusest.

Naturalism praktikas: sekulaarne humanism

Erilist tähelepanu vääriavad kaks naturalismi vormi. Esimene neist on sekulaarne humanism, termin, mida on tarvitanud ja väärtarvitanud nii pooldajad kui kriitikud. Siin on asjakohane neid termineid pisut selgitada.

Esiteks, sekulaarne humanism on üldise humanismi üks vorme, kuid mitte selle ainus vorm. Humanism ise on üldine seisukoht, et inimolenditel on eriline väärtus, et nende püüdlused, mõtted ja igatsused on olulised. Samuti asetatakse rõhk indiviidi väärtusele.

Renessansist peale on erinevate veendumustega mõtteinimesi, nende hulgas ka paljusid kristlasi, nende endi ja teiste poolt humanistideks nimetatud. John Calvin (1509-1564), Desiderius Erasmus (1456?-1536), Edmund Spenser (1552?-1599), William Shakespeare (1564-1616) ja John Milton (1608-1674), kes kõik on lähtunud kristlik-teistlikust maailmavaatest, olid humanistid, keda tänapäeval vahel nimetatakse kristlikeks humanistideks. Sellise tähistuse põhjuseks on nende rõhuasetus inimese väärikusele mitte kui Jumalast kõrgemalseisvale, vaid kui Jumala kujust igas inimeses tulenevale. Tänapäeval on palju mõtlevald kristlasi, kes tahavad sedavõrd vältida sõna humanism seostamist puhtsekulaarsete vormidega, et nad kirjutasid alla Kristlikule Humanistlikule Manifestile (1982), deklareerides, et kristlased on alati kinnitanud inimeste väärtust.³⁶

Sekulaarne humanism on teine humanismi erivorm. Selle põhiseisukohad on parimini väljendatud II Humanistlikus Manifestis, mille projekti autor on Paul Kurtz, New Yorgi osariigi Buffalo ülikooli filosoofiaprofessor.³⁷ Sekulaarne humanism on humanismi vorm, mis kuulub täielikult naturalistliku maailmavaate raamidesse. Minu arvates võib teatava kindlusega öelda, et enamik, kes nimetaks ennast sekulaarseteks humanistideks, näeks, et ülaltoodud väited 1-6 peegeldavad nende vaateid. Teisisõnu on sekulaarsed humanistid lihtsalt naturalistid, kuigi mitte kõik naturalistid ei ole sekulaarsed humanistid.

Naturalism praktikas: marksism*

*Selle osa kirjutas St. Olafi Kolledži dotsent C. Stephen Evans

Naturalismi kõige tähtsam vorm tänapäeva maailmas on vahest marksism. Võitmata erilist poolehoidu Ühendriikides, on marksism väga mõjukas teistes maailma osades.

Marksismi on raske lühidalt defineerida või analüüsida, sest on palju eri tüüpi "marksiste".³⁸ Otstarbekas on mõelda marksismist kui ühest humanismi tüübist. Kuigi mõned sekulaarsed humanistid on marksistid või vähemalt marksismile kaasatundjad, ei saa seda öelda enamiku kohta. "Me pooldame avatud demokraatlikku ühiskonda," on öeldud II Humanistlikus Manifestis, seega varjatult marksismist loobudes.³⁹ Sellest hoolimata, et marksistlikul humanismil on omaenda iseloomulikud teemad, jagavad marksism ja sekulaarne humanism naturalismi vormidena paljusid tõekspidamisi.

Kõik marksismi vormid lähevad tagasi Karl Marxi (1818-1883) kirjutiste juurde, ja Marxi on kõige õigem käsitleda teatud tüüpi humanistina. Ühes oma varasematest esseedest ütleb ta selgelt, et "inimene on inimesele ülim olend".⁴⁰ Sellest humanistlikust temast järeldeb Marx oma humanistlikku imperatiivi: "Purustada kõik need tingimused, milles inimene on alandatud, orjastatud, mahajäetud ja põlatud olend."⁴¹

Marx jõudis oma humanismini kohtumistel kahe tähtsa 19. sajandi filosoofiga: Georg Friedrich Hegeliga (1770-1830) ja Ludwig Feuerbachiga (1804-1872). Hegeli filosoofia oli idealismi vorm, mis õpetas, et Jumal või "absoluutne vaim" ei ole maailmast eraldiseisev olend, vaid reaalsus, mis viib ennast progresseeruvalt täide konkreetse maailmas. Hegeli jaoks oli see protsess loomult dialektiline; see tähendab, et ta arenes läbi konfliktide, milles iga vaimu realisatsioon tekitab oma antagonistit ehk "eituse". Sellest konfliktist tekib veel kõrgem vaimu realisatsioon, mis omakorda tekitab enda eituse, ja nõnda edasi. Hegeli jaoks oli kõrgeimaks vaimu väljenduse kandjaks inimühiskond, eriti moodsad ühiskonnad, mis küpsesid 19. sajandi Lääne-Euroopa kapitalistlikes riikides.

Tema filosoofia oli seega kõrge keerukuseastmega ajaloo filosoofia. Meie maa peal viibimise põhjust nähti seal selles, et me viime täide sellise Jumala eesmärgi, keda käsitleti "absoluutse vaimuna".

Feuerbach oli materialist, kes oli kuulnud oma väitega, et inimolend "on see, mida ta sööb", ja et religioon on inimese leiutus. Feuerbachi arvamus kohaselt oli Jumal inimliku potentsiaali projektsioon,

meie endi saavutamata ideaalide väljendus. Religioonil on hukatuslik toime, sest niipea, kui me leiutame Jumala, pühendame ennast oma väljamõeldud konstruktsiooni rahuldamisele, selle asemel et töötada nende puuduste likvideerimise kallal, mis alguses selle leiutamiseni viisid. Feuerbach laiendas oma religiooni kriitika Hegeli filosoofilisele idealismile, nähes Hegeli “vaimu” mõistes veel ühte inimlikku projektsiooni – kergelt sekulariseeritud kristliku Jumala versiooni.

Marx oli Feuerbachi religioonikriitikaga kogu südamest nõus ning tänapäevani on ateism osa enamikust marksismi vormidest. Marx märkas ka fakti, et kuigi Feuerbachi Hegeli-kriitika oli õige, võis Hegeli filosoofia sisaldada siiski tõde. Kui Hegeli vaimu-mõiste on vaid meie inimliku reaalsuse eksiteele viib projektsioon, siis Hegeli kirjeldatud dialektiline protsess võib olla tõeline, sarnaselt filmile, mis projitseerituna võib anda filmitud reaalsusest täpse pildi. On vaid vaja “Hegel õigetpidi pöörata”, tõlkides Hegeli idealistliku jutu vaimust materialistlikuks jutuks konkreetsetest inimolenditest. Kui märgata, et Hegelis näeme projektsiooni või “filmi”, saame tema vaadet tõlgendada viisil, mis muudab selle tõseks. Ajalugu on arenenud konflikti kaudu, milles võitlevad osapooled tekitavad oma antagonistid ja see ajalooline konfliktide jada “liigub mingis suunas”. See ajaloo eesmärk on täiuslik või ideaalne inimühiskond, kuid on eksitav ja segadusseviiv kutsuda sellist ühiskonda “vaimuks”.

Marxi maailmavaadet võib nimetada kas dialektiliseks materialismiks või ajalooliseks materialismiks. See on dialektiline materialism selle poolest, et universumit nähakse protsessina, kus progress tuleneb vastanduvate jõudude konfliktist. See on ajalooline materialism selles mõttes, et Marxi rõhuasetus ei ole ainel kui staatilisel füüsilisel reaalsusel, vaid inimajalool. Marxi naturalism on naturalism, mis näeb loodust kui realiseerimata potentsiaalidega dünaamilist protsessi. Marxi jaoks on loodust kõige parem mõista ajaloon.

Marx nimetab ennast “materialistiks”. Ja teatud mõttes ta kindlasti on materialist, sest vaevalt oleks ta nõustunud ideega, et inimolenditel või universumil on mingi üleloomulik päritolu. Hoolimata sellest ei räägi Marx peaaegu kunagi “ainest”. Marxi jaoks on materialism eelkõige õpetus inimajaloost. See tähendab, et seda ajalugu määravad peamiselt majanduslikud faktorid. Et inimolendid on materiaalsed, peab nende elusid mõistma läbi vajaduse töötada, et rahuldada oma materiaalseid vajadusi. Ajalugu on ajalugu sellest, kuidas inimolendid pingutavad toidu kasvatamise, peavarju ja riiete valmistamise nimel ja selle nimel, et varustada ennast tööriistadega, et seda efektiivsemalt teha.

Marxi üldine nägemus ajaloo kohta on ligilähedasel järgmine: Ajalugu algab suhteliselt väikestest inimkogukondadest, kes on organiseeritud perekonnasarnastesse sugukondadesse. Eraomad on tundmatu; kehtib primitiivne või loomulik kommunism, kus üksikisikud identifitseeruvad kogukonna kui tervikuga. Need varased kommunistlikud ühiskonnad on tõepoolest primitiivsed, omamata mingisuguseid tehnoloogilisi leiutisi, mis aitaksid neid võitluses ellujäämise ja oma vajaduste rahuldamise nimel. Seda mõõda, kuidas ühiskond arendab tehnoloogiat, tekib tööjaotus. Mõned ühiskonna liikmed kontrollivad tööriistu või ressursse, millest ühiskond sõltub; see annab neile võimu teisi ekspulsteerida. Nii tekitavad tööjaotuse ja selle kaudu tootmisvahendite üle saavutatava kontrolli läbi sotsiaalsed klassid.

Marxi jaoks on sotsiaalsed klassid nendeks dialektilisteks antagonistideks, mida Hegel eksikombel vaimseks reaalsuseks pidas. Ajalugu on Marxi jaoks klassivõitluse ajalugu. Pärast primitiivsete ühiskondade kadumist on ühiskonnas alati domineerinud klass või klassid, kellel on kontroll tootmisvahendite üle. Ühiskonna mõistmise võtmeks on see protsess, mille abil luuakse materiaalsed väärtused, mida ühiskond vajab. Seda protsessi nimetavad marksistid ühiskonna “baasiks”. Teatud materiaalsete väärtuste tootmise süsteem, nagu näiteks feodaalne põllumajandus või kaasaegne tööstuslik kapitalism tekitab teatud klassistruktuuri. Sellest klassistruktuurist omakorda sõltub, mida Marx kutsus ühiskonna “pealisehituseks”: kunst, religioon, filosoofia, moraal ja, mis kõige tähtsam – poliitilised institutsioonid.

Sotsiaalsed muudatused toimuvad siis, kui mingi tootmissüsteem tekitab uue süsteemi. Uus majanduslik “baas” tekib vana “pealisehituse” üsas. Vana korra domineerivad sotsiaalsed klassid püüavad loomulikult võimu säilitada, toetudes oma positsiooni säilitamisel riigile. Sellest hoolimata saab uus majanduslik süsteem ja esilekerkiv klass lõpuks liiga tugevaks. Tulemuseks on revolutsioon, milles vana pealisehitus pühitakse minema uue korra kasuks, mis peegeldab paremini aluseks olevat majanduslikku korda.

Marxi järgi illustreerib kapitalismi ajalugu neid tõdesid selgelt. Keskaegsed feodaalühiskonnad tekitasid kaasaegse tööstusühiskonna, mis on nende dialektiliseks vastandiks. Pikka aega püüdis feodaal-

aristokraatia oma võimust kinni hoida, aga Prantsuse revolutsioonis nägi Marx uue keskklassi triumfi, kes kontrollis kapitalistliku ühiskonna tootmisvahendeid. Paraku purustatakse kapitalism samade dialektiliste jõudude poolt, mis ta tekitasid. Kapitalism vajab ekspluateerimiseks suurt hulka omandita töölisi – proletariaati.

Marxi nähtuna viib kapitalismi majanduslik dünaamika paratamatult ühiskonnani, kus on üha arvukam proletariaat, keda ekspluateeritakse üha suureneval määral. Kapitalistlikud ühiskonnad muutuvad üha tootlikumaks, kuid rikkust jagatakse üha kitsamalt. Lõpuks viib rikkuse kontsentratsioon ühiskonnani, kus toodetakse rohkem, kui suudetakse osta; ületootmine viib töötuseni ja kannatuste suurenemiseni. Lõpuks on proletariaat sunnitud mässu tõstma.

Marxi jaoks erineb proletariaadi mäss kõigist eelnevatest revolutsioonidest. Minevikus kukutas üks sotsiaalne klass konkureeriva rõhuva klassi ja muutus ise rõhujaks. Proletariaat aga saab olema enamus, mitte vähemus. Neil ei ole varjatud huvi säilitada vana süsteemi, niisiis saab nende endi huvides olema kogu klassirõhumissüsteemi kaotamine. Moodsa tehnoloogia poolt loodud materiaalne küllus muudab selle esimest korda inimajaloo jooksul reaalseks võimalikuks, sest ilma sellise külluseta puhkeksid võitlus, konkurents ja rõhumine taas uutes vormides.

Uus klassideta ühiskond, mis tekib, teeb võimalikuks selle, mida marksistid tavatsesid nimetada “uueks sotsialistlikuks inimeseks*” ja millele nüüd viidatakse vähem seksistliku terminiga “uus sotsialistlik isik”. Inimesed muutuvad vähem individualistlikeks ja võistlevateks ning on altimad leidma rahuldust teiste hüvanguks. Kõigi eelnevate ühiskondade “võõrandumine” ületatakse ja tekib uus ning kõrgem inimelu vorm. See visioon on paljuski paralleelne kristliku nägemusega Jumala kuningriigi saabumisest ja seega on lihtne näha, miks marksismi on iseloomustatud kui ketserlikku kristlust. Marksistid ise väidavad, et nende humanism ja sotsialism ei ole sisutu unistus. See põhineb tegelikel ajaloolistel jõududel ja Marx väitis, et tema sotsialism oli oma iseloomult teaduslik ja mitte lihtsalt utopistlik.

Marksismi nägemus oli kütkestav. Marx mõistis sügavalt inimlikku vajadust ehtsa ühistunde ja tööst leitava rahulduse järele. Ta oli tundlik mitte ainult vaesusprobleemi suhtes, vaid ka väärikuse kaotuse suhtes, mis juhtub, kui inimolendeid nähakse vaid kui hammasrataid hiiglaslikus tööstusmasinas. Ta otsis ühiskonda, kus inimesed võiksid end oma töös loovalt väljendada ja näha oma töös võimalust aidata nii teisi kui ka ennast.

Paraku on palju keerulisi küsimusi, millele Marx veenvat vastust ei anna. Üheks keskseks probleemiks on tema usk, et inimajalugu liigub ideaalse ühiskonna poole. Olles kõrvale heitnud igasuguse religioosse usu ettehooldusesse, nagu ka Hegeli usu absoluutsesse vaimu kui ajaloo põhjusesse, pole Marxil selleks lootuseks tõelist alust. Ta toetab oma lootuse ajaloo empiirilisele uurimisele ning eriti oma majanduslike jõudude analüüsile. Paljud Marxi ennustused, näiteks tema väide selle kohta, et töölised vaesuvad progresseeruvalt arenenud kapitalistlikes riikides, on kaugelt mööda läinud ning võib küsida, kas ükski sotsiaalteadlane võib täpselt tulevikku ennustada.

Teine probleem, mis Marxiga tekib, puudutab meie motivatsiooni tööks selle tulevikuühiskonna nimel, eriti kui me tunnistame, et see ühiskond ei ole kaugeltki mitte vältimatu. Miks peaksin ma töötama parema ühiskonna nimel ja püüdma lõpetada sotsiaalset ekspluateerimist? Marx ei tunnista selle motivatsiooni alusena mingeid moraalseid väärtusi. Naturalistina näeb ta moraali lihtsalt inimkultuuri produktina. Ei ole transtsendentseid väärtusi, mida saaks kasutada kultuuri kriitilise hindamise alusena. Sellest hoolimata näib Marx kapitalismi liialdusi vaadeldes ise sageli täis olevat moraalselt halvaks panu. Millel põhineb Marxi kapitalismi hukkamõist, kui sellised moraalsed mõisted nagu õiglus ja ausus on lihtsalt ideoloogilised leiutised?

Kaks viimast tõsisest probleemist Marxi jaoks tulenevad tema vaatest inimloomusele ja sellest, kuidas ta analüüsib põhilist inimprobleemi. Marxi jaoks on inimolendid põhiliselt ennastloovad: me loome endid oma töö kaudu. Kui meie töö- ja elutegevus on võõrandunud, oleme võõrandunud, ja kui meie töö on muutunud tõeliselt inimlikuks, oleme ka meie inimlikud. Ahnus, konkurents ja kadedus tekivad kõik ühiskondlikest jagunemistest ja vaesusest; ideaalne ühiskond likvideerib need pahed.

Küsitav on, kas Marxi inimloomuse käsitus ja tema inimprobleemi analüüs on piisavalt sügavad. Kas on tõesti mõistlik arvata, et isekus ja ahnus on vaid puuduse ja klassidevahelise jagunemise tulemus? Kas on tõesti võimalik muuta inimolendeid põhiloomuselt heaks, kui meil on nende jaoks õige keskkond? Ennast sotsialistlikuks kuulutanud ühiskondade kogemus näib õpetavat, et inimesed on väga leidlikud, otsimaks teid, et igasugust süsteemi oma kasuks manipuleerida. Võibolla peitub inimloomuse

probleem sügavamal, kui arvas Marx. Ja see küsimus võib ilmsiks tuua probleemi, mis tekib tema inimsekäsitluse juures: Kas me oleme ainult materiaalsed olendid?

Marxil oli kindlasti õigus kui ta rõhutas töö ja majanduslike faktorite keskset rolli inimühiskonna kujunemisel, kuid kas inimeste elu ei seisne mitte milleski enamas kui ainult majanduses? Igatahes on paljudel noortel inimestel majanduslikult kõige arenenud riikides tegu oma elule tähenduse ja eesmärkide leidmisega. Marksism, nagu kõik naturalismi vormid, on raskustes inimolenditele sellise tähenduse ja eesmärgi leidmisega.

Naturalismi püsivus

Erinevalt deismist on naturalism olnud väga visa. Sündinud 18. sajandil, sai ta 19. sajandil täisealiseks ja jõudis küpsesse ikka 20. sajandil. Kuigi on ilmnenud vananemise märke, on naturalism ikka veel väga hea tervise juures. Ta domineerib ülikoolides, kolledžites ja keskkoolides. Ta annab raamid suuremale osale teaduslikust uurimistööst. Ta on fooniks, mille taustal humanitaarteadused võitlevad inimlike väärtuste pärast, samal ajal kui kirjanikud, luuletajad, maalijad ja üldse kunstnikud värisevad temaga kaasnevate tagajärgede ees. Mitte ükski konkureeriv maailmavaade ei ole olnud suuteline teda kukutama, kuigi me võime kindlasti öelda, et 20. sajand on pakkunud välja mõned arvestatavad valikud ning teism teeb praegu kõigil ühiskonna tasanditel läbi teatud taassündi.

Mis muudab naturalismi nii püsivaks? Siin on kaks põhilist vastust. Esiteks, ta jätab mulje, et on aus ja objektiivne. Peab tunnustama ainult seda, mis näib põhinevat faktidel ja uurimis- ning teadustööga kindlust leidnud tulemustel. Teiseks, väga paljudele inimestele näib ta järjekindlana. Nende jaoks on tema eeldustest lähtuvad järeldused suures osas välja töötatud ja vastuvõetavatena leitud. Naturalism ei eelda mingit jumalat, hinge või hauatagust elu. Ta peab inimolendeid väärtuse loojateks. Kuigi ta välistab, et me oleksime universumi keskpunkt tänu mingile plaanile, lubab see meid ennast sinna asetada ja teha endist ja endile midagi väärtuslikku. Nagu Simpson ütleb: "Inimene on kõrgeim loom. Fakt, et ainult tema suudab sellist otsust langetada, on ise osa tõestusmaterjalist selle otsuse õigsuse kohta."⁴² Meie osaks jääb siis leida, mis tähendus on meie erilisel kohal looduses, ning, kui me leiame selle võimaliku olevat, kontrollida ja muuta oma evolutsiooni.⁴³

See kõik on meelitatav. Kui naturalism oleks tõesti selline nagu siin kirjeldatud, ei peaks teda nimetama mitte ainult meelitatavaks ja püsivaks, vaid tõeseks. Me võiksime siis jätkata, kuulutades tema hüvesid, ja muuta selles raamatus esitatud mõttekäigu meie ajastu traktaadiks.

Aga ammu enne 20. sajandi algust hakkasid sellesse ehitisse tekkima praod. Teistlikud kriitikud on selles alati vigu leidnud. Nad pole kunagi suutnud loobuda oma veendumusest, et universumi taga on lõputu isikuline Jumal. Seda kriitikat on võimalik kõrvale heita kui harimatut või lihtsalt konservatiivset, justkui kardaksid nad meid lahti lasta uue tõe kaardistamata vetesse. Aga asi on olnud rohkemas kui selles. Nagu me järgnevas peatükis üksikasjalikumalt näeme, on naturalistide endi laagris tekkinud rahulolematust. Küsimus ei olnud siin faktides, millel põhines naturalism – välise universumi olemuses, selle suletud põhjus-tagajärje pidevas tervikus. Küsimus oli koherentsuses. Kas naturalism andis meile piisavalt põhjust ennast väärtuslikuks pidada? Unikaalseks vahest ehk küll. Aga gorillad on ka unikaalsed. Nii ka kõik muud looduse kategooriad. Väärtus oli esimene murettekitav probleem. Kas on võimalik, et juhuslikult tekkinud olend on väärtuslik?

Teiseks, kas olend, kelle päritolu oli nii ebakindel, võis usaldada omaenda võimet teada? Ehk isiklikul pinnal küsides: Kui minu vaim on sama ulatuvusega kui minu aju, kui "mina" olen ainult mõtlej masin, kuidas võin ma oma mõtet siis usaldada? Kui teadvus on aine epifenomen, ehk on moraali aluseks oleva inimliku vabaduse tekkimine siis juhususe või vääramatu seaduse epifenomen. Ehk oli see juhus või asjade loomus, mis tekitasid minus "tunde", et ma olen vaba, kui ma tegelikult seda ei ole.

Selliseid ja sarnaseid küsimusi ei kerki esile väljaspool naturalistlikku maailmavaadet. Sinna kuuluvad nad seemiselt. Hirmud, mida need küsimused mõnedes on tekitanud, viivad otseselt nihilismi, mille kohta ma tunnen kiusatust öelda maailmavaade, kuid mis tegelikult on kõigi maailmavaadete eitamine.

5. Nullpunkt: nihilism

Nihilism on pigem tunne kui filosoofia. Täpsemalt öeldes ei ole nihilism üldse filosoofia. See on filosoofia eitus, teadmise võimalikkuse eitus, selle eitus, et miski on väärtuslik. Kui ta läheb kõige absoluutse eitamiseni, siis eitab ta isegi eksistentsi enda reaalsust. Teisisõnu, nihilism eitab kõike: teadmist, eetikat, ilu ja reaalsust. Nihilismis ei ole ükski väide tõene, millelgi ei ole tähendust. Kõik on asjatu ja soovimatu, see tähendab – lihtsalt olemas.

Kõigil neil, keda pole puudutanud nihilismiga seostatavad lootusetuse, rahutuse ja tüdimuse tunded, on raske ette kujutada, et nihilism võiks olla tõsiseltvõetav “maailmavaade”. Aga ta on seda. Ja kõigile, kes tahavad mõista 20. sajandit, on kasulik kasvõi kaudselt kogeda kasvõi natukenegi nihilismi kui tõekspidamist inimeksistentsi kohta.

Kaasaegse kunsti galeriid on täis tema toodangut – kui võib kõnelda millestki (kunsti objektidest), mis tuleb eikuskilt (kunstnikud, kes, kui nad eksisteerivad, eitavad oma eksistentsi ülimate väärtust). Nagu me hiljem näeme, ei ole kunst kunagi lõpuni nihilistlik, kuigi mõnikord püüab ta kehatada paljusid nihilismi tunnusoone. Sissejuhatuseks on omal kohal Marcel Duchampi “Purskkaev”, tavaline poest ostetud pissuaar, mis on signeeritud väljamõeldud nimega ja varustatud sildiga “Purskkaev”. Samuel Becketti näidendid, eriti *End Game* ja *Waiting for Godot* on suurepärased näited draama valdkonnast. Aga Becketti nihilistlik kunst jõudis tõenäoliselt kulminatsioonini 35-sekundilise näidendiga *Breath*, kus ei ole näitlejaid. Dekoratsiooniks on laval asuv prügihunnik, mida valgustab kahvatuma hakkav valgus, mis siis eredamaks läheb (aga mitte täisereduseni) ja seejärel tagasi kahvatusk tõmbub. Sõnu ei ole, ainult “lindistatud” karjatus, mis juhatab näidendi sisse, sissehingamine, väljahingamine ja sama “lindistatud” karjatus, mis näidendi lõpetab. Becketti jaoks on elu samasugune “hingetõmme”.

Oma neljas kosmilises ulmeromaanis kirjeldab Douglas Adams meile nende olukorda, kes otsivad arvatuteaduses vastust inimese tähendusele. Romaanides *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy*, *The Restaurant at the End of the Universe*, *Life, The Universe and Everything*, *So Long and Thanks for All the Fish* jutustab Adams universumi loo nelja ajaränduri vaatepunktist, kes hääletavad edasi-tagasi galaktikatevahelises ajas ja ruumis – alates loomisest Suures Paugus kuni universumi lõpliku hävinemiseni.¹ Ajaloo käigus ehitab üliintelligentsete pan-dimensionaalsete olendite (õigupoolest hiirte) rass hiiglasliku kompuutri (mis on “väikese linna suurune”), et vastata “Ülimale Küsimusele Elu, Universumi ja Kõige Kohta”. See kompuuter, mida nad kutsuvad Sügavaks Mõtteks, kulutab arvutamisele seitse ja pool miljonit aastat.²

“Sügav Mõte rehkendas ja arvutas seitse ja pool miljonit aastat ning teatas lõpuks, et vastus on tegelikult Nelikümmend Kaks – ja nii tuli ehitada uus ja veel suurem kompuuter, et välja uurida, mis oli tõeline küsimus.

Ja see kompuuter, mis nimetati Maaks, oli nii suur, et sageli aeti ta segi planeediga – eriti imelike ahvi-sarnaste olendite poolt, kes uitasid selle pinnal ringi täielikus teadmatuses sellest, et nad on tegelikult hiiglasliku kompuutriprogrammi osa.

Ja see on väga veider, sest selle võrdlemisi lihtsa ja ilmse teadmiseta ei võinud millelgi, mis iganes Maa peal juhtus, olla vähimatki mõtet.

Paraku õnnetul kombel just enne tulemise selgumise kriitilist momenti hävitasid vogonid ootamatult Maa, et teha ruumi, nagu nad väitsid, uuele hüperruumi ringteele, ja nii kadus igaveseks lootus avastada elu mõte.

Või vähemalt nii see näib”.³

Teise romaani lõpuks avastavad ajarändurid, et küsimus ise (Ülim Küsimus Elu, Universumi ja Kõige kohta) on: Kui palju on kuus korda üheksa?⁴

Nii avastavad nad, et nii küsimus kui ka vastus on mõttetud. Nelikümmend kaks ei ole sellele küsimusele mitte ainult mõttetu vastus inimlikul tasandil (eesmärgi ja tähenduse tasandil), vaid see on ka kehv matemaatika. Kõige ratsionaalsem ülikoolis õpetatav aine on viidud absurdini.

Kolmanda romaani lõpuks saame veel seletuse sellele, miks küsimus ja vastus teineteisega ei sobi. Prak, tegelane, kes peaks teadma ülimate, ütleb nii: “Ma kardan..., et Küsimus ja Vastus välistavad teineteist. Ühe teadmine välistab loogiliselt teise teadmise. On võimatu, et kunagi võidaks sama universumi kohta mõlemat teada.”⁵ (Füüsikaüliõpilased tunnevad siin ära mängu Heisenbergi määramatuse printsiibiga, kus elektroni asend ja liikumishulk võivad olla küll teada, kuid selle all kannatab täpsus.

Niisiis, meil võivad olla kas Vastused – nagu nelikümmend kaks-, mis ei tähenda midagi Küsimusteta. Või võivad meil olla Küsimused (mis meie otsingule suuna annavad). Aga meil ei saa olla mõlemat. See tähendab, et me ei saa rahuldada oma igatsust lõpliku tähenduse järele. Lugeda Samuel Beckettit, Franz Kafkat, Eugene Ionescot, Joseph Hellerit ja Kurt Vonnegut juuniori ja veelgi lähemal tänapäevale – Douglas Adamsit tähendab hakata tundma – kui seda meie masendaval ajastul juba ei tunta – valu, mis tekib inimlikust tühjusest ja elust ilma väärtuse, eesmärgi ja tähenduseta.

Aga kuidas jõutakse naturalismist nihilismini? Kas polnud naturalism siis teaduse ja avaliku vaimse uurimistöö usaldusväärsete tulemuste valgustatud väljund? Kas ei andnud ta maailmavaatena selgust inimolendite ja nende unikaalsuse kohta kosmose asjade seas? Kas ei näidanud ta inimlikku väärikust ja väärtust? Kõrgeimad olendeist, ainsad eneseteadlikud ja ennast määravad olendid universumis, mehed ja naised on kõige valitsejad – vabad hindama kõike, mida nad soovivad, vabad isegi kontrollima omaenda evolutsiooni tulevikku. Mida võiks veel soovida?

Enamik naturaliste rahulduvad ja lõpetavad oma uurimistöö just seal. Õigupoolest ei soovigi nad enam. Nende jaoks pole teed nihilismini.

Aga järjest suureneva hulga inimeste jaoks ei ole mõistuse tulemused nii usaldusväärsed, universumi suletud loomust peetakse piiravaks, arusaam surmast kui hävinemisest on psühholoogiliselt häiriv, oma asendit universumi kõrgeimate olenditena nähakse kas võõrandumisena universumist või sellega ühinemist sellisel viisil, et nad pole enam väärtuslikumad kui liivatera ranna. Õigupoolest “elavad” liivateerad kauem! Mis on olnud sillaks naturalismi vahel, mis jaatab inimelu väärtust, ja naturalismi vahel, mis seda ei tee? Kuidas nihilism siis täpselt tekkis?

Nihilism ei tekkinud mitte sellepärast, et teistid ja deistid nihilismi väljastpoolt murendasid. Nihilism on naturalismi loomulik järeltulija.

Esimene sild: paratamatus ja juhus

Esimene ja põhiline nihilismi põhjus peitub naturalismi põhiväidete otsestes loogilistes järeldustes. Pange tähele, mis juhtub inimloomuse mõistega, kui võtta tõsiselt väiteid, et (1) aine on kõik, mis on olemas ja ta on igavene, ning et (2) kosmos töötab põhjus-tagajärje ahelana suletud süsteemis. See tähendab, et inimolend on süsteemi osa. Naturalistid on sellega muidugi nõus, nagu me nägime 3. väites: Inimolendid on keerukad “masinad”; isiksus on keemiliste ja füüsikaliste omaduste vastastikune suhe, mida me veel täielikult ei mõista. Aga paljud naturalistid püüavad kinni hoida inimese vabadusest suletud ruumi sees.

Nende argumentatsioon on järgmine. Kõiki universumi sündmusi põhjustab eelnev olukord, kaasa arvatud geneetiline koostis, iga inimest ümbritsev keskkond ning isegi selle isiku soovid ja ihad. Aga iga inimene on vaba neid soove ja ihasid väljendama. Kui ma tahan võileiba ja ümber nurga on bistroopood, siis võin ma endale võileiva lubada. Kui ma tahan võileiba varastada, siis võin ma seda teha, kui omanik ei vaata. Miski ei piira minu valikut. Minu teod on minu enese määratud.

Seega võivad inimolendid, kes on ilmselgelt eneseteadlikud ning tundub, et iseenese poolt määratavad, tähendusrikkalt tegutseda ja neid saab pidada oma tegude eest vastutavaks. Mind võib võileiva varastamise eest arreterida ja arusaadavalt võib minult nõuda trahvi maksmist.

Aga kas asjad on nii lihtsad? Paljud arvavad, et mitte. Inimliku vabaduse probleem ulatub sügavamale, kui seda näeb naturalist. Muidugi võin ma teha kõike, mida ma taha, aga see, mida ma taha, on möödunud olukordade tulemus, mille üle minul pole mingit kontrolli olnud. Ma ei valinud vabalt oma spetsiifilist geneetilist koostist või oma algset perekondlikku keskkonda. Selleks ajaks, kui ma esitasin küsimuse, ka ma olen oma tegudes vaba, olin ma looduse ja keskkonna poolt niivõrd kujundatud, et juba see fakt, et see küsimus mulle pähe tuli, oli määratud. See tähendab, et mind määrasid välised jõud. Ma võin tõesti selliseid küsimusi esitada, ma võin tegutseda vastavalt soovidele ja ihadele ja ma võin endale vabana tunduda, aga see on ainult näilisus.

Probleem on selles, et kui universum on tõeliselt suletud, siis saab tema tegevust ainult seestpoolt juhtida. Igasugune jõud, mis toimib, muutes kosmost ükskõik millisel tasandil (mikrokosmilisel, inimlikul, makrokosmilisel), on kosmose osa. Sega näeb, et muutustel on ainult üks seletus: praegune olukord peab valitsema tulevast olukorda. Teisisõnu, olevik peab põhjustama tuleviku, mis omakorda peab põhjustama järgmise tuleviku ja nii edasi.

Siin ei puutu asjasse vastuväide, et Einsteini ajalis-relatiivses universumis on samaaegsust võimatu defineerida ning et põhjuslikke seoseid on võimatu tõestada. Me ei räägi siin sellest, kuidas sündmused on omavahel ühendatud, vaid ainult sellest, et nad on ühendatud. Sündmused toimuvad sellepärast, et teised sündmused on toimunud. Sellisel viisil on ühendatud kogu tegevus universumis. Võibolla ei või me teada, millised need seosed on, kuid eeldus, et universum on suletud, sunnib meid nende eksistentsi järeldama.

Enamgi veel, on tõendusmaterjali, et sellised seosed on olemas, sest sündmuste korrapärad on tajutavad ja mõningaid sündmusi võib maise aja seisukohast peaaegu absoluutse täpsusega ennustada. Näiteks millal ja kus täpselt toimub järgmine päikesevarjutus. Järgneva 1500 aasta jooksul toimuvate päikesevarjutuste kohta võib ennustada neist igaühe täpset varju ja ennustada selle liikumist mööda maapinda ajas ja ruumis. Enamikku sündmusi ei saa niimoodi ennustada, aga eeldatakse, et see on sellepärast, et me ei tea kõiki muutujaid ja nende omavahelisi suhteid. Mõned sündmused on paremini ennustatavad kui teised, aga ükski sündmus ei ole ebakindel. Iga sündmus peab saabuma.

Suletud universumis puudub võimalus, et mõnesid asju ei pruugi olemas olla ja et teised asjad on võimalikud. Sest ainus tee, kuidas mingi muutus võib tekkida, on seda muutust põhjustava jõu kaudu ja ainus viis, kuidas see jõud saab tekkida, on see, et teda liigutab mingi teine jõud, ja nii ad infinitum. Selles ahelas ei ole lünka igavesest minevikust kuni igavesse tulevikuni, ikka ja igavesti, aamen. Tavali-sele inimesele tundub, et determinism pole õige. Üldiselt tajume ennast vabade tegutsejatena. Aga meie taju on illusioon. Me ei tea, mis “põhjustas” meie otsuse. Miski muidugi tegi seda, aga meile tundub, et see on meie vaba valik. Selline tajutav vabadus – kui ei mõelda eriti järeldustele, milleni see viib – on täiesti piisav, vähemalt mõnede arust.⁶

Teisisõnu, vabadus peab suletud universumis olema äratundmata ettemääratus ja nende jaoks, kes kõik selle järeldused läbi mõtlevad, pole see küllaldane, et võimaldada enesemääramist või moraalselt vastutust. Sest kui ma panka rööviksin, tuleneks see lõpuks ikkagi vääramatutest (kuigi tajumata) jõududest, mis on minu otsused sellisel viisil vallandanud, et ma ei saaks neid otsuseid enam enda omaks pidada. Kui need otsused ei ole minu omad, ei saa mind vastutavaks pidada. Ja sama kehtiks iga inimese kõigi tegude kohta.

Inimolend on seega vaid tühipaljas masinavärgi osa, mänguasi – keerukas, väga keerukas -, kuid siiski ebaisikuliste kosmiliste jõudude mänguasi. Isiku eneseteadvus on vaid epifenomen – see on vaid osa masinavärgist, mis ennast vaatleb. Aga teadvus on ainult masinavärgi osa, väljaspool seda masinavärki pole olemas “ennast”. Pole olemas “ego”, mis võiks “seista kõrgemal” süsteemist ja seda oma tahte järgi manipuleerida. Tema “tahe” on kosmose tahe. Selles kujundis on meil muuseas üsna täpne kirjeldus inimolenditest, nii nagu neid nägi B. F. Skinner. Et inimesi muuta, ütleb Skinner, muutke nende keskkonda, tingimusi, kus nad tegutsevad, ja jõudusid, mis neile toimivad. Isik peab vastavalt reageerima, sest Skinneri arvates on iga inimene vaid reageerija: “Isik ei avalda toimet maailmale, maailm avaldab toimet temale.”⁷

Nihilistid järgivad seda argumentatsiooni, mille võib nüüd lühidalt esitada. Inimolendid on teadvuslikud masinad, ilma võimeta mõjutada oma saatust või teha midagi tähendusrikast; seega on inimolendid (kui väärtuslikud olendid) surnud. Nende elu on Beckett'i “hingetõmme” ja mitte elu, mille Jumal Eedeni aias esimese inimese sisse “hingas” (1Mo 2:7).

Aga võibolla oleme oma väitlusega liiga kiiresti edasi läinud. Oleme midagi vahele jätnud? Mõned naturalistid ütleksid kindlasti nii. Nad ütleksid, et me eksisime, öeldes, et muutusi seletab ainult põhjustagajärje pidev tervik. Näiteks Jaques Monod kannab kõik põhilised muutused – igal juhul millegi tõeliselt uue ilmumise – juhuse arvele. Ja naturalistid möönavad, et uusi asju on tekkinud lugematu hulga triljonite kaupa: iga samm evolutsiooni käigus vabas seoses olevast vesinikust, süsinikust, hapnikust, lämmastikust kuni keeruliste aminohapete ja elu teiste põhiliste ehituskivide tekkimiseni.

Igas pöördepunktis – ja neid on loendamatu arv – tõi juhus sisse uue asja. Siis asus tegevusse paratamatus või see, mida Monod kutsub “invariantse mehhanismiks”, ning paljudas juhuse poolt tekitatud struktuuri. Ainurakne elu, paljurakne elu, taime- ning loomariik ning inimesed tekkisid ajastute jooksul juhuse ja paratamatu koostoime kaudu.⁸ Nii pakutakse inimkonna tekke vallandajana välja juhus. Nagu ütles G. G. Simpson: “Plaan, eesmärk, siht, mis olid kõik selle hetkeni evolutsioonis puudunud, ilmuvad koos inimese tulekuga ning on inimesega toimuva uue evolutsiooni loomupäraseks koostisosaks.”⁹

Aga mis on juhus? Juhus on kas reaalsuse vääramatu kalduvus toimuda nii, nagu ta toimub, mis näib juhusest, sest me ei tea toimuva põhjust (mis teeb juhusest vaid sõna, millega me nimetame oma teadmatust ettemääratuse jõudude suhtes), või on ta täiesti irratsionaalne. Esimesel juhul on juhus lihtsalt tundmatu ettemääratus ja mitte sugugi vabadus. Teisel juhul pole juhus mitte seletus, vaid selle puudumine. Toimub mingi sündmus. Sellele ei saa omistada mingit põhjust. See on juhuslik sündmus. Selline sündmus mitte ainult võis mitte toimuda, vaid selle toimumist ei oleks kunagi saanud oodata. Seega kui juhus tekitab vabaduse illusiooni, siis tegelikult tekitab ta absurdi. Juhus on põhjuseta, eesmärgita ja suunata. See on äkiline antus – ajas ja ruumis kehastatud tarbetus.

Aga nagu Monod ütleb, tõi juhus aega ja ruumi tõuke uues suunas. Juhuslik sündmus on põhjuseta, kuid ta ise on põhjuseks ning nüüd ka suletud universumi lahutamatuks osaks. Juhus avab universumi mitte arukusele, tähendusele ja eesmärgile, vaid absurdile. Äkitselt ei tea me, kus me oleme. Me ei ole enam lill universumi õmblusteta kangal, vaid juhuslik vistrik ebaisikulise siledal nahal.

Juhus ei anna seega naturalistile seda, mida isikul on vaja, et olla enesest teadlik ja ka vaba. Ta laseb olla vaid enesest teadlik ning alluda kapriisile. Kapriisne tegutsemine ei ole iseloomuga isiku vaba väljendus, see on lihtsalt asjatu ja põhjusetu. Kapriisne tegevus pole definitsiooni poolest reaktsioon enesemääramisele ja seega pole meil ikka mingit alust moraalile. Selline tegevus lihtsalt on.

Kokku võttes: Esimene põhjus, miks naturalism muutub nihilismiks, on see, et naturalism ei anna alust, mille põhjal inimene saaks tähendusrikkalt tegutseda. Pigem eitab ta sellise ennastmäärava olendi eksisteerimise võimalust, kes võiks teha valikuid kaasasündinud enese-teadliku iseloomu alusel. Me oleme masinad – kas ettemääratud või kapriisid. Me ei ole enesest teadlikud ja ennast määravad isikud.

Teine sild: suur mitteteadmiste udu

Metafüüsiline eeldus, et kosmos on suletud süsteem, toob kaasa järeldusi mitte ainult metafüüsika, vaid ka epistemoloogia jaoks. Lühidalt on argument järgmine. Kui üksikisik on ebaisikuliste jõudude tulemus, mis toimivad kas juhuslikult või vastavalt vääramatule seadusele, siis pole sel isikul võimalik teada, kas see, mida ta näib teadvat, on illusioon või tõde. Vaatleme seda lähemalt.

Naturalism väidab, et taju ja teadmine on ajuga kas identsed või selle kõrvalproduktid, nad tekivad aine funktsioneerimisest. Ilma aine funktsioneerimiseta ei oleks mõtet olemas. Aga aine funktsioneerib vastavalt enda loomusele. Pole mingit alust arvata, et ainel oleks mingit huvi viia teadvuslikku olendit tõese taju või täpsetel tähelepanekutel põhinevate loogiliste (s.o õigete) järelduste ning tõeste eelduste juurde. Ainsad olendid universumis, kes sellistest asjadest hoolivad, on inimesed.

Aga inimesed on seotud oma kehade külge. Nende teadvus tekib kõrgelt “korrastatud” aine keerukates omavahelistes suhetes. Miks peaks mis tahes, millest see aine teadlik on, olema mingil viisil seotud sellega, mis tegelikult on? Kas on olemas meetodit, mis eristaks illusiooni reaalsusest? Naturalistid osutavad teadusliku uurimise meetoditele, pragmaatilistele katsetele ja nii edasi. Aga kõik nad kasutavad aju, mida nad uurivad. Iga uuring võib seega väga hästi olla lootusetu püüe anda illusioonile järjekindlust.

Naturalismi jaoks ei eksisteeri midagi süsteemist väljaspool. Pole olemas Jumalat, kas siis petlikku või mittepetlikku, täiuslikku või ebatäiuslikku, isikulist või ebaisikulist. On ainult kosmos ja inimesed on ainsad teadvuslikud olendid. Aga nad on hilinejad. Nad “tekkisid”, aga millisel määral? Kas nad võivad usaldada oma vaimu ja aru?

Charles Darwin on kord ise öelnud: “Alati tekib kohutav kahtlus, kas veendumustel inimeste vaimust, mis on arenenud madalamate loomade vaimust, on mingit väärtust või kas nad on üldse usaldusväärsed. Kas keegi usaldaks veendumust ahvi vaimust, kui selles vaimust üldse mingeid veendumusi on?”¹⁰ Teisisõnu, kui mu aju pole enam kui kõrgema ahvi aju, ei või ma isegi kindel olla, et minu teooriat oma päritolu kohta võib usaldada.

Siin on tegu huvitava juhtumiga. Kui Darwini naturalism on tõene, siis pole mingit viisi selle usaldusväärse kindlakstegemiseks, rääkimata selle tõestamisest. Loogikale toetumine on välistatud. Darwini teooriat inimese päritolu kohta tuleb seega tunnustada heas usus. Tuleb tunnustada, et aju, riist, mis sündis läbi loodusliku valiku ja juhuse poolt tõugatud mutatsioonide, võib tegelikult teada, et mingi väide või väidete hulk on tõene.

C. S. Lewis kirjeldab seda juhtu järgmiselt:

“Kui kõik, mis on olemas, on Loodus, see suur vaimuta omavahel seoses olev sündmus, kui meie sügavaimad veendumused on vaid irratsionaalse protsessi kõrvalsaadus, siis muidugi ei ole vähimatki alust arvata, et meie enesetunnetus ja sellest tulenev usk ühtluse ütleksid meile midagi meist väljaspool asuva reaalsuse kohta. Meie veendumused on lihtsalt meie kohta käiv fakt – nagu meie juuste värv. Kui naturalism on tõene, siis pole meil põhjust usaldada oma veendumust, et Loodus on ühtne.”¹¹

Sellise kindluse saavutamiseks vajame mingi “Aruka Vaimu” olemasolu väljaspool nii meid endid kui ka loodust, millest meie arukus võiks tuleneda. Teism eeldab sellist alust, naturalism seda ei tee.

Meid ei piira mitte ainult minevik – meie päritolu elutust ja teadvusetust ainest. Meid piirab ka meie praegune olukord, kus me oleme mõtlejad. Oletame, et ma olen just lõpetanud argumentatsiooni tase- mel: Kõik inimesed on surelikud; Aristoteles Onassis on inimene; Aristoteles Onassis on surelik. See on tõestatud järeldus. Kas pole?

Jah, aga kuidas te teate, et see on õige? Väga lihtsalt. Ma olen järginud loogika reegleid. Mis reegleid? Kust teate, et need on tõesed? Nad on ilmselged. Lõppude lõpuks, kas ilma nendeta oleks võimalik mingi mõtlemine või lävimine? Ei. Kas pole nad siis tõesed? Mitte ilmtingimata.

Iga meie poolt ülesehitatud argumentatsioon eeldab selliseid reegleid: klassikalisi identsuse, mittevas- turääkivuse ja välistatud kolmanda reegleid.. aga see ei garanteeri nende reeglite “tõesust” selles mõt- tes, et kõik, mis me nendega kooskõlas mõtleme või räägime, oleks ilmtingimata seotud sellega, mis on niisugune objektiivses, välises universumis. Enamgi veel, iga argument mingi argumenti tõesuse kont- rollimiseks on ise argument, mis võib sisaldada eksitust. Kui me hakkame niimoodi arutlema, siis ei ole me kaugel lõpmatust regressist; meie argument ajab taga oma saba, eemaldudes meist mööda kaugus- sekaduvaid vaimukoridore. Ehk teise kujundi abil väljendatuna, me kaotame lõpmatuse meres oma koordinaadid.

Aga kas me pole teadmise võimalikkuse kohta vastuväiteid tuues kõrvale kaldunud? Näib, et me oleme suutelised oma teadmisi kontrollima viisil, mis meid üldiselt rahuldab.

Mõnede asjade kohta, mida me arvame, et me teame, saab tõestada, et nad on valed või vähemalt äär- miselt ebatõenäolised, näiteks, et mikroobid tekivad spontaanselt absoluutselt anorgaanilisest mudast. Ja me kõik teame, kuidas vett keeta, oma sügelevaid kohti kratsida, sõpru ära tunda ja neid rahva hulgas teistest eristada.

Tegelikult ei ole keegi absoluutne epistemoloogiline nihilist. Sellest hoolimata ei anna naturalism ini- mesele ühtegi usaldusväärset põhjust olemaks kindel inimlikus arukuses. Nii lõpetame iroonilise para- doksiga. Naturalism, kui see valgustusajal tekkis, loodi kindlas veendumuses inimlikus võimes teada. Nüüd leiavad naturalistid, et nad ei saa oma teadmist usaldada.

Selle argumenti sisu võib lühidalt kokku võtta järgmiselt. Naturalism asetab meid kui inimolendeid karpi. Aga et me võiksime omada mingitki kindlust, et meie teadmine oma kastisolust on tõene, peame asetuma kastist väljapoole või peab meil olema mõni olend, kes on kastist väljaspool ja varustab meid informatsiooniga (teoloogid kutsuvad seda “ilmutuseks”). Aga väljaspool kasti pole olemas mitte mi- dagi ega mitte kedagi, kes meile ilmutuse annaks, ja ise ei suuda me kastist transtsendeeruda. Ergo: epistemoloogiline nihilism.

Naturalistliku mõtlemise raames ajavad inimesed taga teadmist, mis igavesti nende eest taganeb. Me ei või iialgi teada.

Tõsiseltvõetud epistemoloogilise nihilismi üks kõige kohutavamaid tagajärgi on see, et mõned inime- sed on hakanud kahtluse alla seadma reaalsuse ja universumi enda eksistentsi. Mõnede inimeste jaoks ei ole miski reaalne, isegi mitte nemad ise. Inimesed, kes sinnamaale jõuavad, on tõsiselt hädas, sest nad ei suuda enam inimolenditena funktsioneerida. Või nagu me sageli ütleme, nad ei saa hakkama.

Tavaliselt ei pea me sellist olukorda füüsiliseks või epistemoloogiliseks nihilismiks. Pigem kutsume seda skisofreeniaks, hallutsinatsiooniks, fantaseerimiseks, ilmsi une nägemiseks või väljamõeldud maa- ilmas elamiseks ja “ravime” seda isikut kui “juhtumit” ja seda probleemi kui “haigust”. Praktilisest sei- sukohast ei ole mul midagi selle vastu, sest ma usun välise maailma reaalsusesse, mis on minu ja teiste jaoks ühine ning minu ruumilis-ajalises raamistikus. Neil, kes seda ei tunnista, on lootusetu hakkama saada.

Kui me mõtleme sellistest olukordadest eelkõige psühholoogilistes terminites ning paigutame selliseid inimesi asutustesse, kus keegi neid elus peab ja kus teised aitavad neil naasta oma sisemiselt teekonnalt ning tulla tagasi ärkveloleku reaalsuse juurde, peame mõistma, et mõned neist kauglearenenud juhtu-

mitest võivad olla suurepärased näited selle kohta, mis juhtub, kui inimene enam ei tea teadmise iga-päevases tähenduses. See on epistemoloogilise nihilismi “õige” seisund ja loogiline tulemus. Kui ma ei või teada, siis muutub iga taju või unenägu või kujutelm või fantaasia võrdselt reaalseks või ebareaal-seks. Elu tavalises maailmas põhineb meie võimel eristada. Küsige sellelt, kes on just neelanud värvitut vedelikku, mille kohta ta arvas, et see on vesi, kuid mis tegelikult oli puupiiritus.

Paljud meist ei näe kunagi neid kaugelearenenud juhtumeid. Nad paigutatakse vaikselt kõrvale. Aga nad on olemas ja ma olen kohanud mõnda, kelle lood on hirmuäratavad. Enamik täielikke epistemoloogilisi nihiliste kuulub siiski tüüpi, kellel lihtsalt ei ole sellise mõttetuse jaoks aega, nagu on kirjeldanud Robert Farrar Capon:

“Skeptikut ei huvita kunagi reaalsus. Seal ta seisab, kokteil käes, vasak käsi hooletult kaminasimsile toetumas, ja ütleb teile, et ta ei või mitte milleski kindel olla, isegi mitte omaenese olemasolus. Ma annan teile oma salajase meetodi, kuidas nelja sõnaga universaalne skeptitsism purustada. Sosistage talle: “Teie püksilukk on lahti.” Kui ta arvab, et teadmine on nii ilmvoimatu, miks ta siis alati vaatab?”¹²

Nagu me ülalpool märkisime, on meil lihtsalt liiga palju tõestusmaterjali selle kohta, et teadmine on võimalik. Mida me vajame, on viis selgitada, miks see meil on. Seda naturalism ei tee. Seega peab see, kes jääb järjekindlalt naturalistiks, olema nihilist.

Kolmas sild: on ja peaks

Paljud naturalistid – niipalju kui mina tean, enamik neist – on väga moraalsed inimesed. Nad ei ole vargad, nad ei kaldu olema liiderlikud. Paljud on truud abielumehed ja –naised. Mõned peavad 20. sajandi ebamoraalsust skandaalseks. Probleem ei ole mitte selles, et moraalseid väärtusi ei tunnistataks, vaid selles, et neil ei ole alust. Võttes kokku seisukoha, kuhu jõudsid Nietzsche ja Max Weber, märgib Alan Bloom: “Aru ei saa väärtusi luua ja tema usk sellesse, et ta saab, on kõige rumalam ja hädaohtlikum illusioon.”¹³

Meenutage, et naturalisti jaoks on maailm lihtsalt olemas. Ta ei anna inimkonnale tunnet selle kohta, mida peaks. Ta lihtsalt on. Eetika aga kõneleb sellest, mis peaks olema, kas see siis on või mitte. Kust peaks siis otsima moraalil alust? Kust leida, mida peaks?

Nagu oleme märkinud, on igal inimesel moraalsed väärtused. Tabudeta hõime ei ole olemas. Aga need on lihtsalt sotsiaalset laadi faktid ja konkreetset väärtused varieeruvad laiaades piirides. Tegelikult on paljud nendest väärtustest üksteisega vastuolus. Nii peame küsima: Millised väärtused on tõelised väärtused või kõrgemad väärtused?

Kultuurantropoloogid, tunnistades, et olukord on tõesti selline, annavad selge vastuse: Moraalsed väärtused sõltuvad kultuurist. See, mille kohta hõim, rahvus või sotsiaalne üksus ütleb, et see on väärtuslik, on väärtuslik. Aga siin on üks tõsine aps. See on ainult teine viis öelda, et on (fakt või spetsiifiline väärtus) on sama, mis peaks (mis peaks nii olema). Enamgi veel, see ei selgita nende kultuuriliste mässajate olukorda, kelle moraalsed väärtused ei ole samad, mis nende naabritel. Kultuurilise mässaja on 'i ei peeta peaks'iks. Miks? Kultuurilise relativist on tunnistanud ühe väärtuse – kultuuri säilimise tema praeguses seisundis – väärtuslikumaks, kui selle purustamise või ümberkujundamise ühe või enama mässaja poolt kultuuri sees. Jällegi oleme sunnitud küsima miks.

Selgub, et kultuuriline relativism ei ole igavesti relatiivne. Ta põhineb kultuuriliste relativistide poolt omaksvõetud esmasel väärtusel: sellel, et kultuurid peavad säilima. Nii ei toetud kultuuriline relativism mitte ainult on'ile, vaid sellele, mille kohta tema pooldajad arvavad, et see peaks olema. Probleem on siin selles, et mõned kultuurantropoloogid ei ole kultuurilised relativistid. Mõned arvavad, et teatud väärtused on nii tähtsad, et kultuurid, mis neid ei tunnista, peaksid neid tunnistama. Nii peavad kultuurilised relativistid, kui nad tahavad oma kolleegide veenda, näitama, miks nende väärtused on tõelised väärtused.¹⁴ Jälle läheneme lõputule koridorile, mida mööda me oma argumente taga ajame.

Aga vaatleme seda küsimust veel kord. Me peame olema kindlad, et me saame aru, mida toob kaasa fakt, et väärtused varieeruvad tõepoolest väga laiaades piirides. Naaberhõimude väärtused on vastuolus. Üks hõim võib pidada “ususõdasid”, et oma väärtusi levitada. Sellised sõjad on. Kas nad peaksid olema? Võibolla, aga ainult siis, kui on tõesti olemas mingi mitterelatiivne standard, mille valgusel vastuolus olevaid väärtusi võrrelda. Aga naturalistil ei ole mingit võimalust määrata kindlaks, millised ole-

masolevatest väärtustest on põhiväärtused, mis annavad tähenduse spetsiifilistele variatsioonidele hõimude vahel. Naturalist võib ainult osutada väärtuse faktile ja mitte kunagi absoluutsele standardile.

Olukord ei ole nii kriitiline, kui radikaalselt erinevate väärtustega rahvaste vahel on piisavalt ruumi. Aga 20. sajandi globaalses kogukonnas meil seda luksust enam ei ole. Me peame pidevalt tegeleme konfliktisolevate väärtustega ja naturalistidena ei ole meil mõõdupuud, et mingitviisi teada saada, millal on rahu tähtsam kui mingi väärtuse säilitamine. Me võime ehk enda omandist loobuda, et vältida vägivalda röövli vastu. aga mida ütleme valgetele rassistidele, kes omavad linnas üüritavat pinda? Kelle väärtused peavad nende tegevust juhtima, kui must isik püüab nende omandit rentida? Kes on kohtunik? Kuidas meil tuleks otsustada?

Selle argumendi saab kokku võtta nagu eelmisegi: naturalism asetab meid inimolenditena eetilisel relatiivsusesse kasti. Et teaksime, millised väärtused selles kastis on tõelised väärtused, vajame väljastpoolt kasti kehtestatud mõõdupuud. Me vajame loodinööri, mille abil saame hinnata vastuolus olevaid moraalset väärtusi, mida me täheldame endas ja teistes. Aga väljastpoolt kasti ei ole midagi. Ei moraalselt loodinööri ega lõplikku ja muutumatut väärtusstandardit. Ergo: eetiline nihilism.

Aga nihilism on tunne, mitte lihtsalt filosoofia. Ja inimliku taju tasemel kinnitab Franz Kafka lühikeses mõistujutus tunnet, mis tekib, elades moraalset loodinööri universumis.

“Ma jooksin esimesest vahimehest mööda. Siis hakkas mul hirm. Ma jooksin tagasi ja ütlesin vahimehele: “Ma jooksin siit läbi, kui sa teisele poole vaatasid.” Vahimees vaatas enese ette ega öelnud midagi. “Ma arvan, et ma tegelikult poleks pidanud seda tegema,” ütlesin mina. Vahimees ei öelnud ikka midagi. “Kas sinu vaikimine tähendab, et ma võin läbi minna?””¹⁵

Kui inimesed oleksid teadlikud Jumalast, kelle loomuseks on moraaliseadus, kui nende südametunnistused tunneksid seda, mis on õige, siis peaksid nende vahimehed nad kinni, kui nad seadusest üle astuvad. Nüüd on nende vahimehed vait. Nad ei teeni ühtegi kuningat ega kaitse ühtegi kuningriiki. Müür on fakt ilma tähenduseta. Sellest võib üle ronida ja selle piiri rikkuda ja ükski vahimees ei nurise. Ja inimesele jääb mitte fakt, vaid süütunne.¹⁶

Ingmar Bergmani filmi “Maasikaväli” kummituslikus unenäostseenis tuuakse vana professor kohtu ette. Kui ta küsib, milles teda süüdistatakse, vastab kohtunik: “Te olete süüdi süüs.”

“Kas see on tõsine asi?” küsib professor.

“Väga tõsine,” ütleb kohtunik.

Ja see on kõik, mis süü kohta öelda on. Universumis, kus Jumal on surnud, ei ole inimesed süüdi moraaliseaduse rikkumises; nad on süüdi ainult süüd ja see on väga tõsine asi, sest siia pole midagi parata. Kui inimene oleks patustanud, oleks olemas andeksand. Kui inimene oleks seadust rikkunud, võiks seaduseandja kurjategijale andestada. Aga kui ollakse süüdi süüs, ei ole mingit viisi selle ülimalt isikliku probleemi lahendamiseks.¹⁷

Ja see kirjeldab nihilisti juttu, sest mitte keegi ei saa hoiduda tegutsemast nii, nagu oleksid moraalset väärtused olemas ja nagu mõõdaks kohtuhaamer süüd objektiivse mõõdupuuga. Aga kohtuhaamrit ei ole ja me jääme üksi mitte patust, vaid süüs. Tõepoolest, väga tõsine asi.

Tähenduse kadumine

Epistemoloogilise, metafüüsilise ja eetilise nihilismi lõimed põimuvad kõieks, mis on küllalt pikk ja tugev kogu kultuuri ülespoomiseks. Selle kõie nimi on Täheanduse Kadumine. Me kaotame igasuguse lootuse näha ennast, maailma ja teisi mingil viisil tähenduslikena. Mitte millelgi ei ole tähendust. Kurt Vonnegut jun., parodeerides Moosese esimest raamatut, kirjeldab tabavalt seda kaasaegset dilemmat:

“Alguses lõi Jumal Maa ja ta vaatas selle peale oma kosmilisest tühjusest.

Ja Jumal ütles: “Loogem mudast olendid, et muda võiks näha, mis me oleme teinud.” Ja Jumal lõi kõik elavad olendid, kes praegu elavad, ja üks neist oli inimene. Ainult muda inimesena oskas kõnelda. Kui muda inimesena istukile tõusis, ringi vaatas ja kõneles, kummardus Jumal lähemale. Inimene pilgutas silmi. “Mis on selle kõige eesmärk?” küsis ta viisakalt.

“Kas kõigel peab olema eesmärk?” küsis Jumal.

“Loomulikult,” ütles inimene.

“Siis jätan ma sinu seda kõige selle jaoks välja mõtlema,” ütles Jumal. Ja ta läks minema.”¹⁸

Esimesel pilgul võib see tunduda satiirina teistliku arusaama üle universumi ja inimolendite päritolust, tegelikult on aga asi täpselt vastupidi. See on satiir naturalistliku arusaama üle, sest see näitab meie inimlikku dilemmat. Me oleme ilmunud ebaisikulisest universumist. Ja hetkel, kui enesest teadlik ja ennast määrav olend lavale ilmub, küsib ta suure küsimuse: Mis on kõige selle tähendus? Mis on kosmose eesmärk? Aga selle isiku enese looja – kaljude aluspinna aine ebaisikulised jõud – ei suuda vastata. Kui kosmosel peab olema tähendus, peame selle enda jaoks meisterdama.

Nagu Stephen Crane väljendas luuletuses, mida on tsiteeritud 1. peatüki alguses, ei tekita inimeste olemasolu universumis “mingeid tundmusi”. Just nimelt: Me eksisteerime. Punkt. Meie loojal ei ole mingit väärtusetunnet ega kohusetunnet. Ainult meie loome väärtusi. Kas meie väärtused on väärtuslikud? Mis mõõdupuu kohaselt? Ainult meie endi oma. Kelle endi? Iga inimese enda oma. Igaüks meist on oma valdkonnas kuningas ja piiskop, aga meie valdkond on punktimaa. Sest sel hetkel, kui me kohtame teist isikut, näeme teist kuningat ja piiskoppi. Ei ole mingit viisi, kuidas lahendada kahe vaba väärtuseloja vahelisi vaidlusi. Ei ole kuningat, kellele mõlemad oleksid truudust vandunud. On olemas väärtused, kuid pole olemas Väärtust. Ühiskond on vaid kimp akendeta monaade, punktide kogumik ja mitte orgaaniline keha, mis kuuletub kõrgemalseisvale kõikehõlmavale vormile, kes otsustab selle üksikute käte, jalgade, vistrike ja kortsude väärtuse üle. Ühiskond ei ole üldse keha. See on ainult kimp. Nii viib naturalism nihilismi. Kui me võtame tõsiselt tagajärgi, mida toob endaga kaasa Jumala surm, transtsendentsuse kadumine ja universumi suletus, siis lõpetame täpselt seal.

Miks ei ole siis enamik naturaliste nihilistid? Ilmne vastus on kõige parem: Enamik naturaliste ei võta oma naturalismi tõsiselt. Nad pole järjekindlad. Nad tunnistavad teatud hulka väärtusi. Neil on sõbrad, kes tunnistavad sarnaseid väärtusi. Nad näivad teadvat ega vaevu küsima, kuidas nad teavad, et nad teavad. Nad näivad olevat võimelised valima ega küsi endalt, kas nende näiline vabadus on tegelikult kapriis või ettemääratus. Sokrates ütles, et läbiuurimata elu ei ole elamist väärt. Aga naturalisti puhul poleks tal õigus olnud. Naturalisti jaoks on just läbiuuritud elu see, mis pole elamist väärt.

Nihilismi sisemised pinged

Probleem on selles, et mitte keegi ei saa elada läbiuuritud elu, kui uurimine viib nihilismini, sest keegi ei saa elada elu, mis oleks kooskõlas nihilismiga. Igal sammul ja igal hetkel nihilistid mõtlevad, ja nad mõtlevad, et nende mõtlemisel on alust ja seega petavad omaenese filosoofiat. Ma usun, et on olemas vähemalt viis põhjust, miks nihilismi järgi ei saa elada.

Esiteks ei järeldu tähendusetusest mitte midagi või pigem järeldub sellest kõik. Kui universum on tähenduseta ja inimene ei või teada ja miski pole ebamoraalne, on võimalik teha ükskõik mida. Tähendusetusele võib vastata ükskõik millise teoga, sest ükski neist pole vähem ega rohkem kohane. Enesetapp on tegu, aga kuskilt ei järeldu, et see oleks kohasem kui minna vaatama Walt Disney filmi. Siiski, millal tahes me midagi tegema hakkame, tõstes üht jalga teise ette muul kui juhuslikul viisil, tunnistame mingit eesmärki. Me tunnistame mingi tegevuse väärtust, isegi kui mitte kellegi teise, siis enda jaoks. Seega ei ela me nihilismi järgi. Valiku abil loome väärtust. Seda tüüpi argumendist tuleneb Jean-Paul Sartre'i püüde tõusta nihilismi kohale, eksistentsialismi, mida me vaatame järgmises peatükis.¹⁹

Teiseks, iga kord, kui nihilistid mõtlevad ja oma mõtlemist usaldavad, on nad ebajärjekindlad, sest nad on eitanud, et mõtlemisel on väärtust või et see võib viia teadmiseni. Aga nihilisti ainsa väite keskmes peitub enesega vastuolu. Universumis ei ole tähendust, karjuvad nihilistid. See tähendab, et nende ainus väide on tähenduseta, sest kui see midagi tähendaks, oleks see väär.²⁰ Nihilistid on tõepoolest kasti suletud. Nad ei saa absoluutselt mitte kuhugi jõuda. Nad lihtsalt on; nad lihtsalt mõtlevad; ja mitte millegi ei ole siin mitte mingisugust tähendust. Peale nende, kelle teod viivad nad vaimuhaiglasse, ei näi keegi tegutsevat oma nihilismi ajel. Neid, kes seda teevad, “ravime” me kui patsiente.

Kolmandaks, kui mõneks ajaks on võimalik teatud piiratud praktiline nihilism, siis lõpuks jõutakse mingi piirini. Selles peitub Joseph Helleri Catch-22 koomika. Kapten Yossarinil on aga teoloogiline vaidlus leitnant Scheisskopfi naisega ja Jumal saab kõvasti pragada.

Yossarin räägib:

“[Jumal] ei tee mitte midagi. Ta mängib. Või siis on ta meid ära unustanud. See on see Jumal, kellest teiesugused räägivad: maamats, kohmakas, käpardlik, ajudeta, upsakas, kasimata, jämedakoeline, kommeteta tolv.

Jumal hoidku, mis austust võib tunda Ülima Olendi vastu, kes peab vajalikuks võtta oma loodud süsteemi sisse sellised asjad nagu röga ja hambakaaries?”²¹

Pärast mitut ebaõnnestunud katset Yossarini verbaalset rünnakut ohjeldada, pöördub leitnant Scheisskopfi naine väivalla poole.

““Jätke järele! Jätke järele!” karjatas järsku leitnant Scheisskopfi naine ja hakkas teda mannetult mõlema rusikaga pähe taguma. “Jätke järele!”

“Mis pagan teid nii erutab?” küsis segadusse sattunud Yossarian temalt rusutud lõbususega. “Ma arvasin, et te ei usu Jumalat.”

“Ma ei tea,” nuuksus ta metsikult nutma puhkedes. “Aga see Jumal, keda ma ei usu, on hea Jumal, õiglane Jumal, halastaja Jumal. Ta ei ole see alatu ja rumal Jumal, kelleks teie ta teete.”²²

Siin on veel üks paradoks. Et Jumalat eitada, peab olema Jumal, keda eitada. Et olla praktiseeriv nihilist, selleks peab olema midagi, mille vastu võidelda. Praktiseeriv nihilist parasiteerib tähendusel. Tema energia saab otsa, kui ei ole jäänud midagi eitada. Kүүnik on omadega läbi, kui läheduses pole enam kedagi teist.

Neljandaks, nihilism tähendab kunsti surma. Ka siin leiame paradoksi, sest suure hulga moodsa kunsti – kirjanduse, maali, draama, filmi – ideoloogiliseks tuumaks on nihilism. Ja suur hulk sellest kirjandusest on traditsiooniliste kunstikaanonite kohaselt esmaklassiline. Kohe tulevad siin meelde Samuel Becketti End Game ja Ingmar Bergmani Winter Light, Franz Kafka The Trial ning Francis Baconi erinevad paavstipead. Paradoks on siin selles, et määral, mil need kunstitööd kujutavad nihilistlikku maailma inimlikku tulemust, pole nad nihilistlikud; määral, mil nad ise on tähenduseta, pole nad kunstiteosed.

Kunst pole midagi, kui ta pole formaalne, see tähendab, kui kunstnik pole seda struktuuriga varustanud. Aga struktuurist järeldub juba tähendus. Niisiis, määral, mil kunstiteosel on struktuur, on tal tähendus, ja seega pole ta nihilistlik. Isegi Becketti näidendil Breath on struktuur. Vanarauahoovil, prügil prügi-hunnikus, karjäärast äsja lõhkamisega välja paisatud kivi-hunnikul puudub struktuur. Need pole kunst.

Osa moodsat kunsti püüab olla antikunst, olles juhuslik. Suur hulk John Cage'i muusikat on üles ehitatud puhtale juhusele, suvale. Aga see on igav ja närvidelekäiv ja väga vähesed inimesed suudavad seda kuulata. See pole kunst. Võtame Kafka Hunger Artisti'i, suurepärase, kuigi valulise loo kunstnikust, kes püüab avalikust paastumisest, see tähendab mitte millestki, kunsti teha. Aga keegi ei vaata teda; tsirkuses lähevad kõik temast mööda, et vaadata noort leopardi, kes oma puuris edasi-tagasi kõnnib. Isegi leopardi “loomus” on huvitavam kui nihilisti “kunst”. Ka Breath, nii minimaalne, kui ta ka on, on struktureeritud ja tähendab midagi. Isegi kui selle ainus tähendus on see, et inimolendid on tähenduseta, on ta osa paradoksist, mida me ülal käsitlesime. Lühidalt, kunst eeldab tähendust ja on lõplikult mittenihilistlik, vaatamata nihilistide iroonilisele püüdele oma kaupa selle abil välja panna.

Viiendaks ja viimaseks tekitab nihilismi nihilistile psühholoogilisi probleeme. Inimesed ei saa sellega elada, sest see eitab seda, mida nõuab nende ärkveloleva mina iga rakk: tähendust, väärtust, olulisust, väärikust. “Nietzsche,” kirjutab Bloom, “asendab muretu, enesega rahuloleva ateismi kannatava ateismiga. Igatsus uskuda koos leppimatu keeldumisega selle igatsuse rahuldamisest, on tema järgi kogu meie vaimse olu põhjapanev vastus.”²³

Nietzsche lõpetas hullumajas. Hemingway tunnistas teatud “elustiili” ja sooritas lõpuks enesetapu. Beckett kirjutab musti komöödiaid. Vonnegut ja Douglas Adams naudivad veiderdamist. Ja Kafka – võib olla kõige suurem kunstnik nende hulgas – elas võimatuseni tüdimusega täidetud elu, kirjutades romaane ja jutte, mis taanduvad kõik kisedusele: “Jumal on surnud! Jumal on surnud! Või ei ole? No ta on ju, kas pole? Jumal on surnud. Oh, ma nii väga taha, et ta ei oleks.”

Seega on nihilism kaasaegse inimese teljeks. Mitte keegi, kes pole mõõtnud nihilistide lootusetuse sügavust, neid ära kuulnud, tundnud, nagu nemad on tundnud – kasvõi kaudselt läbi nende kunsti -, ei suuda mõista 20. sajandit. Nihilism on see udune org, millest me kaasaegsete inimestena peame läbi minema, kui me tahame Lääne kultuuris elada. Meie küsimustele ei ole lihtsaid vastuseid. Ja ükski neist vastustest pole midagi väärt, kui see ei võta tõsiselt küsimusi, mida kergitab üles võimalus, et mitte midagi väärtuslikku pole olemas.

6. Nihilismist kaugemal: eksistentsialism

1950. aastal avaldatud essees kirjeldas Albert Camus: "Lootusetuse kirjandus on terminoloogiline vastuolu. ...Meie nihilismi pimedamaist sügavikest olen ma otsinud ainult vahendeid nihilismi ületamiseks."¹

Siin võetakse ühe fraasiga kokku eksistentsialismi kõige tähtsama eesmärgi tuum: nihilismi ületamine. Õigupoolest on kõigil meie sajandi algusest saadik tekkinud maailmavaadetes olnud seesama peamine eesmärk. Sest nihilism, pärinedes otseselt kultuuris laialtlevinud maailmavaadetest, on meie ajastu probleem. Seda fakti ignoreerival maailmavaadetes pole eriti võimalust tähendada midagi kaasaegsete mõtlevate inimeste jaoks. Eksistentsialism, eriti oma sekulaarsel kujul, mitte ainult ei võta nihilismi tõsiselt, vaid on sellele ka vastuseks.

Algusest peale on oluline tunnistada, et eksistentsialismil on kaks põhilist vormi, olenevalt selle suhetest eelnenud maailmavaadetega, sest eksistentsialism ei ole ühtne maailmavaade. Ateistlik eksistentsialism on naturalismi parasiit; teistlik eksistentsialism on teismi parasiit.²

Ajaloolisest vaatepunktist oleme veidrast olukorras. Ühelt poolt tekkis ateistlik eksistentsialism, et lahendada nihilismini viinud naturalismi probleemi, aga täielikult ei arenenud ta välja enne kui alles 20. sajandil, juhul kui me ei arvesta mõningaid Nietzschele leiduvaid vihjeid. Teistlik eksistentsialism seevastu sündis 19. sajandi keskel, kui Kierkegaard reageeris Taani luterluse surnud ortodoksiale. Sellest hoolimata ei muutunud kumbki eksistentsialismi vorm enne I maailmasõja lõppu kultuuris oluliseks, sest alles siis võttis nihilism intellektuaalse maailma lõplikult oma haardesse ja hakkas mõjutama tavaliste meeste ja naiste elu ja suhtumisi.

I maailmasõda ei muutnud maailma demokraatia jaoks ohutuks. Tolmutormide all kannatavale 30. aastate USA-le eelnes vabastatud naiste ja puskaridžinni põlvkond, absurdse keeluseaduse vohav rikumine ning määratu aktsiaturg, mis ometi nii palju lubas. Natsionaalsotsialismi tekkides Saksamaal koos inimväärikuse mõiste groteskse moonutamisega selle poolt olid üliõpilased ja intellektuaalid üle maailma valmis tegema järeldust, et elu on absurdne ja et inimolenditel ei ole mingit tähendust. Sellisesse nurjumise ja kultuurilise rahulolematuse pinnasesse kasvatas oma juured eksistentsialismi ateistlik vorm. 1950. aastateks puhkes see õitsele olulise maailmavaatena ja on nüüd täies õies.

Mingis mõttes on kõigil maailmavaadetes oma kerged variatsioonid. Eksistentsialism pole siin erand. Omaaegsed sõbrad Albert Camus ja Jean-Paul Sartre, mõlemad eksistentsialistid, läksid tülli oluliste erimeelsuste tõttu ning Heideggeri eksistentsialism on hoopis erinev Sartre'i omast. Aga nagu teistegi maailmavaadete puhul, keskendume peajoonetele ja üldistele tendentsidele. Enamik allpool loetletud väidete sõnastustest pärinevad kas Sartre'ilt või Camus'lt. See on kavatsuslik, sest sel kujul võtab teda vastu enamik tänapäeva intelligentsist ning just Sartre'il ja Camus'il on praegugi tohutu mõju, pigem tänu nende kirjanduslikele töödele kui filosoofilistele esseedele. Paljudele kaasaja inimestele tunduvad eksistentsialismi väited nii ilmsetena, et inimesed "ei saa aru, mida seal on väidetud, sest neile pole kunagi pähe tulnud mingit muud viisi asjade esitamiseks."³

Ateistliku eksistentsialismi alused

Ateistlik eksistentsialism saab alguse järgnevate naturalismi väidete tunnistamisest: Aine eksisteerib igavesti; Jumal ei eksisteeri. Kosmos eksisteerib loomulike põhjuste ühtsusena suletud süsteemis. Ajalugu on põhjuse ja tagajärje kaudu ühendatud sündmuste lineaarne vool, aga tal ei ole endast kõrgemal seisvat eesmärki. Eetika puudutab ainult inimolendeid. Teiste sõnadega jaatab ateistlik eksistentsialism kõiki naturalismi väiteid peale nende, mis puudutavad inimloomust ja meie suhet kosmosega. Tõepoolest, eksistentsialismi peamine huviala on meie inimkond ning see, kuidas saab meil olla mingit tähtsust muidu tähtsusetus maailmas.

Kosmos koosneb ainult ainest, aga inimolenditele ilmneb reaalsus kahel kujul: subjektiivsel ja objektiivsel.

Eeldatakse, et maailm oli olemas ammu enne seda, kui inimolendid lavale astusid. See on kas korras-
tatud või kaootiline, määratud määramatute seaduste või juhusel poolt. Neil variantidel ei ole mingit vahet. Maailm lihtsalt on.

Siis tekkis uus asi, teadlikud olendid. Need, kes tegid vahet inimeste ja asjade vahel, need, kes näisid olevat otsustanud oma saatust määrata. Küsimusi esitada, järele mõelda, imestada, tähendust otsida, anda välisele maailmale eriline väärtus ja jumalaid luua. Lühidalt, siis tekkisid inimolendid. Ja nüüd on meie universumil – ning keegi ei tea, miks see nii on – kaks liiki olemist, kusjuures üks on justkui teisest eraldi eksistentsi väljunud. Esimene liik olemist on objektiivne maailm, materiaalne maailm oma vääramatute seadustega, põhjuse ja tagajärjega, kronoloogilise kella abil mõõdetava ajaga, voolavuse ja mehhanismiga. Universumi masinavärgis, mis koosneb tiirlevatest elektronidest, pöörlevatest galaktikatest, langevatest kehadest, tõusvatest gaasidest ja voolavatest vetest, täidab iga asi oma rolli, olles igavesti teadvusetu, olles igavesti kusagil, siis kui ta seal on. Eksistentsialistid ütlevad, et siin on teaduse ja loogika pidupäev. Inimestel on teadmisi välisest objektiivsest maailmast tänu hoolikale vaatlemisele, talletamisele, hüpoteeside loomisele ja hüpoteeside kontrollimisele eksperimendiga, nõnda igavesti oma teooriaid täpsustades ning kinnitades arvamusi selle kosmose ehitusest, kus me asume.

Teine liik olemist on subjektiivne vaimu, teadvuse, teadlikkuse, vabaduse ja stabiilsuse maailm. Siin on vaimu sisemiseks teadlikkuseks teadvuslik olevik, pidev nüüd; ajal ei ole tähendust, sest subjekt on enese suhtes alati olevikus ja mitte kunagi minevikus ega tulevikus. Teadus ja loogika sinna valdkonda ei tungi, neil ei ole midagi öelda subjektiivsuse kohta. Subjektiivsus on mina taju mitte-mina kohta, subjektiivsus on mitte-mina muutumine enese osaks. Subjekt ei omanda teadmisi mitte nii, nagu pudel mahutab vedelikku, vaid nii, nagu organism omastab toitu. Teadmine muutub teadjaks.

Naturalism oli rõhutanud kahe maailma ühtsust, nähes objektiivset maailma tõelisena ja subjektiivset selle varjuna. “Aju eritab mõtteid,” on Cabanis öelnud, “samamoodi, nagu maks eritab sappi.” Reaalne on objektiivne. Sartre ütleb: “Kogu materialismi tulemus on see, et kõiki inimesi, kaasa arvatud seda, kes filosoferib, koheldakse nagu objekte, määratud reaktsioonide ansamblit, mida mingil viisil ei eristata omaduste ja nähtuste ansamblist, mis moodustavad laua või tooli või kivi.”⁴ Nagu me nägime, viib see tee nihilismini. Eksistentsialistid lähevad teist teed.

Eksistentsialism rõhutab kahe maailma eraldiseisvust ning langetab valiku selgelt subjektiivse maailma kasuks, mida Sartre nimetab “materiaalsest vallast eraldi seisvaks väärtuste ansambliks”.⁵ Sest inimesed on subjektiivsed olendid. Kui ei eksisteeri maaväliseid olendeid, võimalus, mida enamik eksistentsialiste isegi ei kaalu, oleme universumis ainsad enesest teadlikud ja ennast määravad olendid. Põhjust, miks me sellisteks muutusime, on juba liig hilja välja uurida, aga me tajume endid enesest teadlike ja ennast määravatena ja nii lähtume sellest kui etteantust.

Teadus ja loogika ei tungi läbi meie subjektiivsusest, aga sellest pole midagi, sest väärtus, tähendus ja tähtsus ei ole seotud teaduse ja loogikaga. Me saame tähendust anda, me saame väärtuslikud olla; või pigem saame meie tähendust anda ja väärtuslikud olla. Meie tähtsus ei olene objektiivse maailma faktidest, mille üle meil ei ole kontrolli, vaid subjektiivse maailma teadvusest, mille üle meil on täielik kontroll.

Ainult inimolendite puhul eelneb eksistents loomusele; inimene teeb end selleks, kes ta on.

See lause tuleb Sartre’ilt ja on eksistentsialismi tuuma kõige tuntum definitsioon. Sartre’i sõnadega väljendatuna: “Kui Jumalat pole olemas, siis on vähemalt üks olend, kelles eksistents eelneb loomusele, olend, kes eksisteerib enne, kui teda saab ühegi mõiste abil defineerida ja ...see olend on inimene.” Sartre jätkab: “Alguses inimene eksisteerib, ilmub, astub lavale ja alles hiljem defineerib ta end.”⁶

Pöörakem veel kord tähelepanu eristusele objektiivse ja subjektiivse maailma vahel. Objektiivne maailm on olemuste maailm. Kõik ilmub koos oma loomusega. Sool on sool, puud on puud, sipelgad on sipelgad. Ainult inimolendid ei ole inimlikud enne, kui nad end sellisteks teevad. Igaüks meist muudab ennast inimlikuks selle kaudu, mida ta teeb oma eneseteadvuse ja enesemääramisega. Tagasi Sartre’i juurde: “Alguses ei ole ta [inimene] midagi. Ainult pärast saab ta midagi olema ja tema ise on endale selleks teinud, mis ta on.”⁷ Subjektiivne maailm on täielikult iga subjektiivse olendi, see tähendab iga isiku käsutuses.

Kuidas see praktikas välja näeb? Ütleme, et sõdur kardab, et ta on argpüks. Kas ta on argpüks? Ainult siis, kui ta tegutseb nagu argpüks, ja tema teod ei tulene mitte ettedefineeritud loomusest, vaid valikutest, mille ta teeb, kui kuulid lendama hakkavad. Me võime sõdurit argpüksiks kutsuda siis ja ainult siis, kui ta teeb argpükslikke tegusid, ja need on teod, mille tegemise ta valib. Nii et kui sõdur kardab, et ta on argpüks, las ta teeb siis vapraid tegusid, kui neid vaja on.⁸

Iga inimene on oma loomuse ja saatuse poolest täiesti vaba.

Väitest 2 järeldub, et iga inimene on täiesti vaba. Ühtki meist ei sunnita ja me oleme põhimõtteliselt võimelised tegema kõike, mida me oma subjektiivsusega oskame ette kujutada. Me võime mõelda, tahta, kujutleda, unistada, plaanitseda, läbi kaaluda, mõtiskleda, leiutada. Igaüks meist on oma subjektiivse maailma kuningas.

Just sellist inimliku vabaduse arusaama kohtame John Platti argumentides, kus ta kaitseb B. F. Skinneri naturalistlikku biheiviorismi (sellele viitasime 4. peatükis):

“Objektiivne maailm, isoleeritud ja juhitud eksperimentide maailm, on füüsika maailm; subjektiivne maailm – nende teadmiste, väärtuste, otsustuste ja tegude maailm, mille eesmärged need eksperimendid on tegelikult kavandatud teenima, on meie endi eesmärgipärase käitumise – küberneetika maailm. Ettemääratus või –määramatus jääb sinnapoole piiri. Nad kuuluvad eri universumitesse ning ühelgi väitel ühe kohta pole mingit pistmist teisega.”⁹

Niisiis oleme sisemiselt vabad ja nii saame väärtuslikkust jaatades luua omaenda väärtust. Me ei ole seotud tiksuvate kellade ja langeva vee ja tiirlevate elektronide objektiivse maailma poolt. Väärtus on sisemine ja mis on sisemine, kuulub igale inimesele endale.

Ülikomplitseeritud ja kõrgeltorganiseeritud objektiivne maailm seisab inimolendite vastas ja osutub absurdseks.

Objektiivne maailm, vaadelduna eneses ja enese pärast, on – nagu naturalist ütleks – seaduse ja korrapära maailm, mida juhus võibolla uuteks struktuurideks kujundab. See on sealoleku maailm.

Meile tundub maailma faktuaalsus, selle kõva ja külm sealolek võõrana. Kui me ennast oma subjektiivsust vormides loome, näeme objektiivset maailma absurdseks. See ei sobi meile. Meie unistused ja unelmad, meie soovid ja kogu meie sisemine väärtusmaailm kohtub meie soovide jaoks läbitungimatu universumiga. Mõelge kogu päeva, et võite kümnekorruselisest hoonest välja astuda ja vigastamata maapinnale hõljuda. Siis proovige seda teha.

Objektiivne maailm on korrapärane; kehad, mida miski üleval ei hoia, langevad allapoole. Subjektiivne maailm ei tunnista korrapära. Mis selle jaoks on olevik, see, mis on siin ja praegu, on.

Nii oleme kõik võõrad võõral maal. Ja mida rutem me õpime sellega leppima, seda rutem ületame oma võõrandumise, vabaneme lootusetusest.

Kõige raskemini ületatav fakt on ülim absurd – surm. Me oleme vabad senikaua, kuni me jääme subjektideks. Kui me sureme, on igaüks meist vaid üks objekt teiste seas. Camus' sõnade kohaselt peame seega elama igaveses vastuseisus absurdiga. Me ei tohi unustada oma kalduvust olematusele, vaid elama eluarmastuse ja surma paratamatuse pinges.

Täielikult tunnustades ja vastustades objektiivse maailma absurdust, peab autentne isik mässama ja väärtust looma.

Nii läheb eksistentsialist nihilismist kaugemale. Objektiivses maailmas, milles me teadvuslikuks saame, ei ole midagi, millel oleks väärtus, aga kui me oleme teadvuslikud, siis loome väärtust. Isik, kes autentselt eksisteerib, on alati teadlik kosmose absurdusest, kuid ta mässab selle absurduse vastu ning loob tähendust.

Dostojevski “põrandaalune inimene” on üks näide mässajast, kellel näiliselt puudub mõistlik põhjus. Jutus esitatakse põrandaalusele inimesele väljakutse:

“Kaks korda kaks on neli. Loodus teilt nõu ei küsi. Teda ei huvita, mida te eelistate, või kas te kiidate tema seadused heaks või mitte. Ta peate leppima loodusega sellisena, nagu ta on, koos kõigi sellest tulenevate tagajärgedega. Niisiis, sein on sein jne, jne.”

Seinad, millele siin viidatakse, on “loodusseadused”, “loodusteaduste ja matemaatika järeldused”. Aga põrandaalune inimene võtab selle väljakutse vastu:

“Kuid, armas Jumal, mida võin mina hoolida looduse ja aritmeetika seadustest, kui mul on omad põhjused, miks nad mulle ei meeldi – kaasa arvatud see seadus, et kaks korda kaks on neli! Muidugi ei suuda ma seda seina peaga purustada, kui ma küllalt tugev ei ole. Aga ma ei pea leppima kiviseinaga lihtsalt sellepärast, et ta seal on ja minul ei ole jõudu teda purustada.”¹⁰

Seega ei aita sellest, et vastandada objektiivset maailma subjektiivsele ja osutada selle viimsele relvale – surmale. Isikule, kes tahab olla autentne, see muljet ei avalda. Olla hammasratas kosmilises masinavärgis on palju hullem kui surm. Nagu põrandaalune inimene ütleb: “Inimese elu mõte seisneb selles, et ta tõestab endale igal minutil, et ta on inimene ja mitte klaveriklahv.”¹¹

Eetika ehk süsteem selle mõistmiseks, mis on hea, lahendub eksistentsialisti jaoks lihtsalt. Hea tegu on teadlikult valitud tegu. Sartre kirjutab: “Valida, saamaks selleks või toleks, tähendab samal ajal kinnitada selle väärtust, mida me valime, sest me ei saa kunagi valida halba. Me valime alati hea.”¹² Mille iganes inimene valib, on hea; headus on subjektiivsuse osa ja seda ei saa mõõta väljaspool inimhõõdet asuva standardi abil.

See seisukoht tekitab kahesuguseid probleeme. Esiteks viib subjektiivsus solipsismini, väiteni, et iga isik üksi on väärtuste määraja ja et seega on universumis igal üksikhetkel sama palju väärtuskeskmeid, kui on isikuid. Sartre möönab seda raskust ja väitleb sellele vastu, rõhutades, et teisi isikuid kohates on iga isik vastamisi äratuntava subjektiivsuskeskmeaga.¹³ Seega näeme, et teised meiesarnased peavad olema hõivatud enesele tähenduse loomisega. Me kõik oleme selles absurdses maailmas koos ja meie teod mõjutavad üksteist sellisel viisil, et “miski ei või olla hea meie jaoks, olemata hea kõigi jaoks.”¹⁴ Enamgi veel, kui ma räägin ja mõtlen ja oma subjektiivsust täide viin, tegelen ma sotsiaalse tegevusega: “Ma loon omaenda valitud inimese kuju. Valides ennast, valin ma inimese.”¹⁵ Sartre'i järgi loovad autentset elu elavad inimesed väärtusi mitte ainult enda, vaid ka teiste jaoks.

Teise vastuväitega Sartre ei tegele ja see näib veel kõnekam. Kui, nagu ütleb Sartre, me loome väärtust lihtsalt seda valides ja seega “ei saa kunagi kurja valida”, kas siis heal on mingi tähendus? Esimene vastus on jah, sest kuri on “mittevalimine”. Teisisõnu on kuri selles, kui elatakse passiivsuses, teiste ja ühiskonna juhiste järgi, universumi absurdsust mitte tunnustades – see tähendab, absurdi mitte elus pidades. Kui hea seisneb valimises, siis valige. Ühele noormehele, kes tuli kord tema käest nõu küsima, vastas Sartre: “Te olete vaba, valige, see tähendab – leiutage!”¹⁶

Kas see definitsioon rahuldab meie inimlikku moraaltundlikkust? Kas iga hoolikalt valitud tegevus on kohe hea? Liiga paljudel meist on alust meenutada, kuidas näiliselt avasilmi valitud teod olid absoluutselt halvad. Milliste tunnetega anti käsk ja viidi täide vene juudivastased pogrommid? Ning Vietnami külade pommitamine ning massimõrv My Lai? Sartre ise on pooldanud üritusi, mis tundusid täiesti moraalsetena põhjustel, mida tunnustavad paljud traditsioonilised moralistid. Aga mitte kõik eksistentsialistid ei ole tegutsenud nõnda nagu Sartre ja näib, et sama süsteem jätab mõnele Charles Mansonile lahti võimaluse massimõrva puhul eetilisele puutumatusse toetuda.

Moraali asetamine üksikisiku subjektiivsuse valdkonda toob kaasa võimetuse teha vahet moraalsete ja amoraalsete tegude vahel, toetudes alustele, mis rahuldavad meie kaasasündinud õiglustunnet – tunnet, mis ütleb, et teistel on samad õigused kui minul. Minu valik ei pruugi olla teiste poolt soovitud valik, kuigi vastavalt Sartre'ile teen ma oma valiku teiste jaoks. “Subjektide” õigete tegude ja õigete “subjektide” – vaheliste suhete kujundamiseks on vajalik mingi standard, mis on nende “subjektide” suhtes väline.

Siiski, enne kui me jätame eksistentsialismi süüdistuste kätte solipsismis ja relativismis, mis ei suuda anda eetikale alust, tuleb küll rohkem kui möödamattes tutvustada Camus' õilsat püüdlust näidata, kuidas saab defineerida ja elada head elu. Mulle näib, et see on ülesanne, mille Camus seab enda jaoks teoses *The Plague*.

Pühak ilma Jumalata

Teoses *Vennad Karamazovid* (1818) laseb Dostojevski Ivan Karamazovil öelda, et kui Jumal on surnud, siis on kõik lubatud. Teisisõnu, kui pole olemas transtsendentset standardit hea jaoks, siis lõpuks ei saa olemas olla mingit viisi, et eristada õiget väärast ning head halvast, ja ei saa olla ei pühakuid ega patuseid, ei häid ega halbu inimesi. Kui Jumal on surnud, pole eetika võimalik.

Albert Camus võtab selle süüdistuse üles teoses *The Plague* (1947), mis kõneleb Põhja-Aafrika linnast Oranist, kus puhkeb surmav katkuepideemia. Linn suletakse väljastpoolt tulevate liiklusele ja nii muutub ta suletud universumi – Jumalata universumi sümboliks. Haigus teiselt poolt sümboliseerib selle universumi absurdsust: katk on juhuslik, on võimatu ennustada, kelle see nakkab ja kellele mitte. See ei ole “inimese mõõdu järgi tehtud.”¹⁷ Selle tagajärjed on kohutavad ja valulised nii füüsiliselt kui vaimuselt. Selle päritolu pole teada, aga sellest hoolimata muutub ta sama tuttavaks kui igapäevane leib. Seda pole võimalik vältida. Seega hakkab katk asendama surma ennast, sest ta on vältimatu nagu surm ja tema tagajärjed on lõplikud. Katk aitab kõigil Orani elanikel autentselt elada, sellega, et ta muudab kõik

teadlikuks selle maailma absurdsusest, kus nad elavad. Ta osutab, et inimesed on sündinud eluarmastusega, kuid elavad vältimatu surma kammitsais.

Lugu algab sellega, et rotid hakkavad oma urgudest välja tulema ja tänaval surema; see lõpeb aasta hiljem, kui katk kaob ja elu linnas läheb jälle normaalseks. Järgnevate kuude jooksul muutub elu Oranis eluks silmitsi totaalset absurdigaga. Camus' geniaalsus seisneb selles, et ta kasutab seda taustaks tegelaste reaktsioonidele, kellest igaüks esindab mingit filosoofilist seisukohta.

Näiteks hr Michel on suure korterelamu portjee. Ta on nõrkinud selle üle, et rotid oma aukudest välja ronivad ja tema majasse surema tulevad. Algul ta eitab, et nad ehitises üldse olemas on, aga lõpuks on ta sunnitud seda tunnistama. Üsna romaani alguses ta sureb rotte needes. Hr Michel kujutab inimest, kes keeldub universumi absurdsust tunnistamast. Kui ta seda tegema peab, siis ta sureb. Ta ei suuda elada silmitsi absurdigaga. Ta on näide neist, kes on suutelised elama ainult ebautentselt.

Vana hispaanlase reaktsioon on täiesti erinev. Viiekümneaastaselt jäi ta pensionil ja heitis kohe voodisse. Siis mõttis ta päevast päeva aega, asetades herneid ühest nõust teise. "Iga viieteistkümne herne järel," ütles ta, "on söögiaeg. Mis võiks veel lihtsam olla?"¹⁸ Vana hispaanlane ei välju kunagi voodist, kuid rottides, palavuses ja katkus leiab ta sadistlikku naudingut, mida ta nimetab "eluks."¹⁹ Tema on Camus' nihilist. Mitte miski tema elus – seespool või väljaspool, objektiivses või subjektiivses maailmas – ei oma väärtust. Nii elabki ta tähenduse täielikus puudumises.

Hr Cottard esindab kolmandat seisukohta. Enne kui katk on linna oma haardesse võtnud, on ta närvi-line, sest ta on kurjategija ning tabamisel ta arreteeritaks. Aga kui katk levib, on kõik linnaametnikud häda leevendamisega hõivatud ning Cottard on vaba tegema seda, mida ta tahab. See, mida ta tahab, on katkust ära elada. Mida halvemaks olukord muutub, seda rikkamaks, õnnelikumaks ja sõbralikumaks muutub tema. "Iga päevaga ikka halvemaks, jah? No igatahes oleme kõik samas paadis," ütleb ta.²⁰

Jean Tarrou, üks romaani peategelastest, seletab Cottardi õnne järgmiselt: "Ta on samasuguses surmahohus kui kõik teised, aga just selles asi ongi, ta on seal koos teistega."²¹

Kui katk hakkab taanduma, kaotab Cottard taas tagaotsitavaks muutudes oma ühistunde. Ta kaotab enese üle kontrolli ja võetakse jõuga vahi alla. Kogu katku ajal on tema teod olnud kuritegelikud. Selle asemel, et teiste kannatusi kergendada, on ta nende varal rasva läinud. Tema on Camus' patune universumis, kus ei ole Jumalat – n.ö. romaanivormis tõend sellest, et suletud kosmoses on kuri võimalik.

Kui suletud kosmoses on võimalik kuri, siis võibolla on seal võimalik ka hea. Camus arendab seda teemat kahes peategelasel: Jean Tarrou's ja dr Rieux's. Jean Tarrou võeti nihilistide kogudusse vastu, kui ta käis oma isa töökohas, kuulis teda süüdistajana kurjategijale surmaotsust nõudmas ja siis hukkamist pealt nägi. See avaldas talle sügavat mõju. Nagu ta ise ütleb: "Ma sain teada, et olin tuhandete inimeste surmale kaudselt kaasa aidanud. [...] Meil kõigil on katk."²² Ja nii kaotas ta oma meelerahu.

Sellest alates pühendas Jean Tarrou kogu oma elu sellele, et leida viisi, kuidas saada "pühakuks ilma Jumalata."²³ Camus annab mõista, et Tarrou'l see õnnestus. Tema meetod oli arusaamises ja kaastundes ning lõpptulemusena tõi see kaasa tegutsemise.²⁴ Tema oli see, kes pakkus välja idee moodustada vabatahtlike rühm katkuga võitlemiseks ja selle ohvrite lohutamiseks. Tarrou töötas neid ülesandeid täites väsimatult. Siiski jäi tema ellu mingi osa lootusetust: "võitluse võitmine" tähendas Tarrou jaoks elamist "ainult sellega, mida sa tead ja mäletad, olles ära lõigatud sellest, mida sa loodad!" "Nii," kirjutab dr Rieux, romaani jutustaja, sai Tarrou "realiseerida illusioonideta elu musta steriilsust."²⁵

Dr Rieux ise on teine pilt heast inimesest absurdses maailmas. Páris algusest peale otsustas ta kogu jõuga katku vastu võitlema hakata – absurdi vastu mässu tõsta. Algul oli tema suhtumine kiretu, osavõtmatu ja eemalseisev. Hiljem, kui tema elu hakkasid sügavalt puudutama teiste elud ja surmad, ta pehmenes ning muutus kaastundlikuks. Filosoofilises mõttes hakkas ta aru saama, mida ta teeb. Ta oli täiesti võimetu vastu võtma seda mõtet, et Jumal võiks asju juhtida. Nagu Baudelaire on öelnud, teeks see Jumalast kuradi. Pigem leidis dr Rieux oma ülesande "võitluses loodu vastu sellisena, nagu ta selle leidis."²⁶ Ta ütleb: "Kuna maailmakorrale annab kuju surm, kas poleks siis Jumalale parem, kui me temasse ei usuks, vaid võitleksime kogu jõust surmaga, tõstmata oma silmi taeva poole, kus ta vaikuses istub?"²⁷

Dr Rieux tegi täpselt seda: ta võitles surmaga. Ja lugu, mida ta räägib, on talletus sellest, "mida need, kes tegid kõik, mida nad suutsid, et ravida, olemata suutelised olema pühakud, kuid keeldudes hädade ees kummardamast; - mida need pidid tegema ja mida nad kindlasti peavad veel tegema lõppematus võitluses hirmu ja tema lakkamatute kallaletungide vastu."²⁸

Ma olen peatunud pikemalt teosel *The Plague* (loomulikult ammendamata rikkusi, mis selles kui kunstiteoses või elu õppetunnis peituvad), sest ma ei tea ühtegi teist romaani või eksistentsiaalse filosoofia alast tööd, mis muudaks kütkestavamaks hea väite elu elamise võimalikkusest maailmas, kus Jumal on surnud ja kus väärtusi ei põhjusta inimesest väljaspool seisev moraalne süsteem. *The Plague* on minu jaoks peaaegu veenev. Peaaegu, aga mitte täiesti. Seda sellepärast, et teose *The Plagu* intellektuaalses süsteemis esinevad samad küsimused kui Sartre'i essees *Existentialism*.

Miks peaks elu jaatamine, nagu dr Rieux ja Jean Tarrou seda näevad, olema hea ja Cottardi teenimine katku pealt halb?

Miks peaks vana hispaanlase nihilistlik reaktsioon olema vähem õige kui dr Rieux' positiivne tegutsemine? Tõsi, meie inimlik tundmus kallutab meid Rieux' ja Tarrou' poolt. Aga me tunnistame, et vana hispaanlane ei ole oma arvamuses üksi. Kellel on siis õigus? Neid, kes hoidavad vana hispaanlase poole, ei veena ei Camus ega ükski lugeja, kes hoiab Rieux' poole, sest ilma välise moraalse viitepunktita ei ole arutlusel ühist alust. On lihtsalt üks veendumus teise vastu. *The Plague* on traditsiooniliste moraaliväärtustega inimestele külgetõmbav mitte sellepärast, et Camus pakuks nendele väärtustele alust, vaid sellepärast, et ta neid jätkuvalt jaatab, hoolimata sellest, et neil ei ole alust. Paraku ei ole jaatusest küllalt. Selle vastu võib asetada vastupidise jaatuse.

Kui kaugel nihilismist kaugemale?

Kas ateistlik eksistentsialism ületab nihilismi? Ta kindlasti püüab seda teha – kire ja veendumusega. Siiski ei õnnestu tal anda viitepunkti moraale, mis ulatuks kaugemale üksikisikust. Põhistades inimese tähtsusele subjektiivsuses, asetab ta selle reaalsusest eraldiseisvasse valdkonda. Objektiivne maailm tungib aga jätkuvalt sisse: surm – alati olemasolev võimalus, lõplik paratamatus – teeb lõpu kõigile tähendustele, mis muidu võiksid olla võimalikud. See sunnib eksistentsialisti aina jaatama ja jaatama; koos jaatuste lõppemisega lõpeb ka autentne eksistents.

Vastates just sellele vastuväitele inimliku väärtuse võimalikkuse kohta, nõustub H. J. Blackham argumendi tingimustega. Surm lõpetab tõepoolest kõik. Aga iga inimelu on rohkem kui ta ise, sest ta tuleb inimkonna minevikust ja mõjutab inimkonna tulevikku. Enamgi veel, “iga inimliku kujutluse ülesehituses on taevast ja on põrgu.”²⁹ “See tähendab,” ütleb Blackham, et “ma olen oma kogemuse autor.”³⁰ Pärast kõigi nende vastuväidete esiletoomist taganeb Blackham solipsismi. Ja just seal näivad minu arust lõppevat kõik püüded luua eetikat ateistliku eksistentsialismi seisukohast.

Ateistlik eksistentsialism läheb nihilismist kaugemale vaid selleks, et jõuda solipsismini: üksildane mina, kes eksisteerib kaheksakümmend ja seitse aastat (kui ta varem katku ei nakatu) ja lakkab siis olemast. Palju ütleksid, et see ei tähenda üldse nihilismist kaugemale minekut, vaid ainult väärtuseks kutsutud maski kasutamist, mille surm ära võtab.

Teistliku eksistentsialismi alused

Nagu ülalpool märgitud, tekkis teistlik eksistentsialism filosoofilistest ja teoloogilistest juurtest, mis erinesid täiesti tema ateistliku paralleeli omadest. Nõnda vastas Soren Kierkegaard teoloogilise nihilismi – surnud kiriku surnud ortodoksia – poolt esitatud väljakutsele. Kui Kierkegaardi teemad kaks põlvkonda pärast tema surma üles võeti, oli see reaktsiooniks kristlusele, mis oli oma teoloogia täielikult kaotanud ning rahuldunud lahjendatud moraali ja heade tegude evangeeliumiga. Jumal oli taandatud Jeesusele, kes oli taandatud puhtale ja lihtsale inimesele. Jumala surm liberaalses teoloogias ei tekitanud liberaalides Kafka lootusetust, vaid optimismi, nagu ühel inglise piiskopil 1905. aastal, kes, kui temalt küsiti, mis võiks takistada inimest täiusliku sotsiaalse harmoonia saavutamisel, ei osanud midagi takistavat nimetada.

20. sajandi teise aastakümne lõpul nägi Karl Barth Saksamaal, mis juhtuks, kui teoloogia muutuks antropoloogiks, ning vastas kristluse ümbertegemisega eksistentsialistlikul viisil. Seda, mida kinnitavad peale tema veel sellised hilisemad teoloogid nagu Emil Brunner ja Reinhold Niebuhr, hakati kutsuma uusortodoksiaks, sest kuigi see paljuski erines ortodoksiast, muutis ta Jumala jälle vägagi oluliseks.³¹ Meie eesmärk ei ole eraldi tegeleda uusortodoksia üksikute vormidega. Pigem püüame vaadelda väiteid, mis lähevad kokku teistliku eksistentsialismi seisukohtadega.

Teistlik eksistentsialism alustab teismi eelduste tunnistamisest: Jumal on lõputu ja isikuline (kolmain-suslik), transtsendentne ja immanentne, kõiketeadev, suveräänne ja hea. Jumal lõi kosmose ex nihilo, nii et see loomulike põhjuste võrdse toimivuse tingimustel püsiks käigus avatud süsteemina. Inimolendid on loodud Jumala näo järgi, võivad Jumalast ja kosmosest midagi teada ja teha olulisi tegusid. Jumal saab meiega suhelda ja ta suhtlebki meiega. Me oleme loodud headena, aga oleme nüüd langenud ja Jumal peab meid Kristuse läbi taastama. Inimolendite jaoks on surm kas värv ellu Jumala ja tema rahvaga või igavesse Jumalast eraldatud ellu. Eetika on transtsendentne ja põhineb Jumala iseloomul.

Kui võrdleme ülaltoodud loetelu 2. peatükis teismi kohta esitatuga, võib tekkida küsimus, mis on teistlikus eksistentsialismis nii erilist. Kas ei ole tegu lihtsalt teismiga? Mul tekib kiusatus öelda, et nii tõepoolest ongi, kuid see poleks õiglane mõningate spetsiifiliste variatsioonide ja rõhuasetuste suhtes. Teismi eksistentsialistlik versioon on pigem teismisene oma rõhuasetustega süsteem kui iseseisev maailmavaade. Mõju tõttu 20. sajandi teoloogiale ning segase vahekorra tõttu ateistliku eksistentsialismiga väärib ta siiski eraldi käsitlemist. Enamgi veel, mõned teismi eksistentsiaalse versiooni tendentsid lähevad vastuollu traditsioonilise teismiga. Need tendentsid leiavad eraldi käsitletu sedamööda, kuidas nad arutluse käigus üles kerkivad.

Nagu ka ateistliku eksistentsialismi puhul, ei puuduta teistliku eksistentsialismi kõige iseloomulikumat elementid mitte kosmose või Jumala loomust, vaid inimloomust ja meie suhet kosmose ja Jumalaga.

1. Inimolendid on isikulised olendid, kes, kui nad jõuavad täielikku teadlikkusse, leiavad ennast võõrast universumist; kas Jumal on olemas või ei ole, on keerukas küsimus, mida saab lahendada mitte mõistuse, vaid usu abil.

Teistlik eksistentsialism ei alga Jumalast. See on kõige olulisem erinevus teismiga võrreldes. Teismi puhul eeldatakse, et Jumal on kindlasti olemas ning et tal on teatud iseloom; siis defineeritakse inimesed Jumala kaudu. Teistlik eksistentsialism jõuab samale järeldusele, kuid alustab mujalt.

Teistlik eksistentsialism asetab rõhu kohale, kus inimolendid end leiavad, kui nad esimest korda enesest teadlikuks saavad. Mõelge hetkeks oma minale. Teie kindlus omaenese olemasolus, teadvuses ja enesestmääratavuses on teie lähtepunktideks. Vaadake ringi, kõrvutage oma ihasid eestleitava reaalsusega, otsige oma olemasolule tähendust ja teid ei õnnistata kindlate vastustega. Te leiate eest universumi, mis teiega ei sobi, ühiskondliku korralduse, mis kratsib sealt, kus teil ei sügele, ning ei tee seda sealt, kust vaja oleks. Ning mis veelgi halvem, te ei taju otsekohe Jumalat. Inimlik olukord on ambivalentne, sest tõendusmaterjal universumis oleva korrastatuse kohta on kahemõtteline. Mõned asjad näivad olevat selgitatavad seaduste abil, mis tunduvad sündmusi valitsevat, teised jälle mitte. Inimliku armastuse ja kaastunde olemasolu annab tunnistust heasoovlikust pühadusest. Vihkamise ja vägivalla olemasolu ning impersonaalne universum viitavad vastassuunas.

Isa Paneloux manab teoses *The Plague* meie ette eksistentsiaalse kristliku seisukoha. Nagu te mäletate, keeldus dr Rieux tunnistamast “loodud korda”, sest see oli “asjade korraldus, mille puhul lapsi sunnitakse piinlema”.³² Isa Paneloux omakorda ütleb: “Aga võibolla tuleks meil armastada seda, mida me ei mõista.”³³ Isa Paneloux on teinud “hüppe” usuni hea Jumala olemasolusse ja armastuseni tema vastu, hoolimata sellest, et kõik käegakatsutavad asjaolud osutavad vastassuunas. Selle asemel, et kristliku teisti moodi universumi absurdsust pattulangemisega seletada, eeldab isa Paneloux, et Jumal on selle absurdsuse universumi eest otseselt vastutav; seega järeldab ta, et ta peab absurdist hoolimata Jumalasse uskuma. Mujal nimetab Camus sellist usku “intellektuaalseks enesetapuks” ja ma kaldun temaga nõus-tuma. Aga asi on selles, et kuigi mõistus võib meid viia ateismini, saame alati keelduda tunnistamast mõistuse järeldusi ja sooritada hüppe usu suunas.

Kui judaistlik-kristlik Jumal on olemas, siis on meil igal juhul parem seda tunnistada, sest sellest sõltub meie igavene saatus. Aga eksistentsialistid ütlevad, et kunagi ei ole ega saa olema meie käsutuses kõiki andmeid, seega peab iga inimene, kes tahab olla teist, otsuse tegema ja usu kasuks valiku langetama. Järelikult peab iga isik oma subjektiivses üksinduses, ümbritsetuna pigem pimedusest kui valgusest, valima. Ja see valik peab olema radikaalne usu akt. Kui inimene valib uskumise, avaneb tema ees terve panoraam. Mängu tuleb enamik traditsioonilise teismi mõisteid. Siiski jääb iga kristliku eksistentsialisti mõtlemisviisi mõjutama subjektiivne, valikul põhinev maailmavaate alus.

2. Isiklik on väärtuslik.

Samuti nagu ateistlik eksistentsialismi, rõhutab ka teistlik eksistentsialism eristust objektiivse ja subjektiivse maailma vahel. Juudi eksistentsialistil Martin Buberil on terminid *Mina-Sina* ja *Mina-See*, et

teha vahet kahel suhete liigil isiku ja reaalsuse vahel. Mina-See suhte puhul on inimolend objektist-ajaks:

“Lähivaatluse puhul kummardub ta, suurendusklaas käes, detailide kohale ja objektistab neid; kaugvaatluse puhul objektistab ta neid pikksilmaga ning korrastab nad maastikuks – ta eristab neid vaatluse käigus nende erandlikkust sugugi ära tundmata, või siis punub ta nad vaatluse skeemi ilma mingi uni-versaalsuse tundeta.”³⁴

See on teaduse ja loogika, ruumi ja aja ning mõõdetavuse valdkond. Nagu Buber ütleb: “Ilma Selleta ei saa inimene elada, aga see, kes elab ainult Selle järgi, ei ole inimene.”³⁵ Vaja on Sina.

Mina-Sina suhtes kohtub subjekt teise subjektiga: “Kui öeldakse [Buberi mõistes kogetakse] Sina, siis ei ole kõnelejal mingit objekti.”³⁶ Pigem on sellistel kõnelejatel endasarnane subjekt, kellega mõlema-poolset elu jagada. Buber on öelnud: “Kogu tõeline elamine on kohtumine.”³⁷

Buberi väidet Mina-Sina ehk isikult-isikule suhete primaarsuse kohta tunnustatakse nüüd klassikali-sena. Ammendav lühikokkuvõte on siin võimatu ja ma soovitaksin lugejatel raamatu enda poole pöör-duda. Siinkohal peame rahulduma veel ühe tsitaadiga isikliku suhte kohta, mida Buber näeb Jumala ja inimeste vahel võimaliku olevat:

“Inimesed ei leia Jumalat, kui nad jäävad maailma. Nad ei leia teda, kui nad maailmast lahkuvad. See, kes läheb koos kogu oma olemusega, et oma Sina kohata, ja võtab kaasa kogu olemise, mis on maail-mas, leiab Tema, keda ei saa otsida.

Muidugi on Jumal “täiesti Teine”, aga ta on ka täiesti Sama, Täiesti Kohalolev. Muidugi on ta Mysterium Tremendum, mis ilmub ja purustab; aga ta on ka ilmse müsteerium, mis on mulle lähemal kui mu Mina.”³⁸

Niisiis rõhutavad teistlikud eksistentsialistid põhiväärtusena isiklikku. Mitteisikuline on olemas, see on tähtis, kuid see tuleb Jumala – kõigi Sinade Sina juurde üles tõsta. Selle tegemine annab Minale rahul-dust ning võimaldab kõrvaldada võõrandumist, mida nii tugevasti tunnevad inimesed, kes on kesken-dunud oma Mina-See suhetele loodusega ja, kahetsusväärset, ka teiste inimestega.

Kristlastele, kelle jaoks usk Jumalasse on igapäevane reaalsus ning kes pigem elavad oma usus, kui sel-lest mõtisklevad, võib see arutlus tunduda üpris abstraktsena. Võibolla aitab neid küsimusi selgitada järgnev tabel, kus võrreldakse kahte lähenemist kristluse mõnedele põhielementidele. See on koostatud Harold Englundi poolt 1960. aastate alguses Wisconsinis ülikoolis peetud loengu põhjal. Vasakpoolne veerg kirjeldab surnud ortodoksiat ja vastandub parempoolsele veerule, mis kirjeldab elavat teistlikku eksistentsialismi.

	Depersonaliseeritud	Personaliseeritud
<i>Patt</i>	Reegli rikkumine	Suhte reetmine
<i>Patukahetsus</i>	Süü tunnistamine	Mure isikliku reetmise pärast
<i>Andestus</i>	Karistuse tühistamine	Suhte uuendamine
<i>Usk</i>	Väidete süsteemi uskumine	Oma mina pühendamine isikule
<i>Kristlik elu</i>	Reeglite täitmine	Jumalale kui isikule meelepärane olemine

Sellisel viisil väljendatuna on eksistentsiaalne versioon ilmselgelt palju ahvatlevam. Loomulikult või-vad traditsioonilised teistid reageerida sellele kahel moel: esiteks, teine veerg nõuab või eeldab esimese veeru olemasolu ja teiseks, teine veerg on alati teismi süsteemi kuulunud. Mõlemad vastused on hästi põhjendatud. Küsimus on olnud selles, et täielikku teistlikku maailmavaadet ei ole alati hästi mõistetud ja kirikud on kaldunud piirduma esimese veeruga. Läks vaja eksistentsialismi, et panna paljusid teiste omaenda süsteemi rikkust uuesti täielikult tunnustama.

3. Teadmine on subjektiivsus; kogu tõde on sageli paradoksaalne.

Eksistentsialistlik rõhuasetus isikule ja terviklikkusele rõhutab omakorda ehtsate inimteadmiste sub-jektiivsust. Objektide kohta käivad teadmised puudutavad Mina-See suhteid; nad on vajalikud, kuid mitte küllaldased. Täielik teadmine tähendab intiimset suhet; ta puudutab Mina-Sina vahekorda ja on kindlalt seotud teadja autentse eluga.

1835. aastal, kui Kierkegaard pidi otsustama, mis saab tema elutööks, kirjutas ta:

“Mida ma õigupoolest endale pean selgeks tegema, on see, mida ma pean tegema, mitte see, mida ma pean teadma – välja arvatud määral, mil igale teole peab eelnema mingi teadmine. Tähtis on mõista, milleks ma määratud olen, tajuda, mida Jumalus minult nõuab; asi on selles, et tuleb leida tõe minu jaoks, idee, mille eest ma olen valmis elama ja surema. Mis kasu saaksin ma niinimetatud objektiivse tõe avastamisest, isegi kui ma töötaksin läbi filosoofide süsteemid ning oleksin võimeline vajaduse korral neile kokkuvõtvalt tagasi vaatama?”³⁹

Mõned Kierkegaardi lugejad on teda mõistnud nii, nagu oleks ta objektiivse tõe mõiste üleüldse hüljanud. Igal juhul on mõned eksistentsialistid teinud täpselt seda, lahutades objektiivse ja subjektiivse nii täielikult, et ühel ei ole teisega mingit suhet.⁴⁰ See on eriti tõsi John Platti sarnaste ateistlike eksistentsialistide puhul.⁴¹ Asi pole selles, et faktidel poleks väärtust, vaid selles, et nad peavad olema faktid kellegi jaoks, faktid minu jaoks. Ning see muudab nende iseloomu ja seob teadmised lahutamatu teadja külge. Tõe oma isikulises mõõtmes on subjektiivsus, see on inimelu poolt läbitöötatud ja närvilõpmetega tunnetatud tõe.

Kui teadmised teadjaga nii tihedalt siduda, omandavad nad tunde ja kaasatundmise varjundi ning muutub raskeks neid loogiliselt teadjast endast eraldada. Buber kirjeldab Jumala ees seisva isiku olukorda: “Inimese religioosset olukorda, tema viibimist Kohalolekus, iseloomustab loomupärane ja lahendamatu antinoomia.” Mis suhtes ollakse Jumalaga, kui rääkida mõistetest, nagu vabadus ja paratamatus? Buber ütleb, et Kant lahendas probleemi, asetades paratamatuse näivuse valdkonda ja vabaduse olemise valdkonda.

“Aga kui ma ei mõtle paratamatusest ja vabadusest mitte mõtlemise maailmades, vaid Jumala ees seismise reaalsuses; kui ma tean, et “ma olen üle antud”, ja samal ajal tean, et “see sõltub minust”, siis ei ole mul võimalik vältida paradoksi, mis tuleb läbi elada, kui lepitamatud väited asetatakse kahte eraldi seisvasse tõesuse valdkonda; mind ei saa ideaalse leppimise juures aidata ükski teoloogiline abinõu, aga ma olen sunnitud võtma endale mõlemad, et nad koos läbi elada ja läbielamises on nad üks.”⁴²

Täielik tõe on paradoksis, mitte probleemi ühe poole rõhutamises. Tõenäoliselt on see paradoks lahendatud Jumala vaimus, aga see ei ole lahendatud inimlikus vaimus. Selle peab läbi elama: “Jumal, ma loodan täielikult sinule; tee oma tahte järgi. Ma olen valmis tegusid tegema.”

Põhjus, milleks sõnastada arusaamist oma seisukorrast Jumala ees sellise paradoksi abil, on see sõnastuse jõud, mis tuleneb vähemalt osalisest võimetusest oma seisukorda mitteparadoksaalsel viisil sõnastada.

Enamik paradoksite väiteid lõpeb kas Jumala suveräänsuse või inimese tähtsuse eitusega. See tähendab, et kaldutakse kas pelageanismi või hüperkalvinismi.

Paradoksi juurde jäämise nõrk külg seisneb raskuses otsustada, kus peatuda, millised näiliselt vastuoluliste väidete süsteemid tuleb tõena läbi elada? Kindlasti mitte kõik. “Armasta oma naabrit; vihka oma naabrit.” Tee head nendele, kes sind taga kiusavad. Kutsu oma sõbrad kokku ja hävita oma vaenlased.” “Ära riku abielu. Astu nii paljudesse seksuaalvahekordadesse, kui sul vähegi õnnestub.”

Näib, et paradoksi taga peab olema mingi vastuoludeta väide, mis määrab, milliseid paradokse me püüame läbi elada. Eksistentsialismi kristlikus vormis on need piirid paika pandud Piibliga, mida peetakse Jumala eriilmutuseks. See keelab paljud paradoksid ning näib soosivat teisi. Näiteks õpetus Kolmainsusest võib olla lahendamatu paradoks, kuid ta on kooskõlas Piibli andmetega.⁴³

Paradoksidesse kubisevad nende teooriad, kellel ei ole välist objektiivset autoriteeti, kes määraks piirid. Marjorie Grene on Kierkegaardi kohta lausunud: “Aga suur osa Kierkegaardi tööst näib olevat motiveeritud mitte niivõrd mingi probleemi juures esineva paradoksi filosoofilise või religioosse kohasuse tunnetusest, kuivõrd lihtsalt intellektuaalsest naudingust absurdi üle selle enese pärast.”⁴⁴ Seega on seda teistliku eksistentsialismi külge tugevalt kritiseeritud traditsioonilise teismi seisukohalt. Inimese vaim on tehtud Jumala vaimu järgi ja seega, kuigi meie vaim on lõplik ja võimetu haarama kogu universumit, on ta siiski teataval määral suuteline tõe eristama. Francis Schaefferi sõnade kohaselt võime teada olulist hulka tõesest, kuid mitte ammendavat tõe, ja me suudame eristada tõe rumalusest, kasutades vastuoludetuse printsiipi.⁴⁵

Sündmuste kroonikana on ajalugu ebakindel ja tähtsusetu, kuid ajalugu kui mudel, tüüp või müüt, mis tuleb olevikuks teha ja läbi elada, on ülisuure tähtsusega.

Teistlik eksistentsialism astus traditsioonilisest teismist kaks sammu eemale. Esimene samm seisnes usalduse kaotamises kirjapandud ajaloo vastu; teine samm oli huvi kaotamine selle faktuaalsuse vastu ja rõhuasetus selle religioossetele implikatsioonidele või tähendustele.

Esimene samm on seotud 19. sajandi keskpaigas kõrgemalt poolt tuleneva kriitikaga. Uskumata Piibli kirjeldustesse nii nagu nad on, s.t tunnistamata imesid ja muud sarnast, alustasid sellised kõrgemad kriitikud nagu D. F. Strauss ja Ernest Renan naturalistlikust eeldusest, et imesid ei saa toimuda. Seega peavad vastavad kirjeldused olema väärad. Nad ei pruugi olla teadlikult fabritseeritud, kuid neid on propageerinud arenemata vaimuga usaldavad inimesed.

See kippus muidugi Piibli kirjelduste autoriteeti õhnestama isegi nendes kohtades, kus ei olnud tegu imedega. Teised kõrgemad kriitikud, eriti Julius Wellhausen, on pööranud tähelepanu Vana Testamendi sisemisele ühtlusele ning avastanud, et vähemalt nad ise olid selles kindlad, et Moosese raamatuid ei kirjutanud üldse Mooses. Tekstid näitasid hoopis, et nende kallal oli mitme sajandi jooksul töötanud mitmed käed. See õhnestas seda, mida Piibel enda kohta ütleb, ning muutis seega küsitavaks kogu sõnumi.⁴⁶

Selle asemel, et muuta naturalistlikke eeldusi nii, et need sobiksid Piibli andmetega, järeldasid nad, et Piibel ei ole ajalooliselt usaldusväärne. See oleks võinud viia kristliku usu hülgamiseni tervikuna. Selle asemel viis see aga järgmise sammuni: radikaalse muudatuseni rõhuasetuses. Faktid, mida Piibel talletas, ei olnud tähtsad, olulised olid seal esitatud voorusliku elu näited ning moraali igavesed tõed.

1875. aastal kirjutas Matthew Arnold, et kristlus “jääb elama sellepärast, et ta põhineb tõelisel ja amendamatul viljakal ideel surmast ja ülestõusmisest, mille esitas ja arendas välja Jeesus. ...Jüngerite usu tähtsus oma Juhi ülestõusmisest seisneb selles, et nad uskusid seda, mis oli tõsi, kuigi nad materialiseerisid selle. Jeesus oli surnud ja üles tõusnud, aga seda enda ja mitte nende tähenduses.”⁴⁷

Ajalugu, see tähendab ajalis-ruumilised sündmused, ei omanud tähtsust; tähtis oli üks. Ning surm ja ülestõusmine jäid püsima – mitte inimkonna lunastuseks Jumal-inimese Jeesus Kristuse poolt, vaid “uue elu” jaoks inimlikus teenimises ja eneseohverduses. Suur mõistatus Jumala sisenemisest aega ja ruumi muudeti faktist müüdiks, muidugi võimsaks müüdiks, mis oleks suuteline muutma tavalised inimesed hiiglasteks.

Need sammud võeti ette ammu enne Nietzsche nihilismi või Kafka lootusetust. See oli reaktsioon “teaduse kontrollitud tulemustele” (mille kohta need, kes asja sügavamalt uurivad, leiavad, et need polegi nii kindlad). Kui objektiivset tõde pole võimalik leida, siis pole see mingi probleem. Tõeline tõde sisaldub poetilisel kujul “loos”, narratiivis.

On huvitav märkida, mis varsti pärast seda juhtus Matthew Arnoldiga. 1875. aastal ütles ta, et peaksime Piiblit lugema nagu luulet; kui me nii teeksime, õpetaks see meile head elu. 1880. aastal oli ta astunud järgmise sammu ning propageeris luule käsitlemist viisil, kuidas tavatseti käsitleda Piiblit. “Üha suurem osa inimkonnast avastab, et meil tuleb pöörduda luule poole, et see meie elu tõlgendaks, lohutaks, toetaks. ...Enamik sellest, mida me praegu peame religiooniks ja filosoofiaks, asendub luulega.”⁴⁸ Arnoldi jaoks oli kogu luule muutunud Pühakirjaks.

Igatahes kui teoloogilisele silmapiirile ilmusid teistlikud eksistentsialistid (Paul Tillich, Reinhold Niebuhr, Rudolf Bultmann ja teised nendesarnased), oli neil probleemile, mille kõrgemad kriitikud olid ortodoksia jaoks tekitanud, valmis lahendus olemas. Et Piibli ajalugu oli kahtlane! Ja mis sellest? Kirjeldused on ju religiooselt (see tähendab poeetiliselt) tõesed. Nii et kuigi uusortodokssete teoloogide õpetus sarnanes pigem Calviniga kui Matthew Arnoldi liberalismiga, heideti kõrvale nende õpetuste ajalooline alus ning õpetused ise asetati väljapoole ajalugu.

Õeldi, et Langemist pole minevikus sellel ja sellel ajal selles ja selles kohas, ruumis ja ajas toimunud. Selle asemel elavad kõik selle loo läbi enda elus. Kõik tulevad maailma puhastena nagu Adam, kõik tõstavad mässu Jumala vastu. Langemine on eksistentsiaalne – asi, mis toimub siin ja nüüd. Carnell võtab eksistentsiaalse suhtumise Langemisse kokku kui “kogu rassile universaalse kogemuse mütoloogilise kirjelduse.”⁴⁹

Samamoodi ei pruugi ajas ja ruumis toimunud olla Jeesuse ülestõusmine. Barth arvab, et see toimus; Bultmann teiselt poolt ütleb: “Surnuist ülestõusmine kui ajalooline fakt on absoluutselt mõeldamatu!”⁵⁰ Jällegi, mis sellest! Ülestõusmise taga peituv reaalsus on jüngerite poolt kogetud uus elu Kristuses. Nendes elas Jeesuse “vaim” – nende elud muutusid. Nende elud olid tõesti “ristikujulised”.⁵¹

Samamoodi “demütologiseeritakse” teised üleloomulikud õpetused, nende hulgas loomine, lunastus, ihu ülestõusmine, teine tulemine ja Antikristus. Kõigi kohta öeldakse, et nad on religioosse tähtsusega sümbolid. Neid kas ei pea täht-tähelt võtma, või kui seda tehakse, ei seisne nende tähendus mitte nende faktilisuses, vaid selles, mida nad näitavad inimloomuse kohta ja meie suhte kohta Jumalaga.

Just siin – ajaloo ja õpetuste mõistmise viisis – leiavad teistid eksistentsialistide juures kõige rohkem põhjust kurtmiseks. Nende süüdistus kahest väärasest või vähemalt äärmiselt kahtlasest eeldusest: (1) imed on võimatud (Bultmanni, mitte Barthi puhul) ja (2) Piibel on ajalooliselt ebausaldusväärne. Eelduste tasemel Bultmann lihtsalt nõustub naturalistliku ideega suletud universumi kohta; Bultmann, kuigi teda seostatakse tavaliselt uusortodokssete teoloogidega, ei ole seega päriselt “teistlik” eksistentsialist. Paljud uuemad uurimused on teinud palju usalduse taastamiseks Vanasse Testamenti kui täpsesse sündmuste kirjeldusse, kuid eksistentsialistlikud teoloogid ignoreerivad sellist uurimistööd või ei pea miskiks nende tulemuste tähtsust. Ja see toob meid teise olulise teistliku kriitika juurde.

Teistid süüdistavad eksistentsialiste teoloogia ehitamises müüdi ja sümboli liivast vundamendile. Nagu kirjutas Lloyd Geeringi teose Resurrection: A Symbol of Hope arvustaja Times Literary Supplement’is: “Kuidas võib mittesündmust [ülestõusmine, mida ei toimunud] pidada lootuse sümboliks või üldse milleski? Kui midagi on sündinud, siis proovime aru saada, mida see tähendab. Kui seda pole toimunud, ei saa see küsimus üles kerkida. Meid ajendab vajadus lihavõttesündmuse järele.”⁵²

Selleks, et oleks tähendus, peab olema sündmus. Kui Jeesus tõusis surnuist selle traditsioonilises tähenduses, siis on meil sündmus, mis midagi tähendab. Kui ta hauda jäi või kui tema keha mujale viidi, on meil teine sündmus ja see peab tähendama midagi muud. Nii ei loobu teist mingil juhul usu ajaloolisest alusest ning kutsub eksistentsialisti üles tõsiselt võtma tagajärgi, mis tekivad, kui hüljata ajaloo faktilisus kui religiooselt tähtsusetu. Selline hülgamine peaks viima kahtlemiseni ja usu kaotamiseni. Selle asemel on ta viinud hüppeni usus. Tähendus luuakse subjektiivses maailmas, aga sellel ei ole objektiivset viitepunkti.

Selles valdkonnas jõuab teistlik eksistentsialism väga lähedale ateistlikule eksistentsialismile. Vahest siis, kui eksistentsialistid heidavad kõrvale faktid kui tähenduse aluse, võiks neil soovitada astuda järgmine samm ja hüljata üldse igasugune tähendus. See asetaks nad tagasi nihilismi teedeta kõrbe ning nad peaksid otsima teist väljapääsu.

Lõpetuseks

Kahte eksistentsialismi vormi on huvitav uurida, sest see maailmavaadete paar on omavahel vennalikus suhtes, kuid neil on erinevad isad. Teistlik eksistentsialism tekkis koos Kierkegaardiga kui reaktsioon surnud teismile, surnud ortodoksiale ja koos Karl Barhiga reaktsiooniks kristluse taandamise vastu ainult moraalile. See võttis subjektivistliku pöörde, asetas religiooni väljapoole ajalugu ka keskendas oma tähelepanu sisemisele tähendusele. Ateistlik eksistentsialism tõusis esikohale Jean-Paul Sartre’i ja Albert Camus’ga kui reaktsioon nihilismile ning inimeste taandamisele tähtsusetuteks hammasratasteks kosmilises masinavärgis. See võttis subjektivistliku pöörde, asetas filosoofia väljapoole objektiivsust ning lõi tähenduse inimlikust jaatusest.

Vennad stiili, aga mitte sisu poolest, nõuavad need kaks eksistentsialismi vormi endiselt tähelepanu ning võitlevad poolehoidjate pärast. Niikaua kui need, kes tahavad Jumalasse uskuda, igatseva sellise usu järele, mis ei nõuaks liiga suurt usku üleloomulikesse nähtustesse või Piibli täpsusesse, on teistlik eksistentsialism arvestatavaks valikuvõimaluseks. Niikaua kui naturalistid, kes ei suuda (või ei taha) Jumalasse uskuda, püüavad oma eludele tähendust leida, on neile abiks ateistlik eksistentsialism. Ma söändaksin ennustada, et mõlemad vormid – tõenäoliselt üha uuenevatel ja muutuvatel kujudel – jäävad meiega veel tükiks ajaks.

7. Teekond Itta: Ida panteistlik monism

Lääne mõtte arengut jälgides jõuame lõpuks ummiksusse. Naturalism viib nihilismini ja nihilismi on raske ületada nendes raamides, mida (naturalismist läbiimbunud) Lääne maailm soovib vastu võtta. Nagu oleme näinud, on ületamispüüete seas üheks katseks ateistlik eksistentsialism, kuid selle ees seisavad mõned üpris tõsised probleemid. võimaluseks on ka teism, kuid naturalisti jaoks see ei sobi. kuidas võib tunnistada lõputut-isikulist ja transtsendentset Jumalat? Rohkem kui sajandi vältel on see küsimus olnud tõsiseks tõkkeks. Paljud tänapäeva inimesed jääksid pigem oma naturalismis juurde, kuna see näib vähemalt oluliselt parem kui müstiline religioon, mille ta on kõrvale heitnud. Enamgi veel, moodne kristlus oma silmakirjalike kirikute ja kaastunde puudumisega on kehv näide teismi elujõulisusest. Ei, see ei kõlba.

Võibolla peaksime uuesti naturalismi poole pöörduma. Kus me vea tegime? Hästi, esiteks me avastasime, et mõistust järgides viib meie naturalism nihilismini. Kuid me ei pea tingimata oma naturalismi hülgama, me võime lihtsalt öelda, et mõistust ei saa usaldada. Eksistentsialism läks siin poolele teele, võibolla peaksime nüüd lõpuni minema. Teiseks, et me Läänes kipume tülitsema “õpetuste”, ideede ja muu säärase pärast, - kehtestagem moratorium mitte ainult vaidlustele, vaid kogu intellektuaalsele eristamisele üldse. Võibolla peaks kõiki “kasulikke” õpetusi tõesteks pidama. Kolmandaks, kui kõik meie jõupingutused universumi süsteemiga manipuleerimise abil muudatusi saavutada tekitavad vaid reostust ja kui meie jõupingutusi ühiskondliku arengu nimel ei kanna vilja, miks siis mitte nendest jõupingutustest loobuda? Lõpetagem tegemine ja tõstke oma elu kvaliteeti lihtsalt olles. Lõpuks, kui Lääne tülid muutuvad relvastatud konfliktideks, miks siis mitte lõplikult taganeda? Las olla ja las minna? Kas võib veel halvem olla kui see, mida meil praegu on? Ehk on Idal parem tee?

Sotsioloogilisemal tasemel võib Ida-huvi põhjuseks pidada keskklassi väärtuste ärapõlgamist noorema põlvkonna poolt 1960. aastatel. Esiteks muutis Lääne tehnoloogia (see tähendab mõistus oma praktilises rakendamises) võimalikuks kaasaegse sõjapidamise. Vietnami sõda (varasematest konfliktidest ei olnud noored nii isiklikult teadlikud) on mõistuse tulemus. Niisiis, heitkem mõistus kõrvale. Teiseks, Lääne majandussüsteem on viinud tohutu ebavõrdsuseni ja rahvamasside majandusliku rühumiseni. Niisiis, heitkem kõrvale eeldused, millest selline süsteem arenes. Kolmandaks, Lääne religioon näib olevat suurel määral toetanud neid, kes kontrollivad tehnoloogiat ja majandussüsteemi. Niisiis, ärgem langegem sellesse lõksu.

Pöördumine Ida mõtlemise poole on seega eelkõige taganemine Lääne mõtlemisest. Lääs lõpetab vastuolude labürindis, ta lõpetab intellektuaalsete enesetappude ja nihilismitondiga, mis kummitab meie mõtlemise pimedatel ääremadel. Kas pole mingit muud teed?

Tegelikult on küll, ja see on väga erinev. Ida oma antiratsionalismi, sünkretismi ja kvietismiga, oma tehnoloogia puudumisega, lihtsa elustiiliga ning oma radikaalselt erineva religioosse süsteemiga tundub äärmiselt külgetõmbavana. Enamgi veel, Idal on isegi pikem traditsioon kui Läänel. Tegelikult on juba sajandeid otse meie kõrval olnud maailma vastuvõtmise ja tajumise viise, mis meie omast põhjalikult erinevad. Võibolla on Idas, mediteerivate gurude ja lihtsa elu vaikselt maal, vastus meie igatsusele tähenduse ja tähtsuse järele.

Üle saja aasta on Ida mõte voolanud Läände. Hinduistlikud ja budistlikud pühakirjad on ära tõlgitud ja muutunud odavakõiteliste väljaannetena kättesaadavaks. D. T. Suzuki Idast on toonud Lääne väljaannetesse Ida folkloori. Alan Watts Läänest on endasse ammutanud zen-budismi ning tagasi pöördunud, et teisi Lääne inimesi õpetada. Ka mind huvitaks, kui paljud lääneliku vaimuga noored Salingeri “Kuriistik rukkis” lugejad on seejärel lugenud “Franny ja Zooey’d” ning hakanud siis tundma sügavamalt huvi zen-budismi vastu. Nii või teisiti hakkasid 1960. aastatel Ida-uuringutega tegelema juba üliõpilased. India gurud on rohkem kui kahe aastakümne jooksul Ameerika Ühendriigid ja Euroopa korduvalt läbi rännanud. Praegu on lihtne saada teadmisi Ida kohta ja üha enam muutub sealne suhtumine realsusse Läänes arvestatavaks alternatiiviks.1

Ida panteistliku monismi alused

Ida on muidugi sama raske siltidega varustada ja klassifitseerida kui Läänt. See saab selgeks kõigile, kes vaevuvad kasvõi põgusalt tutvuma mõne Surendranath Dasgupta viiekõitelise History of Indian

Philosophy² sarnase uurimuse sisukorraga. Alljärgnevas piirdun panteistliku monismi kirjeldusega, mis on Läänes populaarseim idamaine maailmavaade. See maailmavaade on aluseks Shankara Hindu Advaita Vedanta süsteemile, Maharisi Mahesh Yogi transtsendentaalsele meditatsioonile, paljudele upanishaditele, mõnedele budistlikele kirjatöödele (eriti zen-budismi traditsioonis kirjutatutele) ning vaadetele, mida Hermann Hesse on nii kaunilt kirjeldanud romaanis Siddhartha.

Panteistlikku monismi eristab teistest sellega seotud idamaistest maailmavaadetest just monism (idee sellest, et reaalsus koosneb ainult ühest ebaisikulisest elemendist). Selle maailmavaatega ei sobi Hare Krišna, sest kuigi sel on palju ühiseid tunnusoone Ida panteistliku monismiga, on tal ka üks oluline erinevus. Hare Krišna väidab, et reaalsus on lõpuks ikkagi isikuline (ning seega on ta seotud teismiga, mis aga Advaita Vedantas on täiesti välistatud).

Ma loodan, et need hägused kommentaarid saavad alljärgneva käigus selgemaks. Aga algatuseks tuleb meil olla veelgi hägusem.

1. Atman on Brahman, see tähendab, et iga inimolendi hing on kosmose Hing.

Atman (iga inimese olemus, hing) on Brahman (kogu kosmose olemus ja Hing). Mis on inimolend? Mis on meie sisemine tuum? Iga üksikisik on kogu tervik. Iga isik on (kui Ida terminite suhtes tahumatult, ent täpselt väljenduda) Jumal.

Kuid me peame Jumalat defineerima panteistlikes terminites. Jumal on ainus, lõputu – ebaisikuline ning ülim tõelisus. See tähendab, et Jumal on kosmos. Jumal on kõik, mis on olemas; pole olemas mitte midagi, mis poleks Jumal. Kui miski, mis ei ole Jumal, tundub eksisteerivat, siis on see maya, illusioon, ning päriselt ei ole seda olemas. Teisisõnu, kõik, mis eksisteerib eraldiseisva objektina: see tool, mitte too; see kalju, mitte too puu; mina, mitte sina – on illusioon. Me saavutame tõelisuse mitte oma eraldi-olu, vaid oma koosolu läbi – selle kaudu, et me oleme Brahman ning et Brahman on Üks. Jah, Brahman on tõesti Üks.

Ülimat tõelisust on võimatu eritleda, et on. hiljem epistemoloogia üle arutledes näeme, ta seda ühtsust on võimatu isegi keeles väljendada. Seda ühtsust saame “ära tunda” vaid selleks saades, hoomates oma ühtsust ja oma “jumalust” ning jäädes sellesse ilma igasuguste eristusteta.

Läänes ei ole me sellise süsteemiga harjunud. Mõtlemine tähendab eritlemist: A on A, kuid A ei ole mitte-A. Tõelisuse tunnetamine tähendab ühe asja eristamist teisest, selle klassifitseerimist, katalogiseerimist ning selle hoomamatu suhte äratundmist, mis antud asjal on kosmosega. Idas tähendab tõelisuse “tundmine” seda, et minnakse eristamisest kaugemale ning “tuntakse ära” kõige ühtsus sel viisil, et ollakse kõigega üks. Sellist mõistmist (selles ulatuses, mida mõistus suudab haarata) on kõige parem kaudselt väljendada. Upanishadides on ikka ja jälle püütud väljendamatu väljendada mõistujuttude kaudu.

“Too mulle sellelt puult üks viigimari.”

“Siin see on, isa.”

“Tee see katki.”

“Mu isand, see on katki.”

“Mida sa selle sees näed?”

“Väga väikseid seemneid, mu isand.”

“Tee üks neist katki, mu poeg.”

“Mu isand, see on katki.”

“Mida sa selle sees näed?”

“Mitte midagi, mu isand.”

Siis ütles isa talle: “Mu poeg, just päris selle seemne sisust, mida sa näha ei suuda, tuleb tegelikult see suur viigipuu.

Usu mind, mu poeg, universumi Vaim on nähtamatu ja hoomamatu olemus. See on tõelisus. See on Atman. SINA OLED SEE.”³

Nii õpetab gurust isa oma asjassepühendamatu pojale seda, et isegi asjassepühendamatu on ülim reaalsus. Sellest hoolimata tajume kõik, nii ida- kui ka läänemaalased, erinevusi. Me ei “tunne ära” oma ühtsust. Ja see viib meid teise väite juurde.

2. Mõned asjad on ühtsemad kui teised.

Näib, et siin lisandame veel uusi häguseid kommentaare, mis meid kuhugi ei vii. Kuid on vara meelt heita. Ida “mõte” lihtsalt on selline.

Õelda, et mõned asjad on ühtsemad kui teised, on üks moodus ütlemaks, et tõelisus on ilmumite hierarhia. Mõned “asjad”, mõned ilmumid ehk illusioonid, on lähemal ühtsusele Ühega kui teised. Tüüpiline Ida hierarhia näeb välja üldiselt sarnane Lääne inimeste konstrueerituga, aga seda erineval põhjusel. Aine, nii nagu ta on (s.o mineraalsel kujul), on kõige vähem tõeline, siis tuleb taimne, siis loomne ja lõpuks inimelu. Aga ka inimolend on hierarhiline: mõned inimesed on ühtsusele lähemal kui teised. Puhtale olemisele kõige lähemal seisvad inimolendid on Täiuslikud Juhid, Buddhad, gurud.

Osaliselt näib siin hierarhiasüsteemi printsiibiks olevat teadvus. Ühtsuse äratundmine näib eeldavat teadvust. Kuid nagu näeme, kui keegi on Ühega ühtne, siis kaob kogu teadvus ning ollakse lihtsalt lõputu ja ebaisikuline Olend. Teadvus, samamoodi nagu meditatsioonitehnikad, tuleb kõrvale heita, kui temast enam kasu ei ole.⁴ Siiski on tähtis just see, et puhas aine on enese äratundmisest kaugemal kui inimkond.

Aine on seega kaugeimate illusioonide piirimaadel. Kuigi selle loomus on Atman, ei ole ta seda. Kuigi see peaks nii olema. Tuleb hoiduda andmast mingisugustki “moraali” varjundit meie arusaamisele sellest, et kõik asjad on Ühega ühtsed. Siin tähendab see lihtsalt seda, et olemine ise nõuab ühtsust Ühega. Üks on ülim tõelisus ja kõik, mis ei ole Üks, pole tegelikult mitte midagi. On tõsi, et ülalmainitud miski ei tähenda ka midagi väärtuslikku, kuid tähtis on siinkohal see, et sellel ei ole ka mitte mingisugust olemist.

Nii oleme jõudnud tagasi oma algse väite juurde: Mõned asjad on ühtsemad, see tähendab tõelisemad kui teised. Ilmsena tuleneb siit järgmine küsimus: Kuidas saavutab üksik eraldiseisev olend Ühega ühtsuse?

Paljud (kuid mitte kõik) teed viivad Ühe juurde.

Ühega ühtsuse saavutamine ei seisne ainsa ja tõelise tee leidmises, Mayast tõelisesse on palju teid. Mina võin valida neist ühe, sina teise, meie sõber kolmanda ja nii lõpmatuseni. Küsimus ei seisne mitte üksteisega samal teel püsimises, vaid omaenese teel õige suuna leidmises. See tähendab, et me peame õigesti orienteeruma. Orienteerumine aga ei ole mitte niivõrd õpetuse, kuivõrd tehnika küsimus. Selles jääb Ida enese juurde kindlaks. Ideed ei tähenda midagi.⁵ Aeg-ajalt võime teineteisega nõustuda mingis asjad: meie endi, välise maailma või usu küsimuses. Ükskõik. Ühega ühtsuse äratundmine ei ole usu, vaid tehnika küsimus ning isegi tehnikad varieeruvad.

Mõned gurud, näiteks Maharishi Mahesh Yogi, asetavad rõhu mantrate lugemisele. Need on näiliselt mõttetud sanskriti sõnad, mille annab pühendujale edasi tema vaimne juht ning mida hoitakse saladuses. Teised soovivad meditatsiooni mandala põhjal, mis on komplitseeritud, sageli suurepäraselt kaunistatud, ilus, ringikujuline kujund, tõelisuse terviklikkuse sümbol. Mõned jälle õhutavad mõtisklema zeni huaanide või haikude üle, kuni mina jõuab satorisse, äkilisse valgustuselamusse, mis tekib ühtsusest Ühega. Teised jällegi nõuavad palvete või auavalduste lõputut kordamist.

Kõik need tehnikad nõuavad vaikust ja üksindust. Nad on intellektuaalselt tühja meditatsiooni meetodid. Püütakse häälestuda tõelisusega samale lainele ning viia oma hind kooskõlla kosmose harmooniaga ja seeläbi ka Ühe, Brahmani, Ülimal, kõigutamatu, ebaharmonilise ja kahestumatuga.

Kõikidest “teedest” kõige tavalisem on korrata sõna Om või fraasi, mis seda sõna sisaldab, näiteks Om Mane Padme Hum. Nii sõna Om kui ka see fraas on põhimõtteliselt tõlkimatud, sest neil ei ole intellektuaalset sisu. Om'i puhul on ette pandud järgmisi tõlkeid: jah, täius, ülim tõelisus, kõik, igavene maailm.

Maharishi Manesh Yogi ütleb, et Om on “elu alalhoidja”, “kõige loodu algus ja lõpp” ja see “humin, esimene vaimne hääl, esimene vaikne laine, mis algab ilmumata elu vaiksest ookeanist”.⁶ Christmas Humphreys on öelnud, et Om on “tiibeti fraasi Om Mane Padme Hum esimene silp, mille tähendus on lihtsalt ‘Au Lootuse Kalliskivile’ ning mille sisemine tähendus on sama, mis universumi tähendus”.⁷

Ilmselt ei kasutata sõna tähendus selles Ida süsteemis samal viisil kui teismis või naturalismis. Siin ei ole juttu mitte ratsionaalsest sisust, vaid metafüüsilisest liidust. Sõna Om saame tõeliselt “kuuldavale tuua” ning selle tähendust “mõista” vaid siis, kui me oleme Ühega ühtsed, kui Atman on Brahman ei ole mitte väide, vaid äratundmine.

Mandukya Upanishad sõnastab selle järgnevalt.

OM. See igavene Sõna on kõik: see, mis oli, mis on, ja see, mis saab olema ja mis on kõige taga lõpmatuses. Kõik on OM.

Brahman on kõik ja Atman on Brahman. Atmanil, minal, on neli olekut.

Esimene olek on väljapoole liikuva teadvuse ärkvelolu, mis tunneb seitset kergesti hoomatavat välist elementi.

Teine olek on sissepoole liikuva teadvuse unelus, mis tunneb oma valguses ja üksinduses seitset raskesti hoomatavat sisemist elementi.

Kolmas olek on vaikse teadvuse uni, kus inimesel pole ihasid ega unistusi. See sügava une olek on ühtsusega üks: vaikiv teadvus, mis koosneb rahust ja rahu nautimisest.

Vaikiv teadvus on kõikvõimas, kõiketeadev sisemine valitseja, kõige allikas ning kõigi olendite algus ja lõpp.

Neljas oleks on Atman on puhtal kujul: ülima teadvuse ärkvelolu. Ta ei ole ei väline ega sisemine teadvus, poolteadvus, uinuv teadvus; ei teadvus ega teadvusetud, ta on Atman. Vaim ise, mida ei saa ei näha ega kombata, mis on kõrgemal kõigist eristustest, mõeldamatu ja öeldamatu. Tema tõelisuse ülim tõestus seisneb ühtsuses temaga. Tema on evolutsiooni ja kahestamatuse lõpp. Ta on rahu ja armastus.

See Atman on igavene Sõna OM. Selle kolm häälikut A, U ja M on kolm esimest teadvuse olekut ja need kolm olekut on need kolm häälikut.

Esimene häälik, A, on ärkveloleku teadvuse esimene olek, mis on sama kõikide inimeste jaoks. Ta leidub sõnades Aпти 'saavutamine, jõudmine' ja Adimatvam 'esimeseks olemine'. Kes seda teab, jõuab kõigis oma ihades tõeni ning on esimene kõikides asjades.

Teine häälik, U, uneleva teadvuse teine olek. Ta leidub sõnades Utkarsha 'ülestõusmine' ja Uphayatvam 'mõlemad-korruga-olu'. Kes seda teab, see kasvatab teadmiste traditsiooni ning saavutab tasakaalu. Tema peresse ei sünni kunagi kedagi, kes ei tunne Brahmanit.

Kolmas häälik, M, on uinuva teadvuse kolmas seisund. Ta leidub sõnades Miti 'mõõt' ning tüves Mi 'lõpetama', millest tuleneb Aпти 'lõplik eesmärk'. Kes seda teab, mõõdab kõike oma vaimuga ning saavutab lõpliku eesmärgi.

Sõna OM kui üks heli on ülima teadvuse neljas olek. Ta on üle meeltest ning on evolutsiooni lõpp. See on kahestumatus ja armastus. Tema, kes seda teab, läheb oma minaga ülima Mina juurde, kes seda teab.⁸

Ma tsiteerisin seda Upanishadit täies ulatuses sellepärast, et selles suhteliselt lühikeses tekstis sisalduvad mõned võtmeideed. Siinkohal on kõige olulisemaks sõna OM ja see, kuidas ta väljendab ülimat tõelisust. Öeldes OM ei vahendata mõistuslikku sisu. OM tähendab mida tahes ja kõike ja seega, olles kõrgemal eristustest, saab seda öelda samahästi ka selleks, et mõelda mitte midagi. OM'i ütlemine on pigem saamine või püüe saada selleks, mida OM tähistab.

Enese ja kosmose ühtsuse äratundmine viib isiksusest kaugemale.

Läheme hetkeks tagasi esimese väite juurde ja vaatame, kuhu viib see meid siis, kui me pöörame oma tähelepanu selle maailma inimolenditele. Atman on Brahman. Brahman on üks ja ebaisikuline. Seega on Atman ebaisikuline. Pöörake veel kord tähelepanu sellele järeldusele: Inimolendid oma kõige tõelisemas ja täielikumas olemises on ebaisikulised.

See panteistliku monismi idee on põhimõttelises vastuolus teismiga. Teismis on isiksus kõige tähtsam nii Jumala kui ka inimeste puhul. See tähendab seda, et isik on oma põhiolemuselt kompleksne, mitmetahuline. Isiksus eeldab eneseteadvust ja enesemääramist ning need eeldavad duaalsust: mõtlejat ning asja, millest mõeldakse. Teismis on nii Jumal kui ka inimkond mitmetahulised.

Panteismis on Jumala puhul peamine tema Ühtsus, tema abstraktne, diferentseerimata ning kahestumata ühtsus. See asetab Jumala isiksusest eraldi. Ja kuna Atman on Brahman, on ka inimolendid isiksusest eraldi. Kõigi meie jaoks on oma olemise "äratundmine" sama, mis sisenemine diferentseerimatusse Ühte.

Naaskem hetkeks ülal tsiteeritud Mandukya Upanishadi lõigu juurde. Seal on öeldud, et Atmanil on "neli olekut": ärkvelolek, unelev olek, sügav uni ning "ülima teadvuse ärkvelolu". See hierarhia on oluline: kõrgeim olek on kõige lähemal totaalsele unustusele, sest tavalisest elutegevusest, mis on välises maailmas, liigutakse unelemisse ja sealt sügava une tegevusetusse ja teadvusetusse, lõpetades olekuga, mille nimi kõlab kui esimese kolme oleku oma ümberpööratud kujul: "puhas teadvus".

Pangem tähele, et "puhtal teadvusel" ei ole meile tuntud teadvuse liikidega midagi ühist. Pigem pole "puhas teadvus" üldse mitte "teadvus", vaid hoopis Ühega ühtumine, sest "teadvus" eeldaks dualismi: subjekti, kes on teadlik, ning objekti, kellest ollakse teadlik. Isegi eneseteadvus nõuab mina dualismi. "Puhas teadvus" pole mitte teadvus vaid puhas olemine.

See selgitus võib aidata meid mõista seda, miks viib Ida mõte nii sageli kvietismi ja tegevusetuseni. Olla tähendab mitte teha. Peamine olemise juurde viiv tee on meditatsioon, ent meditatsioon, mis tahes vormis see siis ka ei toimuks, on kvietismi tüüpiline näide. Nüüd muutub arusaadavaks mõistatuslikult naeratav Bo puu all istuv Buddha, kes on midagi nägemata, kuulmata ning millelegi tähelepanu pööramata langenud õndsasse mõtiskellu. See Buddha on Ühesse sisenenud, ta on Valgustatud. Ta on rahul. Viia täide oma ühtsus kosmosega tähendab seista kõrgemal teadmisest. Vastukäivuste vältimise põhimõte ei kehti juhtudel, mis puudutavad ülimalt tõelisust.

Väitest, et Atman on Brahman, järeldub ka see, et oma olemuselt seisavad inimolendid teadmisest kõrgemal. Teadmine nagu ka isiksus eeldab dualismi, teadjat ja teatavat. Kuid Üks seisab dualismist kõrgemal, ta on täielik ühtsus. Sellegi kohta öeldakse Mandukya Upanishadis: “Ta on Atman, Vaim ise, ...kõrgemal kõigist eristustest ja mõtlemisest ning väljendamatu.” Teisisõnu, olla tähendab mitte teada. Siddharthas, mis on võibolla kõige idamaisem romaan, mis kunagi on Lääne inimese poolt kirjutatud, laseb Herman Hesse valgustatud Siddharthal seda väljendada järgmiselt:

“Teadmist võib edasi anda, kuid mitte tarkust. ...Kõigi tõdede puhul on võrdselt tõsi ka vastupidine. Mingit tõde saab väljendada ning sõnadesse valada siis, kui see on ühekülgne. Kõik, mida mõeldakse ja väljendatakse sõnades, on ühekülgne, vaid pool kogu tõest; sellel puudub täielikkus, terviklikkus ja ühtsus.”⁹

See on lihtne argument. Tõelisus on ühtne, kuid keel eeldab dualismi, õigupoolest mitut dualismi (rääkija ja kuulaja, subjekt ja predikaat); seega ei saa keel väljendada tõde tõelisuse kohta. Juan Mascaró selgitab ülaltoodu tähendus õpetusele Jumalast:

“Kui Upanishadide mõttetargalt püütakse välja pinnida Jumala definiitsiooni, siis ta vaikib, tahtes sellega öelda, et Jumal on vaikus. Kui tal uuesti palutakse Jumalat sõnades väljendada, vastab ta: “Neti, neti”, “Mitte see, mitte see”; aga kui talt nõutakse mingit kindlat selgitust, siis lausub ta ülimald sõnad: “TAT TVAM ASI ‘Sina oled See’”.¹⁰

Aga loomulikult! Seda nägime juba 3. väite puhul. Nüüd näeme veel selgemalt, miks Ida panteistlik monism on mitteõpetusliku iseloomuga. Ükski õpetus ei saa olla tõsi. Vahest võivad mõned õpetused olla kasulikud kui teised, sest nad aitavad subjektidel saavutada ühtsust kosmosega, kuid see on juba iseküsimus. Õigupoolest võib vale osutada isegi kasulikumaks.

Kuid jällegi satume eksiteele. Jälle mõtleme nagu läänlane. Kui pole võimalik ükski tõene väide, pole võimalik ka ükski vale. Kommenteerides hinduismi tantristliku haru esoteerilist sümbolismi ütleb Alex Comfort: “Vanad ja uued hindu selgitused erinevad üksteisest, ja nad kõik on ortodokssed.”¹¹ Teisisõnu kaotab tõde kui kategooria oma tähenduse ning ainsaks oluliseks eristuseks jääb kasulikkus. Lühidalt öeldes jõuame tagasi tehnika juurde, mis on suurele osale Ida mõtlemisest põhiline.

Viia täide oma ühtsus kosmosega tähendab hea ja kurja ületamist, kosmos on täiuslik igal hetkel.

Nüüd jõuame küllalt delikaatse ainevallani. See on Ida panteismi üks nõrgemaid kohti, sest inimesed ei taha eitada moraali. Ikkagi tegutsevad nad nii, nagu oleksid mõned teod õiged ja teised väärad. Enamgi veel, karma mõiste on Ida mõtteviisi jaoks praktiliselt universaalne.

Karma tähendab, et igaihe praegune saatus: lõbu või kannatus, see, et ollakse kuningas, ori või sääsk – see kõik on minevikus, eelkõige eelmises elus sooritatud tegude tulemus. Seega on karma seotud reinkarnatsiooni mõistega, mis tuleneb üldisest põhimõttest, et mitte miski, mis on realselt olemas (see tähendab, et mitte ükski hing), ei lakka kunagi eksisteerimast. Hingel võib kuluda sajandeid, et leida tagasiteed Ühe juurde, kuid iialgi ei lakka hing olemast. Kõik hinged on igavesed, sest nad on oma loomuselt Hing ning seega jäävad igavesti Üheks.

Tagasiteel Ühe juurde läbib hing siiski rea illusoorseid vorme, mida nõuavad tema minevikus sooritatud teod. Karma on “mida külvad, seda lõikad” Ida variant. Kuid karma eeldab ranget paratamatust. Kui sa oled “patustanud”, siis pole mingit Jumalat, kes võla tühistaks ning andestaks. Pihtimine ei aita. Patt tuleb vältimatult ära lahendada. Muidugi võib isik valida oma tulevikus sooritatavaid tegusid ja seega ei eelda karma determinismi või fatalismi.¹²

See kõlab üpris sarnaselt moraalse universumi kirjeldusega. Inimesed peaksid head tegema. Kui nad seda ei tee, saavad nad tunda tagajärgi, kui mitte selles elus, siis järgmises, võibolla isegi sel viisil, et naasevad hierarhia madalama astme olenditena. Üldise arusaama kohaselt on moraalne universum Idas ka tegelikult olemas.

Kuid selle süsteemi kohta tuleb märkida kahte asja. Esiteks, heade tegude sooritamise aluseks ei ole mitte see, et sünnitada midagi head, või see, et tuua kasu teisele inimesele. Karma nõuab, et iga hing kannataks oma mineviku "pattude" pärast. Niisiis ei ole kannatuse leevendamisel mingit väärtust. Hing peaks sellisel juhul kannatama hiljem. Nii ei ole olemas ka agape-armastust ehk äraandvat armastust, ka ei tooks selline armastus vastuvõtjale mingit kasu. Häid tegusid tehakse selleks, et saavutada ühtsust Ühega. Heade tegude tegemine on kasulik eelkõige nende tegijale.

Teiseks on kõik teod paljalt illusioonidemaailma osad. Ainus tõeline reaalsus on ülim tõelisus, mis seisab kõrgemal kõikidest eristustest, kõrgemal heast ja kurjast. Brahman on kõrgemal heast ja kurjast. Siin ütleb Siddhartha väga kujukalt:

"Govinda, maailm ei ole ebatäiuslik ega arene mööda aeglast teed täiuseni. Ei, ta on täiuslik igal hetkel; iga patt kannab endas juba armu, kõik väikesed lapsed on tulevased vanad mehed, kõik imikud kannavad endas surma, kõik surijad igavest elu. ...Seega näib mulle, et kõik, mis on olemas, on igavene: nii surm kui ka elu, nii patt kui ka pühadus, nii elutarkus kui ka kergemeelsus."¹³

Nii kahvatuvad ka hea ja kurja kategooriad samamoodi nagu tõesus ja väärus. Kõik on hea (mis muidugi võrdub sellega, et "Miski pole hea" või siis et "Kõik on kuri"). See, et varas on pühak, on see, et varas on pühak...

Mida peame siis ütleva selle kohta, et Idamaa inimesed tegutsevad tegelikult nii, nagu võiks nende tegusid pidada õigeteks või vääradeks? Esiteks ei ole Idas õpetuse naiivseid jüngreid mitte vähem kui Läänes. Teiseks ütleksid teistid siinkohal, et inimesed jäävad inimesteks ning nad peavad tegutsema moraalsete olenditena, sest nad on moraalsed olendid. Kolmandaks, moraalsena näivad teod võivad olla sooritatud puhtisekatel põhjustel: Kes tahaks ellu tagasi pöörduda sääse või kivina? Loomulikult ei peetaks isekust mittemoraalse süsteemi raames ebamoraalseks.

Siiski vääratab Hermann Hesse Siddharthas ja laseb oma kangelasel öelda "armastus on maailmas kõige tähtsam"¹⁴ selle lause tavalises tähenduses. Ning nii Hesse kui ka Christmas Humphreys teevad mõlemad eristusi väärtuse alusel, öeldes, et parem kui olla tavaline inimene on olla Valgustatud.¹⁵ Seega näib, et ka paljud valgustatud kalduvad tegutsema moraalselt, selle asemel, et tegutseda omaenese süsteemist tulenevate järelduste valgusel. Siinkohal võiks ka öelda, et paljud inimesed on "paremad" kui nende teadlikult omaksvõetud maailmavaade seda lubaks.

Surm on isikliku olemasolu lõpp, kuid see ei muuda midagi olulist indiviidi loomuses.

Me oleme surma, karma ja reinkarnatsiooni vahekorra üle juba arutlenud, kuid nagu iga maailmavaate puhul väärrib see nüüdki eraldi käsitletu. Inimlik surm tähendab Atmani individuaalse kehastumise lõppu, samuti tähendab see isiku lõppu. Kuid hing, Atman, on hävinematu.

Kui naturalistid kõnelevad sellest, et nad ei looda oma surma üle elada – ükskõik mida selle all ka võiks mõelda – ei pea nad silmas seda, et aatomid, millest nende kehad koosnevad, lakkaksid koos nende surmaga olemast. Mis lakkab olemast, on nende aatomite keeruline ja unikaalne kooslus. Ning järjekindlad naturalistid ütleksid kindlasti, et kui see lakkab olemast, lakkavad olemast ka nemad. Miski, nende aatomid, jäävad küll alles, kuid nemad ise kaovad.

Veidral kombel oleks Ida mõtteviis selle järeldusega nõus. Mitte ükski inimolend, kui seda sõna mõista indiviidi ehk isiku tähenduses, ei saa surma üle elada. Alles jääb Atman, kuid Atman on ebaisikuline. Reinkarneerudes muutub Atman teiseks isikuks. Niisiis võime küsida, kas panteistlik monism on õpetus hinge surematusest? Seda küll, kuid samal ajal sarnaneb see isikliku ja isiksusliku surematuse eitamise poolest naturalismiga.

Muidugi on isik ja isiksus Ida pilguga vaadates nii või teisiti illusoorseid mõisted. Väärtuslik on vaid Atman. Niisiis ei ole surm midagi erilist. Miski väärtuslik ei hävi; kõik, millel on mingi väärtus, on igavene. See aitab ehk seletada märkusi, mida läänemaised inimesed sageli teevad elu odava hinna kohta Idas. Elu üksikud kehastused – see mees, too naine, mina või sina – on väärtusetud. Kuid loomult on nad kõik lõputult väärtuslikud, sest oma olemuselt on nad lõputud.

Tuleb tähele panna ülaltoodu tähendust läänemaise inimese jaoks, kes tähendust ning tähtsust otsides Ida poole pöördub. Sellise õhtumaalase jaoks, kes väärtustab inimelu ainulaadsust, selle isiklikku ja isiksuslikku külge, osutub Ida panteistlik monism tõsiseks pettumuseks.

Viia täide oma ühtsus Ühega tähendab ajast kõrgemale tõusmist. Aeg on ebatõeline. Ajalugu on tsükline.

Üheks keskseks kujundiks Siddharthas on jõgi. Jõelt õpib Siddhartha rohkem kui kõigist Buddha õpetustest ja kokkupuudetest oma vaimse isa Vasudevaga. Romaani kulminatsiooniks on see, kui Siddhartha kummardub ning kuulatab pingsalt jõe häält:

“Siddhartha katsus paremini kuulata. Tema isa, tema enese ja tema poja kujud sulasid voolus kokku. Voolus möödus temast ka Kamala pilt, ilmusid Govinda ja teiste pildid ja vool kandis nad temast mööda. Nad kõik said osaks jõest. See oli nende kõigi siht, igatsus, kirg ja kannatus. Ja jõe hääl oli täis kannatust ja rahuldamatat igatsust. Jõgi voolas oma sihi suunas. Siddhartha nägi, kuidas kiirustas edasi jõgi, mis koosnes temast, tema sugulastest ja kõigist inimestest, keda ta oli kunagi näinud. Kõik lained ja vesi ise kiirustasid kannatades oma sihtide poole, kose, mere ja merehoovuse poole ja ookeani poole ning jõgi jõudis nendeni ja igale sihile järgnes uus. Vesi muutus auruks, kerkis üles, sai vihmaks ja sadas jälle alla, muutus allikaks, ojaks ja jõeks, muutus uuesti ja voolas uuesti, aga selle igatsev hääl oli muutunud. See kõlas ikka veel ängistavalt ja otsivalt, kuid sellega segunesid teised hääled, hääled, milles oli naudingut ja ängi; need olid sajad ja tuhanded, head ja kurjad, naervad ja leinavad hääled.”¹⁶

Lõpuks sulasid kõik hääled, pildid ja näod kokku: “Ja kõik hääled, kõik sihid, kõik igatsused, kõik mured, kõik naudingud, kõik hea ja kuri – nad kõik kokku olid maailm. ...See tuhandete häälte laul koosnes ühest sõnast: Om, täius.”¹⁷ Siin saavutab Siddhartha sisemise ühtsuse Ühega ja tema näost paistab “teadmise kirkus”.

Selles pikas lõigus ja kogu raamatus kirjeldatud jõgi muutub kosmose kujundiks. Kui seda kaldalt vaadata, siis jõgi voolab (aeg on olemas). Kuid kui seda tervikuna vaadata: allikast ojani, jõeni, ookeanini, auru ja vihma ja allikani, siis jõgi ei voola (aega ei eksisteeri). See on vaid illusioon, mis tekib, kui istuda kaldal, selle asemel et jõe peale taevasest kõrgusest alla vaadata. Ka aeg on samamoodi tsükliline; ajalugu tekib sellest, et vesi voolab mööda mingist punktist kaldal. See on illusoorne. Seega ei ole ajalool mingit tähendust, kui asi puudutab tõelisust. Õigupoolest on meie ülesanne inimestena, kes viivad täide oma jumalust, ajalugu ületada.

See peaks aitama selgitada, miks Lääne kristlased, kes asetavad sedavõrd suurt rõhku ajalooloole, leiavad, et Idas ignoreeritakse nende kristluse ajaloolist alust peaaegu täielikult. Õhtumaise vaimu jaoks on tähtis, kas Jeesus oli olemas, kas ta saatis korda imesid, ravis haigeid, suri ning tõusis üles. Kui see sündis, siis peab neil veidratel ja ebaloomulikel sündmustel mingi oluline tähendus olema. Ehk on Jumal siiski olemas.

Idamaise vaimu jaoks on kogu see argument üleaarne. Eilse päeva faktid ei oma iseenesest mitte mingit tähendust. Kui neil ei ole siin-ja-praegu tähendust, siis praegu nad mind ei puuduta ning kui neil on siin-ja-praegu tähendus, siis ei ole nende faktilisus ajaloona tähtis. Ida pühakirjad on täis epigramme, mõistujutte, valme, lugusid, müüte, haikusid, laule ja eeposi, kuid seal ei leidu peaaegu üldse ajalugu selles tähenduses, et oleks jäädvustatud sündmusi, sellepärast et need toimuksid kordumatus ruumilises ajalises kontekstis.

Selliste asjadega tegelemine tähendaks kogu hierarhia ümberpööramist. Unikaalne pole tõeline. Tõeline on ainult see, mis on absoluutne ja kõikehõlmav. Kui ajalool on mingit väärtust, siis on see tal kui müüdil ja kui ainult müüdil, sest müüt kõrvaldab meie pilgust üksikasjad ning tõstab meid olemuse juurde. Üks inimelu ning Ühega ühtsuse taotlemise kujunditest on tihedalt seotud tsükli, ratta või suure mandala kujundiga. Siddhartha ütleb: “Kuhu mu teerada mind viib? See teerada on mõttetu, ta kulgeb spiraalidena ja võibolla ringidena, kuid kuhu tahes ta viib, ma järgin teda.”¹⁸ Samalaadselt väljendub Juan Mascaró: “Tõe tee ei pruugi koosneda kahest paralleelsest joonest, vaid see võib olla tee, mis kulgeb ringikujuliselt: kui me läheme mööda seda ringjoont paremale või ka siis, kui me läheme vasakule, saame ikkagi kokku, kuigi me alustasime teekonda näiliselt vastupidistes suundades.”¹⁹

See sümbol on välja arendatud romaanis Siddhartha: Buddha, Vasudeva, Siddhartha ja Govinda rajad kohtuvad ning ristuvad korduvalt, kuid kõik nad viivad ühte kohta. Et muuta seda kujundit, näitab Hesse seda Buddha, Vasudeva ja Siddhartha naeratuste absoluutse sarnasuse läbi.²⁰ Kõik Valgustatud on Kõiges üks.

Ida ja Lääne vahelise kommunikatsiooni probleem

Ajaloo tsüklilisus, ristuvad rajad, omavahel vastuolulised õpetused, kuri, mis on hea, teadmine, mis on teadmatus, aeg, mis on igavene, ja tõelus, mis on ebatõeline – kõik need on Ühte looritavad muutlikud,

paradoksaalsed ja isegi vastuolulised maskid. Mida on Lääne inimesel selle kohta öelda? Nad osutavad selle irratsionaalsusele, idamaalane aga ei tunnista mõistust kategooriaks. Võib osutada moraali kadumisele, idamaalane aga põlgab ära eristuse tegemiseks vajaliku dualismi. Läänlased viitavad vastuolule idamaalase moraalsete tegude ja ebamoraalse teooria vahel, idamaalane aga vastab: “Noh, järjekindlus on vourus vaid mõistuse seisukohalt, mida ma olen juba keeldunud tunnistamast, ja enamgi veel, ma pole veel täiuslik. Kui ma vabanen karma koormast, siis ei tegutse ma enam nii, nagu oleksin ma moraalne. Õigupoolest lõpetan ma üldse igasuguse tegutsemise ja tegelen vaid meditatsiooniga.” Lääne inimene ütleb: “Sa sured ära, kui sa midagi ei söö,” idamaalane aga vastab: “Ja mis siis? Atman on Brahman. Brahman on igavene. See on surm, mida võikski endale soovida!”

Ma arvan, et pole mingi ime, et Lääne misjonärid on veendunud hindude ja budistide juures nii vähe edu saavutanud. Nad ei räägi sama keelt, sest neil pole peaaegu mitte midagi ühist. Idamaist maailmavaadet on äärmiselt raske mõista isegi siis, kui on olemas mingi arusaamine sellest, et see nõuab läänelikust erinevat mõtlemisviisi. Paljudele, kes tahaksid näha, et idamaalased saavad kristlasteks (ning see läbi teistideks), näib, et idamaalastel omakorda on veelgi raskem mõista kristluse unikaalsust ning seda, et Jeesuse Kristuse ruumilis-ajaline ülestõusmine on Jumala heade sõnumite aluseks.

Mulle näib, et mõlemal juhul on alustuseks vaja arusaama sellest, et Ida ja Lääs lähtuvad äärmiselt erinevatest eeldustest. Et saavutada dialoogi, peab vähemalt üks osapool teadma, kui erinevaks võivad osutada alusmõisted. Tõelise inimestevahelise suhtlemise saavutamiseks peavad mõlemad osapooled selles selgusele jõudma, enne kui dialoog on väga kaugele läinud. Vahest hakkavad idamaalased nii kuidagi mõistma läänlastele nii ilmseid raskusi idamaises mõtteviisis. Kui idamaalane suudaks mõista, mis on teadmine, moraal ning tõelisus nähtuna ütleme Lääne teismi vaatepunktist, võiks Lääne mõtteviisi head küljed selgemaks saada.

Üldiselt näeb Ida Läänes vaid midagi, mis on veel eemaletõukavam kui suur hävituse jumal Šiva. Need, kes on valmis Kristuse tõe ilu vahendama, seisavad tõeliselt raske ülesande ees, sest Lääne imperialismi, sõdade, vägivalla, ahnuse ja ohjeldamatuse poolt tekitatud udu on tõepoolest paks.

Mida peab siis tegema läänlane, kes on läinud Itta tähendust ja tähtsust otsima. Paljud langevad loomulikult poolel teel rivist välja ja püüavad narkootikumide abil leida otseteed nirvaanasse või siis deserteeruvad nad ja pöörduvad tagasi koju, võtavad üle oma isa ettevõtte, naasevad Lääne elulaadi juurde ning jätavad Ida, ilma et neil oleks midagi peale habeme, mis näitab, et nad on seal käinud. (Seda kärbitakse enne esimest juhatause koosolekut ning aetakse maha enne teist.) Teised valivad idamaise tee terveks eluks. Mõned leiavad võibolla nirvaana ning jäävadki sinna sügavatesse mõtisklustesse. Aga paljud lihtsalt surevad kas nälja, düsenteeria, suguhaiguste või kes teab mille muu kätte. Mõned heidavad võibolla ankrusse Lääne kogukondade kallastel ning saavad taas merekõlblikuks tänu sõpradele.

Juba mitukümmend aastat on nii noored kui vanad püüdnud karjakaupa erinevate gurude juurde tungida. Raamatupoed on täis raamatuid, mis osutavad Ida suunas, nende köidete seljad on loomulikult pööratud Lääne poole. Üks säärane annab isegi nõu selle kohta, kuidas “guru valida”.²¹ Transtsendentaalne meditatsioon ja teised Ida vaimsed tehnikad on muutunud üldlevinuks, inimesed tegelevad meditatsiooniga tööle sõites ning sellealast õpetust pakutakse eri firmades.

Niisiis ründavad läänlased endiselt Ida. Ning niikaua kuni Ida pakub rahu, tähendust ja tähtsust, on tõenäoline, et inimesed reageerivad sellele. Mida nad sealt saavad? See pole ainult idamaine plaaster läänemaisele kriimustusele, vaid uus maailmavaade ning elustiil.

8. Teistsugune tõelisus: *New Age*

Ida müstika on üks väljapääs naturalismi nihilistlikes kütkeis oleva Lääne inimese jaoks. Kuid Ida müstika on võõrapärane. Isegi tema lahjendatud versioonid, nagu näiteks transtsendentaalne meditatsioon, eeldavad Lääne reaalsuse tajumise viisi ümbermõtestamist. Nagu me nägime, viib selline ümbermõtestamine teadvuse uute seisunditeni ning tähenduse tajumiseni, kuid intellektuaalne hind, mis selle eest maksta tuleb, on kõrge. Et Idas sündida, tuleb Lääne jaoks surra.

Kas on valutumat ning lihtsamat viisi, kui tahta jõuda tähenduse ning tähtsuseni? Miks mitte otsida uut teadvust, kasutades läänepärasemaid teid?

Ma arvan, et sellega tegelevad arvukad noored teadlased, arstid ning psühholoogid. Terves reas akadeemilistes distsipliinides humanitaariast täppisteadusteni on olemas oma avangard ning mõju kultuurile pole sugugi mitte tühine. Ehk teist kujundit kasutades on meil siin tegu maailmavaatega, mis on jõudnud vaid oma lapsepõlve. Oma veel täielikult väljaarenemata kujul on *New Age*'i maailmavaates palju sisepingeid, konarusi ning isegi otseseid vastuolusid, kuid ta juba kujuneb ning ma usun, et me võime ka teda käsitleda väidete kaupa, nagu me oleme teinud teiste maailmavaadetega.

Kui see raamat esmakordselt ilmus, polnud praktiliselt proovitud kõiki *New Age*'i väiteid ühte koondata. Alljärgnev süsteem oli tol ajal peaaegu unikaalne.¹ Hiljem on selles valdkonnas mitu olulist tööd kirjutatud, eelkõige tuleb siin nimetada Marilyn Fergusoni teost *The Aquarian Conspiracy* ja Fritjof Capra *The Turning Point*'i. Esimesena mainitu on innukam ja populaarsem, teine käsitlus on ettevaatlikum ja teaduslikum.² Mõlemad on mõjutanud ka *New Age*'i liikumist ennast, andes sellele varem puudunud ühtsuse ja keskpunkti. Lisaks sellele on Douglas Groothuis oma *New Age*'i liikumise ülevaates ning kriitikas *Unmasking the New Age* andnud panuse selgema ning ülevaatlikuma kirjelduse heaks.³

70. aastate keskpaigas andsid ajakirjas *Time* ning teistes populaarsetes väljaannetes ilmunud artiklid ning esikaanelood tunnistust kasvavast huvist seletamatu ja imelise vastu.⁴ 80. aastate keskpaigaks oli huvi psüühiliste nähtuste vastu muutunud nii üldlevinuks, et see ei imestanud enam kedagi. Laialt on levinud mitmed ajakirjad, nagu näiteks *New Age Journal*, *Yoga Journal* ja *East-West Journal*, mis propageerivad *New Age*'i ideid.⁵ Isegi 1987. aasta suvel ilmunud Doonesbury karikatuurides naeruvääristati *New Age*'i liikumist, eriti seetõttu, et maajade kalender ennustas väidetavalt 16.-17. augustiks taevafääride Harmoonilist Ühinemist ning seeläbi Veevalaja Ajastu (*New Age*'i) saabumist maa peale. Enne seda oli Veevalaja Ajastu välja kuulutanud ansambel *The Fifth Dimension* 60-ndate lõpus. Nüüd on see tõesti käes või nõnda vähemalt loodetakse. 17. augustil pühendati riigiraadio Colorado osariigist Boulderist eetrisse antud saates kolm tundi vestlusele *New Age*'i poolehoidjatega, kes helistasid saatesse Egiptuse suure püramiidi juurest, Glastonburyst Inglismaal ning teistest vaimse energia punktidest kogu maailmas. 1987. aasta lõpus keskendus ajakiri *Time* jällegi *New Age*'ile. Tema kaanel kujutati Shirley MacLaine'i ning ta sisaldas artiklit, mis andis ülevaate "usuravitsejatest, üleloomulike jõududega suhtlejatest, kosmoseränduritest ja hiigelhulgast kristallidest."⁶

Juba 1974. aastal näitas Inglismaal peamiselt teadlaste ja inseneritehnilise personali hulgas läbiviidud küsitlus, et peaaegu 70% neist usub ekstrasensoorse taju olemasolusse.⁷ Stanley Krippner *New Yorgi Maimonides Medical Center*' *Dream Laboratory* kirjutab:

"Enamik neist, kes uskusid, et parapsühholoogilised nähtused on kas olemas või vähemalt selgelt võimalikud, olid sellel arvamusel isikliku kogemuse ja mitte uurimistöö tulemusel. Mingil põhjusel on tänapäeval paljudel inimestel elamusi, mida nad tõlgendavad paranormaalsetena. See omakorda tuleneb suurenenud huvist teisenenud teadvuse vormide vastu. Üha enamatel inimestel on elamusi, mis on seotud meditatsiooni, hüpnoosi ning psühhedeelsete ainetega. Üha enamad inimesed on hakanud tähelepanu pöörama unele ja unenägudele. Kõik need elamused loovad paranormaalsete sündmuste jaoks väga viljaka pinnase. Parapsühholoogia on lihtsalt idee, mille aeg on kätte jõudnud."⁸

Krippneri ennustus on tõeks osutunud. Kogu *New Age*'i maailmavaade ise on vaimulaad, mille aeg on kätte jõudnud. Tänapäeval otsivad paljud inimesed võimalust reaalsust mõista – midagi, mis annaks neile lootust. Ja lootust pakub *New Age* igal juhul. Selle peamised eestkõnelejad on eufoorikud.

Inimloomuse radikaalne ümberkujundamine

Asetades suure osa oma lootusest evolutsioonimudelile, mis on Lääne naturalismi jäänuk, kuulutab rida avangardlikke mõtlejaid Uue Inimese ja Uue Ajastu (*New Age*) saabumist. Jean Houston, New Yorgi osariigi Nyacki Psüühika Uurimise Sihtasutusest ütleb, et see maailmavaade vajab “psühhonautilist programmi esimese inimese saatmiseks Maale”. Ja isegi kui ei teki NASA psühholoogilist analoogi, on meie psühhonaut juba tekkimas: “Tundub, nagu sooritaks see liik [inimkond] radikaalset hüpet uude olemisvormi.”⁹ Houston teeb järelduse, et kui me “õpime tegema panust teadvuse hiiglaslikule spektrile..., siis saame võimaluse käsitleda inimkonda säärase sügavuse ja rikkusega, mida maailm ei ole veel tundnud; nii et meie lapselapselapselapsed võivad vaadata meile tagasi kui neandertaallastele – nii erinevad saavad nad olema.”¹⁰

Populaarne sotsioloog George Leonard, kes oli ajakirja *Look* toimetaja enne selle tegevuse lõpetamist, ennustab samasuguseid radikaalseid muutusi ning loodab näha “uue inimloomuse teket”. Tema usk on kõigutamatu: “See uus liik tekib täiesti kindlasti.”¹¹ Et me ei arvaks, et kõik tavalised kodanikud osutuvad küünilisteks ning võimetuks seda visiooni uskuma, võiksime mõtiskleda kirja üle, mis saadeti selle ajakirja toimetajale, kus ilmusid Leonardi arvamused: “George Leonard,” kirjutab lugeja, “lisab elu müsteeriumile veelgi salapära – ja lootust.” Kirjal oli allkiri: John N. DeBoice, V. P., First National Bank of Chicago.¹² Ülaltooduga resoneerib Shirley MacLaine’i kirjapandu: Arenenud on nii tavaline tehnoloogia kui ka “sisemine tehnoloogia” ja see annab tunnistust “inimvaimu evolutsioonist” ning “radikaalsest hüppest inimkonna arengus”.¹³

New Age’i optimismi peamine allikas on olnud tagasihoidlikum. Need, kes propageerivad medikamentide kasutamist inimvõimete suurendamiseks, on viimase kümne aasta jooksul meelt muutnud või oma arvamusi rohkem enda teada hoidnud. 1970-ndate alguses propageeris farmakoloog, arstiteaduste doktor Anderw Weil uut pehmemat lähenemist psühhedeelsete ravimite kasutamisele ning eri viisidele uute teadvuse olekute saavutamiseks. Tema arvamuse kohaselt kuulutas farmakoloogiarevolutsioon Uut Ajastut, ajastut, mil inimkond – kasutades mõistlikult oma medikamente ning müstilisi tehnikaid – oleks lõpuks saavutanud täieliku tervise. Ta kirjutas: “Ühel päeval, kui see muutus on toimunud, vaatame kahtlemata tagasi oma 1970. aastate narkootikumiprobleemile kui millelegi naeruväärsele ja ainult õlgukehitamist väärivale: Kuidas me ometi ei näinud, milles asi tegelikult seisnes?”¹⁴ Tänapäeva populaarses kirjanduses selliseid teemasid eriti ei kohta. See lootus on valeks osutunud.

Panoraamne ülevaade *New Age*’i mõtteviisist

Ülaltoodust peaks selgelt ilmnema, et *New Age*’i maailmavaade ei ole levinud vaid inimkonna kitsa osa seas. Meil on siin tegu millegi enamaga kui vaid New Yorgi intellektuaalide või USA läänerranniku gurude hulgas levinud moehaigusega või Tübingenist, Baselist või Unioni seminarist pärineva värske kultusteoloogiaga. Seda tõestab alljärgnev ainevaldkondade ja vastavate spetsialistide loetelu. Siin mainitavate inimeste jaoks on *New Age*’i mõtteviis sama loomulik kui teism kristlaste jaoks.

Psühholoogide hulgas oli esimeseks, kes tunnistas teisenenud teadvuse seisundite olemasolu, William James. Hiljem järgnesid talle C. G. Jung ja Abraham Maslow. Praeguseks on neile lisandunud Robert Masters ja Jean Houston Psüühika Uurimise Sihtasutusest (Foundation for Mind Research), Oscar Ichazo, kes asutas Arica instituudi, ja Michael Murphy Esaleni instituudist.

Narkootikumiteraapia üldistele psühholoogilistele ja psühhiaatrilistele küsimustele on olnud keskendunud Aldous Huxley, kes polnud küll professionaalne psühholoog, kuid kes andis 1960. aastate narkootikumikultusele hoogu juurde ning inspireeris noori teadlasi tegelema uurimistega, mis ei olnud motiveeritud ainult akadeemilistest kaalutlustest. Teised sellised teadlased on Stanislaw Grof Marylandi psühholoogiliste uuringute keskusest (Maryland Psychological Research Center), kes eksperimenteerib surevate patsientide peal, manustades neile LSDd, et anda neile kosmilise ühtsuse tunnet ja neid niimoodi surmaks ette valmistada; Andrew Weil, kes alustas oma karjääri Harvardi meditsiiniteaduskonnas; John Lilly, kelle varasem töö oli keskendunud delfiinidele, kuid kes hakkas seda edasi arendades narkootikumidega eksperimenteerima, kusjuures ta ise oli peamiseks katsealuseks (ta on õppinud ka Oscar Ichazo juures); ja Timothy Leary, kes oli omal ajal kuulus narkootikumide ja politseiga seotud sekelduste poolest, kuid kelle mõju tänapäeval pole märkimisväärne.

Alfa- ja beetalainete biotagasisidet, mis näib tekitavat teisenenud teadvuse seisundeid, on uurinud Barbara Brown Veteranide Administratsiooni haiglast (Sepulvedas, California osariigis), Elmer Green Menningeri sihtasutusest ja Joseph Kamiya Langley Porteri neuropsühhiaatria instituudist.¹⁵ Ken Wiberi “isikuülene süntees erinevatest psühholoogiakoolkondadest muudab tema töö intellektuaalselt kütkestavaks ning asetab ta väljapaistvale kohale *New Age*’i intellektuaalide seas”.¹⁶

Sotsioloogia ja kultuuriloo alalt tuleb nimetada ülalpool tsiteeritud George Leonardit, Theodore Roszakit (eriti tema teoseid *Where the Wasteland Ends* ja *Unfinished Animal*) ja William Irwing Thompsonit, kelle teosed *At the Edge of History* ja *Passages about Earth* jälgivad tema enda vaimset teekonda, mis viib katoliikluse juurest läbi naturalismi *New Age*’i okultse vormi juurde. Thompsoni töö on märkimisväärne selle poolest, et Massachusettsi tehnoloogiainstituudi ja York’i Ülikooli endise professorina ning Woodrow Wilsoni ja Old Dominioni stipendiumi saajana on ta leidnud tunnustust ka akadeemilistes ringkondades. *Passages about Earth* näitab, kui põhjalikult ta on nendest ringkondadest eemaldunud.¹⁷

Antropoloogia valdkonnas tuleb mainida Carlos Castanedat, kelle raamatud on olnud bestsellerid nii ülikoolides kui ka tavalistes raamatukauplustes. Suuna näitas kätte *The Teachings of Don Juan* (1968), sellele järgnesid kiiresti *A Separate Reality* (1971) ja *Journey To Ixtlan* (1972). Neile järgnenud raamatud on pälvinud juba väiksemat publikuhoovi. Castaneda, kes uuris alguses psühheedelsete ainete mõju India kultuurile, läks õppima yaqui-indiaani nõia Don Juani juurde. Olles pärast mitut aastat initsiatsiooniriitused läbinud, sai Castaneda nõiaaks, kelle väidetavad kogemused eriliigiliste uute reaalsustega ning eri universumitega pakuvad hämmastavat ning kohati hirmutavat lugemismaterjali. Söandaksin öelda, et Castaneda tööd on olnud tähtsaks ligipääsuteeks uue teadvuse juurde.¹⁸

New Age’i mõtlemise algeid võib leida ka loodusteadustest. Esimesena peab siin nimetama füüsikat. Seda vahest sellepärast, et oma kõige teoreetilisel kujul on ta kõige spekulatiivsem ning faktide abil kõige raskemini ümberlükatav. Kõige populaarsemas vormis on füüsika *New Age*’i vaimus tõlgendamist propageerinud füüsik Fritjof Capra ja populaarteaduslik autor Gary Zukav.¹⁹ Tagasihoidlikumas vormis on *New Age*’i ideid kaitsnud Lewis Thomas ja J. E. Lovelock. Thomas on bioloog ja arst, kelle teose *Lives of a Cell* on populaarteadusliku kirjanduse seas soliidisel kohal.²⁰ Lovelock on gaaskromatograafia spetsialist ja tema *Gaia: A New Look at Life on Earth* on keskne töö, kus Maad (Gaia on kreeka Maa-jumalanna) nähakse ühtse sümbiootilise süsteemina.²¹

Meditatsioon on ette pandud tohutu hulk ebakonventsionaalseid ravimisviise, mis on saanud tuntuks holistliku meditsiini nime all. Akupunktuur, rolfing, psüühiline tervendamine, kinesioloogia ja ravi puudutuste abil on vaid mõned nendest tehnikatest, mida kasutavad *New Age*’i põhimõtete kohaselt tegutsevad ravijad.²²

Poliitikas kaitsevad *New Age*’i eesmärkide poliitilist teostamist aktiivselt sellised organisatsioonid nagu Planetary Citizens (asutatud 1972 Donald Keysi poolt), Rohelised Saksamaal ning sellised algatused nagu Mark Satini *New Age*’i poliitiline platvorm.²³

Ulmekirjanduses on domineerinud peamiselt naturalistid, kelle lootused inimkonna tuleviku suhtes on seotud tehnikaga. Kuid mõned ulmekirjanikud on kirjutanud ka prohvetilikult. Näiteks on Arthur Clarke kirjutanud kaks stsenaariumi, kus kirjeldatakse inimkonna muutumist *New Age*’i põhimõtete kohaselt. *Childhood’s End* (1953) on üks tema kujutlusvõime edukamatest saavutustest. Clarke’i stsenaariumi filmi *2001* (1968) jaoks, mis oma filmiversioonis on samavõrra Stanley Kubricki kui tema looming, lõpeb *New Age*’i koiduga uues mõõtmes, kus elab uus “inimene” – Tähelaps.²⁴ Ja Robert A. Heinleini *Stranger in a Strange Land* (1961), mis algul oli underground’i klassika, on muutunud üheks *New Age*’i alustekstiks. Valentine Michael Smith, kes “grokib” (tajub) reaalsust kogu selle täiuses, on uue inimkonna prototüübiks.²⁵ Philip K. Dicki kolm viimast romaani (*Valis*, *The Divine Invasion* ja *The Transfiguration of Timothy Archer*) on Dicki ilukirjanduslikud katsed käsitleda oma kohtumist “roosa valguskiirega”.²⁶

Filmi alal, mis on tänapäeva maailma üks kõige tõhusamaid meediaid, tuleb kindlasti mainida Steven Spielbergi töid, eriti tema filmi *Close Encounters of the Third Kind* ja George Lucasi filmi *Star Wars*. Nende filmide maailma üle domineeriv Jõud ehk jumalik vägi sarnaneb üprisgi hindu Brahmanile, sest ta ühendab hea ja kurja. Yoda, sümpaatne guru filmist *The Empire Strikes Back* avaldab oma mõtteid, kasutades puhast *New Age*’i metafüüsilist stiili. Veel üks oluline *New Age*’i vaimus tehtud film on särav

ja üllatavalt huvitav *My Dinner with André*, autobiograafiline ekskursioon André Gregory vaimumaailma.²⁷

Isegi spordis võib täheldada süvenevat rõhuasetust meditatiivsetele tehnikatele. Kung fu, džuudo, karate ja aikido (see enesekaitsetehnika on huvi pakkunud ka George Leonardile) on Ida tehnikatel põhinevad sõjakunstid, mis võivad sisaldada ka teisenenud teadvuse seisundeid. Selles pole midagi erilist, kuid Ida füüsiliste harjutuste elemente on võimalik praegu leida ka professionaalses jalgpallis. Mis võiks olla veel ameerikalikum! San Fransisco 49 meeskonna endine kaitsemängija John Brodie on öelnud: “Mängides võib sattuda teistsugusesse reaalsusesse. See reaalsus ei sobi mallide ja koordinaatidega, millega enamik inimesi elu kaardistavad, kaasa arvatud kategooriad, mille abil mõistavad mängu treenerid, fännid ja spordiajakirjanikud.”²⁸

Lõpuks tuleks tähele panna kolme psüühikateoretikut. Arthur Koestler esitab oma raamatus *Roots of Coincidence* kokkuvõtte psüühiliste nähtuste uurimistulemustest, mille kohta ta usub, et need (välja arvatud psühhokinees) tõesti eksisteerivad ning et neid peab kuidagi seletama. Tema arutlused toetuvad psüühiliste nähtuste ning subatomaarsete osakeste käitumise ilmsetele sarnasustele. Lõpuks teeb Koestler katse seletada psüühilisi nähtusi Einsteini järgse naturalismi vaimus.²⁹ Niimoodi on sarnasused meediumide, müstikute ja füüsikute vahel mõjutanud ka Laurence LeShani, kelle selgitused kalduvad küll pigem filosoofia kui teaduse poole.³⁰ LeShani ideede juurde tuleme selle peatüki jooksul veel tagasi. Viimasena peab mainima psühholoog Jon Klimot, kes on avaldanud ulatusliku uurimuse kanaliseerimisest (*New Age*'i termin meediuuminähtuse kohta).³¹

Sellele võib lihtsalt vastata, väites, et need, kelle raamatutest ning ideedest oli äsja juttu, paiknevad Lääne pühiskonna psüühiliselt haigetel äärealadel. Nende ideed ei kuulu peavoolu. Suurel määral on see muidugi tõsi. Ametlikud teadlased ja kriitikud, kelle all mõeldakse peamiselt veel mitte täielikku nihilismi jõudnud naturaliste, on Ichazo, Leary, Weili ja teiste suhtes äärmiselt kriitilised olnud.³²

Kuid see on tegelikult tunnustus nendes ideedes ilmnevale jõule. Keegi ei vaevuks ümber lükkama külalolli hullumeelset sonimist. Talle pööratakse tähelepanu vaid siis, kui tal on järgijaid. Inimestel, kelle töid ma olen ülalpool maininud, on väga suur mõju kas siis sellepärast, et nad on tähtsatel positsioonidel suurtes ülikoolides, haiglates ja uurimisasutustes, oma isikliku karisma tõttu või mõlema pärast korraga. Kokkuvõtteks võib öelda, et parasjagu formuleeritakse tohutu kultuurilise mõju ja ulatusega maailmavaadet. Mõne järgneva aasta jooksul on meil võimalus (ja vastutus) näha seda kasvamas ning võitlemas meeste ja naiste tunnustuse pärast ning, suure huvi tõttu, mida mõned *New Age*'i pooldajad tunnevad hariduse vastu, meie laste tunnustuse pärast.³³

***New Age*'i suhe teiste maailmavaadetega**

New Age'i maailmavaade on äärmiselt sünkretistlik ja eklektiline. Ta on laenanud kõigilt tähtsamatel maailmavaadetelt. Kuigi selle kummalisemad järeldused ja veidramad mõtmed pärinevad Ida panteismist ja iidsest animismist, annab seotus naturalismiga talle Ida müstitsismi terviklikuma vormiga võrreldes parema võimaluse pooldajaid võita.

Sarnaselt naturalismiga eitab *New Age* transtsendentse Jumala olemasolu. Universumi Isandat ei ole olemas, kui just meie igaüks seda ei ole. Olemas on ainult suletud universum. Tõsi küll, seda “rahvastavad” uskumatult kõrge “isikliku” intellekti ja jõuga olendid ning “inimteadvus ei peitu koljus”.³⁴ Kuid need olendid ja isegi kosmose teadvus ei ole teismi poolt nõutavas mõttes transtsendentsed. Enamgi veel, inimolendite kohta pruugitav keel on täiesti naturalistlik. John Lilly nimetab aju “bio-kompuutriks” ning inimest “ilusaks masinaks”, erutades sellega teist *New Age*'i pooldajat R. D. Laingi.³⁵ Fritjof Capra, Gary Zukav, Arthur Koestler, Laurence LeShan, William Irwin Thompson ja Shirley MacLaine osutavad paralleelidele psüühiliste nähtuste ja 20. sajandi füüsika vahel.³⁶ Isegi Timothy Leary psühhotroopsete ainete poolt esilekutsutud müstitsismil on naturalistlik alus. “Jumal on DNA kood,” ütleb Leary.³⁷

Naturalismist on laenatud ka lootus inimkonna evolutsioonilise muutumise peale. Me oleme uue olemisviisi lävel. Evolutsioon põhjustab muutuse.

Erinevalt Ida panteistlikust monismist omistavad nii teism, naturalism kui ka *New Age* üksikisikule suure väärtuse. Teismis põhineb see väärtus sellel, et iga inimene on loodud Jumala näo järgi. Peegeldades mälestust oma teistlikest juurtest, jätkab naturalism üksikisiku väärtuse rõhutamist, toetudes

ideele, et kõik inimolendid on oma ühise inimsuse tõttu sarnased. Kui üks neist on väärtuslik, siis on nad seda kõik.

Sarnaselt Ida panteistliku monismiga keskendub *New Age*'i mõtlemine müstilisele kogemusele, mis seisab kõrgemal ajast, ruumist ja moraalist. *New Age*'i mõtlemist võiks defineerida kui Ida müstika Lääne versiooni, milles idamaine metafüüsiline rõhuasetus (väide, et Atman on Brahman) on asendatud epistemoloogia rõhutamisega (elu mõte seisneb reaalsuse ühtsuse nägemises, kogemises või tajumises). Enamgi veel, sarnaselt idamaise mõtteviisiga lükkab *New Age* reaalsuse mõistmise viisina kõrvale ratsionaalsuse (mida Andrew Weil nimetab "sirgjooneliseks mõtlemiseks"). Maailm on õigupoolest irratsionaalne või superratsionaalne ning nõuab uusi lähenemisviise (näiteks "ähmast mõtlemist").³⁸

New Age'i mõtteviis on seotud ka animismiga, mis on maailmavaade, mida praeguses raamatus ei ole käsitletud. Animism on üldine ellusuhtumine, millele toetuvad algsed või niinimetatud paganlikud religioonid. See, et see maailmavaade on algne, ei tähenda, et ta oleks lihtne. Paganlikud religioonid on ideede, rituaalide, liturgiatega, märgisüsteemide, kultusobjektide jne keerukad kombinatsioonid. Kuid on olemas teatud ideed, mis on kõigile paganlikele religioonidele ühised.

Allpool äratoodud paganlike religioonide ideed peegelduvad uues teadvuses: (1) looduslikku universumit asendab hulk vaimseid olendeid, kes sageli paigutatakse hierarhiasse, mille tipuks on Taeva Jumal (teatud määral sarnane teismi Jumalaga, kuid ilma huvita inimolendite vastu); (2) seega on universumil isiksuslik mõõde, kuid puudub lõputu ja isiksuslik Jumal, Looja; (3) need vaimsed olendid ulatuvad temperamendilt kurjast ja vastikust kuni koomilise ja heasoovlikuni; (4) et inimesed tuleksid eluga toime, tuleb kurje vaime lepitada ning häid vaime kingituste, ohvrite, tseremooniatega ja rituaalidega meelitada; (5) nõid-arstid, maagid ja šamaanid on pika ja vaevarikka treeninguga õppinud vaimude maailma teatud määral juhtima ning tavalised inimesed on haigusi põhjustavate vaimude väljaajamisel, põua puhul jne suuresti nende meelevaldsel; (6) lõpuks on kogu elu ühtne, see tähendab, et kosmos on vaimu ja aine kontiinum; "loomad võivad olla inimeste esivanemad, inimesed võivad muutuda loomadeks, puudel ja kividel võivad olla hinged".³⁹

Uus teadvus peegeldab kõiki animismi aspekte sellele sageli naturalistlikku iseloomu andes ehk animismi psühholoogia abil demütologiseerides. See, et Theodore Roszak kutsus üles naasma "Vana Tunnetuse" juurde, ning William Blake'i nägemused ja fakt, et Carlos Castaneda tegi enne nõiaiks saamist läbi pika õpipõlve, on märgid sellest, et *New Age*'i pooldajad on selle animistlikest juurtest hästi teadlikud.⁴⁰

Kas *New Age*'i, mille juured on kolmes erisuguses maailmavaates, võib pidada ühtseks süsteemiks? Õigupoolest mitte. Või pigem mitte veel. Me näeme seda maailmavaadet tema kujunemises. Kõik minu poolt allpool toodavad väited ei sobi kaugeltki ideaalselt kokku. Siiski ollakse kõikide kultuurialade avangardi seas ühel meelel selle suhtes, et midagi alljärgneva sarnast on tõene või vähemalt kasulik viis reaalsuse käsitlemiseks.

***New Age*'i põhiideed**

Silmas pidades, et see väidete kogum ei ole kaugeltki ammendav *New Age*'i maailmavaate kirjeldus, võime siiski alustada esmase reaalsuse ideest, nagu me tegime teistegi maailmavaadete käsitlemisel.

1. Milline tahes on olemise olemus (idee või aine, energia või osake), on kõige aluseks mina, esmane reaalsus. Sedamööda kuidas inimolendid saavad teadlikumaks ning hakkavad seda fakti paremini mõistma, jõuab inimkond inimloomuses toimuva radikaalse muudatuse lävele; juba praegu võime näha ümberkujunenud inimkonna ettekuulutajaid ja *New Age*'i prototüüpe.

Kui teismis on esmaseks reaalsuseks transtsendentne Jumal ja naturalismis füüsiline universum, siis *New Age*'i puhul on esmaseks reaalsuseks mina (hing, iga isiku terviklik keskne olemus).

Siin on omal kohal võrdlus (ja vastandus) Ida panteistliku monismi keskse väitega. Ida ütleb põhimõtteliselt "Atman on Brahman", asetades rõhu Brahmanile. see tähendab, et Idas lahustub mina tervikus, veeämbriisse (reaalsuse kui terviku sümbol) kukkuv tilk (hinge sümbol) kaotab oma individuaalsuse. *New Age*'i puhul saab seda lauset lugeda ümberpöörduvalt: "Atman on Brahman". Tähtsaks on muutunud üksik mina. siin võib näha teismi mõju, kus üksikisik on oluline (sest ta on loodud Jumala näo järgi), ning naturalismi, eriti naturalistliku eksistentsialismi mõju, kus tähtsad on üksikisikud (sest nad on ainsad asjad, mis üldse tähtsad saavad olla).⁴¹

On problemaatiline, mis see mina täpselt on. on see idee või vaim või “psühhomagnetväli” või ühtsus, mis seob kosmilise energia mitmekesisust? *New Age*’i pooldajad ei nõustu siin üksteisega, kuid kõik nad väidavad, et mina – inimolendi teadvuse kese – on tõesti universumi keskpunkt. Mistahes muu mina kõrval – kui üldse midagi muud on olemas – eksisteerib mina jaoks. Välist universumi ei juhi mitte transtsendentne Jumal väljastpoolt, vaid mina seestpoolt.

John Lilly kirjeldab pikalt, mida tähendab äratundmine, et mina tõepoolest juhib kogu reaalsust. Siin on tema märkmed, mis ta on teinud pärast kogemust, mille kohta ta usub, et see on teadvuse kõrgeim võimalik olek.

Me [tema ja teised isiklikud minad] loome energiat, ainet ja elu, tegutsedes tühjuse ja kogu teadaoleva loodu piiril. Me seisame vastamisi teadaoleva universumiga seda luues ja täites. ...Ma tunnen, kuidas galaktika jõud voolab minust läbi. ...Ma olen loomisprotsess ise, uskumatult tugev ja võimas. “Mina olen üks neist meestest, kes on masinaruumis ning pumpavad loodut tühjusest ümber teadaolevasse universumisse. Ma pumpan tundmatust tuntuks.”⁴²

Kui Lilly lõpuks jõuab sisemisse ruumi, mida ta nimetab “+3” – kõige täiuslikum ja sügavam teadvuse tunnetus – saab ta “Jumalaks” endaks. Ta muutub niiõelda mõlemaks, nii universumiks kui selle loojaks. Niisiis ütleb ta: “Miks mitte nautida ekstaasi ja õndsust, kui ollakse veel reisija oma kehas, mis on nagu kosmoselaev? Reisijana saate enda jaoks ise reeglid kehtestada. Transpordifirmal on küll mõned reeglid, kuid on võimalik, et me mõtleme välja ka kompanii ja selle reeglid. ...Pole olemas ei mägesid ega mutimullahunnikuid, ...on vaid minu ja transtsendentse õndsuse keskne tuum.”⁴³ Lilly jaoks on kujutus seesama mis reaalsus. “Kõik asjad, mida võib ette kujutada, on olemas.”⁴⁴ Seega kuulub Lilly jaoks kogu võim minale. Enamik inimesi ei tea seda. Selle mõistmiseks on vaja kasutada teatud tehnikat, kuid mina on tõesti kuningas.

Shirley MacLaine arutleb selle üle, kas ta tõepoolest on omaenese reaalsuse loonud (see on miski, mida ta mainib oma raamatutes korduvalt).

Kui ma lõin oma reaalsuse, siis mingil tasemel ja mingis mõtmes, mida ma ei mõistnud, olin ma loonud kõik, mida ma nägin, kuulsin, kompisin, haistsin, maitsesin; kõik, mida ma armastasin, vihkasin, austasin ja jälestasin; kõik, millele ma reageerisin või mis mulle reageeris. ...Seega olin ma vastutav kõige eest, mis kuulus minu reaalsusesse. Kui see oli tõsi, siis olin ma kõik. ...Ma olin omaenese universum. Kas tähendas see ka seda, et ma olin loonud Jumala, ja seda, et ma olin loonud elu ja surma?... Enda võimu eest vastutuse enda peale võtmine oleks selle ülimaldseks väljenduseks, mida me nimetasime Jumala jõuks.

Kas see oli see, mida peeti silmas väitega MA OLEN SEE, KES MA OLEN?⁴⁵

Ta jõuab järeldusele, et praktiliselt oli asi tõesti nii. Ma arvan, et enamik lugejaid leiab siit paraja annuse megalomaaniat.

Me teame, et George Leonard ja Jean Houston kuulutavad *New Age*’i saabumist. Ja nad ei ole ainsad. Seda loodavad, et mitte öelda ootavad, ka Marilyn Ferguson, Andrew Weil, Oscar Izhazo ja William Irwin Thompson. Ferguson lõpetab oma raamatu *The Brain Revolution* (1973), kuulutades triumfeerivalt: “Me alles hakkame mõistma seda, et me võime taju ukseid tõeliselt avada ning oma koopast välja tulla.”⁴⁶

Tema hilisem teos *The Aquarian Conspiracy* (1980) kirjeldab selles valdkonnas toimunud progressi ning tõukab seda takka.

1982. aastal, mil oli läbi müüdud veerand miljonit eksemplari raamatust *The Aquarian Conspiracy*, väljendas Ferguson üllatust teose nii hea vastuvõtu üle: “Praegu kuulub meie ühiskonda nii palju inimesi, kes on tõusnud kõrgemale “normaalsest” ning katsetanud ja uurinud ja hakanud kasutama inimlikku suutlikkust täies ulatuses.”⁴⁷ *New Age*’i koidik näib tõesti suurepärasena: uus maailm, mis on asustatud hästikohanenud, täiuslikult õnnelike ning läbinisti õnnistatud olenditega; pole olemas haigusi, sõdu, näljahädasid, keskkonnasaastust, eksisteerib vaid transtsendentne mõnu. Mida enamat võiks veel tahta? Selle utoopilise eufooria kriitikud soovivad vaid üht: mingit mõistlikku ja objektiivset kinnitust sellele, et see nägemus on midagi enam kui oopiumiuimas nähtud unenägu. Kuid ülalnimetatud momentide käigus tunneb mina subjektiivset veendumust, ta ei vaja ei põhjusi ega objektiivsust. Ehk nagu ütleb George Leonard, kõneldes aikido hüvedest: “Sellel, kes on õppinud tundma aikido saladust, on ilmaruum enese sisemuses ning ta tohib öelda: “Mina olen universum.””⁴⁸ Tänu oma absoluutsele subjektiivsusele jääb mina-olen-Jumal või mina-olen-universum suhtumine väljapoole igasugust subjektiivset

kriitikat. Kõrvalseisjale on täiesti vastuvõetav tõik, seda enam, et on olemas usaldusväärne tõestusmaterjal – et MacLaine ei ole lõpmatu MA OLEN SEE, KES MA OLEN, ning et Leonard ei ole kogu universum. Kuid kuidas teostada läbimurret jumal-teadvusse endasse?

Aldous Huxley on viidanud säärase läbimurde võimalikkusele. Veidi aega enne oma surma hakkas ta kahtlema uue teadvuse tõestuses. Tema naine Laura salvestas paljud tema viimastest mõtetest lindile. Järgnevalt esitan ma ühe tema poolt kaks päeva enne surma peetud vestluse transkriptsiooni.

See [avastus, mille ta oli oma psüühika kohta äsja teinud] näitab... ego ambitsioonide kogu suurust. Ma nägin und, see oli vist kaks ööd tagasi, ...et kuidagi sain ma maailmale teha absoluutse kosmilise kingituse. ...Pidi sündima mingi vapustav õnnistegu ja minul oli seal kuidagi mingi keskne osa. ...Ma tegelikult päris kartsin: see näitas, et võib küll arvata, et oma mina on ületatud, kuid tegelikult pole see sootuks nõnda.⁴⁹

Siiski ei loobunud Huxley oma otsingutest. Ta suri “reisil” olles. Tema naine andis tema palvel talle LSDd ning vastavalt Tiibeti Surnute Raamatus toodud juhistele viis tema vaimu puhkama “teisele poole”.

New Age’i suureks nõrkuseks on enesepettuse oht. Nii teistid, kui ka naturalistid ütleksid selle kohta enesepettuse paratamatus. Ükski teist ega naturalist (ega õigupoolest ka keegi muu) ei saaks eitada enese “kogemist” Jumala, vaimu, kuradi või tarakanina. Liiga paljud inimesed on säärastest kogemustest rääkinud. Kuid niikaua kui kuningaks on vaid mina, niikaua kui kujutlust võetakse reaalsuse pähe, niikaua kui nägemine on olemine, püsib kujutlev mina kindlalt oma eraviisilises lukustatud universumis, ainsas eksisteerivas universumis. Niikaua kui minale meeldib see, mida ta ette kujutab, ning niikaua kui mina saab oma kujutelmi juhtida, pole teistel, kes asuvad “väljaspool”, midagi pakkuda.

Probleem on siin selles, et mina pole mitte kuningas, vaid vang. Sellega tegeleme lähemalt allpool 3. väite käsitlemisel.

2. Kosmos, olles ühtne minas, ilmneb veel kahes mõõtmes: nähtavad universumis, mis on haaratav tavalise teadvuse abil, ning nähtamatus universumis (ehk Lahtipääsenud Vaimus), mis on haaratav teisenenud teadvuse seisundite kaudu.

Kosmose põhistruktuuris ümbritseb mina (mis asub selle struktuuri keskmes) esiteks nähtav universum, mida ta on suuteline tajuma viie meelega abil ning mis kuuletub loodusteaduste poolt avastatud “looduseadustele”, ning seejärel nähtamatu universum, mille juurde minal on juurdepääs läbi selliste “tajuvärvate” nagu psühhotroopsed ained, meditatsioon, transs, biotagasiside, akupunktuur, rituaalne tants, teatud tüüpi muusika ja muu taoline.

Sellise metafüüsilise skeemi varal kirjeldab Aldous Huxley kõiki inimgrupe kui “eraldiseisvate universumite kooslust”.⁵⁰ Iga mina on universumite meres triiviv universum, aga kuna iga eraldiseisev universum on teatud määral sarnane iga teise eraldiseisva universumiga, võivad nad omavahel suhelda. Enamgi veel, kuna iga universum on oma olemuselt (see tähendab oma mina tõttu) kõigi universumite keskpunkt, on tõeline teineteisemõistmine enam kui pelk võimalus. Tsiteerides C. D. Broadi, kes oma korda toetud Bergsonile, kirjutab Huxley: “Aju, närvisüsteemi ja meelegaorganite funktsioon on peamiselt eliminatiivne ja mitte produktiivne. Igal ajahetkel on iga isik võimeline meenutama kõike, mis on temaga juhtunud, ning tajuma kõike, mis parasjagu kustahes universumis sünnib.”⁵¹

Kuid kuna sellise mahuga taju käiks meile üle jõu ning näiks kaootilisena, töötab aju “kaitseventiilina”, filtreerides välja kõik selle, mis on antud hetkel tarbetu. Või nagu ütleb Huxley: “Sellise teooria kohaselt oleme kõik potentsiaalselt Lahtipääsenud vaimud.”⁵² Teisisõnu on iga mina potentsiaalselt universum; iga Atman on potentsiaalselt Brahman. Huxley ütleb veel, et kõik, mis tuleb sellest ventiilist, on “armetu teadvuse nire, mis aitab meil siin selle planeedi peal ellu jääda.”⁵³

New Age’i maailmavaade on suurel määral läänelik, eriti sellepoolest, et ta rõhutab fakti, et nähtav universum (tavaline väline maailm) on tõepoolest olemas. Ta ei ole pettekujutelm. Enamgi veel, ta on korrastatud universum. Ta kuuletub reaalsuse seadustele ning neid seadusi on võimalik teada, edasi anda ja kasutada. Enamik uue teadvuse pooldajatest tunneb tervet aukartust teaduse ees. Aldous Huxley, Laurence LeShan, William Irwin Thompson ja Gopi Krishna on siinkohal headeks näideteks.⁵⁴ Lühidalt öeldes allub nähtav universum põhjus-tagajärje ühtsusele. Kuid mina, mis seda süsteemi tegelikult kontrollib, ning Lahtipääsenud Vaimust pärinevad olendid, kes seda mina teenivad, võivad seda süsteemi ümber korraldada.

Lahtipääsenud vaimu saab mingis mõttes võrrelda kõrvalkorteris asuva universumiga, mida võib nimetada ka "laiendatud teadvuseks" või "alternatiivseks teadvuseks" (MacLaine), "eraldiseisvaks reaalsuseks" (Castaneda), "Selgeltnägevaks Reaalsuseks" (LeShan), "teisteks ruumideks" (Lilly), "teisteks reaalsusteks (Leonard), "teiseks reaalsuse tasemeks" (Brodie), "supervaimuks" (Rosenfeld) või "Universaalseks Vaimuks" (Klimo).⁵⁵ See Lahtipääsenud Vaim ei käitu universumi seaduste kohaselt. Ene-seteadlik mina on võimeline läbima sadade miilide pikkusi vahemaid ainsa silmapilguga. Aeg ja ruum on elastsed: universum võib pahupidi pöörduda ning aeg võib voolata tagurpidi.⁵⁶ Inimest võib läbida erakordne jõud ning energia, mida saab üle kanda ka teistele. Võib füüsiliselt terveneda ja, kui kõnelda ka psüühiliste võimete mustkunstina kasutajatest, siis on võimalik vaenlasi hukka saata, panna neid hulluma või põhjustada neile füüsilisi, vaimseid ja emotsionaalseid kannatusi.

Shirley MacLaine kirjeldab Lahtipääsenud Vaimu järgmiselt:

Ma sain teada, kuidas tunda ära nähtamatut mõõdet, mida ei saa mõõta. Tegelikult on see mitte-kõrguse, mitte-laiuse ja mitte-massi mõõde ja õigupoolest ka mitte-aja mõõde. See on vaimu mõõde.⁵⁷

Lahtipääsenud Vaim ei ole siiski lõpuni kaootiline. See näib sellisena vaid minale, kes arvestab, et nähtamatu universumi seadused kehtivad ka nähtavas universumis. Kuid Lahtipääsenud Vaimul on omad reeglid ja käitumisviis ning võib olla kaunis aeganõudev neid tundma õppida. Näiteks Shirley MacLaine on oma teekonda enesemõistmise ning omaenese reaalsuse mõistmise poole kirjeldades öelnud: "See on Jumal ja samaaegselt olin see mina. Me olime üksteisega läbi põiminud. Ma oleksin võinud olla mistahes, kui ma oleksin usaldanud enda sees olevat Jumala muusikat, laulu ja rütmi."⁵⁸

John Lilly stiilis arutledes võiks öelda, et on üpris aeganõudev jõuda selgusele selles, et reaalsuse mängu reeglid on loodud mina enese poolt.⁵⁹ Kuid kui inimesed on selles selgusele jõudnud, võivad nad oma suva järgi luua igasuguseid reaalsuse tasemeid ja universumeid. Taevas ei ole mingiks piiriks. "Vaimses valdkonnas on tõene või saab tõeseks see, mida usutakse tõene olevat – seda kogemuslikult ning eksperimentaalselt seatud piirides."⁶⁰ Lilly Center of the Cyclone on tema sisemise ruumi autobiograafia. Selle lugemine on reisiks läbi Lilly vaimu geograafia, ta avab erisuguseid "taju väravaid" ning liigub ühest ruumist ehk universumist teise.

Need, kes pole neid ruume kunagi külastanud, peavad toetuma nende teadetele, kes on. John Lilly on talletanud mitmeid neist ning tema raamat on huviga loetav. Sellises ruumis on viibinud ka paljud teised ning nende teated on põhimõtteliselt samatüübilised ning erinevad vaid detailides. Allpool, 3. väite juures, käsitleme "tundeid", mis on seotud Lahtipääsenud Vaimu tajumisega. Siinkohal piirdume aga metafüüsiliste aspektidega. Millised on need "asjad", mis ilmnevad Lahtipääsenud Vaimule? Ning millised omadused on neil "asjadel"? Aldous Huxley kirjeldus on klassika just seetõttu, et tema tunnistus on olnud eeskujuks paljudele teistele. Esimene Lahtipääsenud Vaimu tunnusjoon on tema värv ja kiirgus:

Kõik, mida näevad need, kes vaimu antipoodi külastavad, on eredalt valgustatud ja tundub sisemiselt kiirgavat. Kõik värvid on nii intensiivsed, et normaalses meeleseisundis ei oleks võimalik neid tajuda. Samas on ka värvi ning ereduse nüansside eristamise võime märkimisväärselt suurenenud."⁶¹

Hoolimata sellest, kas Lahtipääsenud Vaimu kujutelmad on tavalised objektid, nagu näiteks toolid ja laudad või mehed ja naised, või erilised olendid, nagu näiteks tondid, jumalad või vaimud, on nad alati kiirgavad. John Lilly on öelnud: "Ma nägin õhus sädelevaid esemeid, mis meenutasid šampanja mulle. Praht põrandal näis mulle kullatolmuna..."⁶² Marilyn Fergusoni poolt tsiteeritud iseseisvatest kirjeldustest on üheteistkümnel juhul kuueteistkümnest eraldi mainitud mainitud värve: "kuldset valgust", "sädelevaid tulesid", "intensiivselt valget valgust" ja "eriti ebamaiseid värve".⁶³ Oscar Ichazo meenutab: "Minu pea muutus puhtaks valguseks."⁶⁴ Carlos Castaneda näeb inimest, kelle pea on puhas valgus, teoses *Journey to Ixtlan* vestleb ta valgust kiirgava koiotiga ning näeb "maailma jooni".

Koiott oli laialivalgub, vedeliku sarnane kiirgav olend. See kiirgus oli silmipimestav. ...[Siis, mõnevõrra hiljem] nägin ma "maailma jooni". Tegelikult tajusin ma tohutut hulka valgeid jooni, mis ümbritsesid mind kõikjal.⁶⁵

Need kiirguse ja värvi tajumise juhud toetavad arvamust, et see, mida keegi tajub, on reaalsem kui asjad, mida on võimalik tajuda nähtavas universumis. Huxley on öelnud:

Ma nägin seda, mida Aadam nägi loomise koidikul, igal hetkel oli see puhta olemise ime. ...Istigkeid – kas polnud see mitte sõna, mida Meister Eckhart tavatses kasutada? "Ole-mine".

...Üleminek, mis oli ühtlasi igavene elu, igavene hukkumine ja samal ajal puhas Olemine, kimp imetillukesi üksikasju, milles mingi sõnulväljendamatu, kuid iseenesestmõistetava paradoksi läbi oli võimalik aduda kogu eksistentsi jumalikkude allikat.⁶⁶

Huxley jaoks ei olnud Lahtipääsenud Vaim mitte niivõrd eraldiseisev reaalsuse, kuivõrd tõeline reaalsus, nähtuna sellisena, nagu ta on. Kuid see uus lähenemisviis on senistest niivõrd erinev, et ta tundub täiesti uuenä; tundub, et ta seisab eraldi.⁶⁷

Lahtipääsenud Vaimu teine tunnusjoon on see, et teda asustavad erilised olendid. Lisaks sellele, mida ta peab eneseks ja teisteks oma möödunud eludeks, näeb Shirley MacLaine oma Kõrgemat Mina, isikut, kes on "väga pikk, vapustavalt enesekindel ja peaaegu androgüünne inimeolend".⁶⁸ See olend saab tema teejuhiks ning tema kogemuste tõlgendajaks. Carlos Castaneda omakorda kohtub "liitlaste", "abiliste", "kaitsjatega" ja "öö olenditega".⁶⁹ John Lilly kohtub sageli kahe "kaitsjaga", kes annavad talle õpetusi selle kohta, kuidas elus paremini hakkama saada.⁷⁰ Samuti mainitakse paljudes teadetes isiksuslikke olendeid või isiksusliku mõõtmega jõude, ükskõik kuidas neid siis ka kutsutakse: demoneid, kuradeid, vaime või ingleid. Enamgi veel, mõned uue teadvuse austajad jutustavad sellest, kuidas neid on muudetud linnuks või loomaks, või sellest, kuidas nad on saanud võime kiiresti reisida või lennata, see käib ka planeetidevahelise reisimise kohta.

Tõepoolest, Lahtipääsenud Vaim on väga imelik koht. Kas selle elanikud on tõepoolest olemas? On nad vaid mina kujutluse osad või siis selle ebateadlike hirmude ja lootuste väljendus? Kas inimesed muutuvad ka tegelikult lindudeks ja kärbesteks? *New Age*'i maailmavaate puhul ei ole need küsimused mõttekad. Samal ajal on nad möödapääsmatud nii teistidele kui ka naturalistidele. Me käsitleme neid allpool 5. väite juures.

3. *New Age*'i tuumaks on kosmilise teadvuse kogemus, mille puhul tavalised ruumi, aja ja moraali kategooriad kipuvad kaduma.

See on 2. väite puhul arutlusele tulnud metafüüsilise mündi epistemoloogiline pool. Mingis mõttes ei aita 3. väide meie *New Age*'i mõistmisele oluliselt kaasa, kuid ta lisab sellele sügavust.

2. ja 3. väite ühtsus põhineb 1. väite juures analüüsitud eeldusel, et nägemine (või tajumine) tähendab olemist ning et kõik, mida mina näeb, tajub, adub, ette kujutab või usub, on olemas. Ta on olemas selle tõttu, et mina kontrollib kõike, mis on olemas: "Ma usun, seepärast on see olemas." Filosoofia valdkonnas pakub uus teadvus näilisuse ja reaalsuse vahel vahetegemiseks radikaalset ja lihtsat lahendust. See seisneb omaksvõtus, et sellist eristust pole olemas. Näivus on reaalsus. Illusiooni pole olemas.⁷¹

Loomulikult on tajul kaks vormi, üks vorm nähtava universumi tajumiseks ning teine nähtamatu tarvis. Esimest nimetatakse tavaliseks teadvuseks, ärkvelolu teadvuseks ehk "sirgjooneliseks mõtlemiseks". See on viis, kuidas tavalised inimesed on tavaliselt tavalist igapäevast reaalsust tajunud. Ruumi käsitletakse kolmemõõtmelisena. Kaks keha ei saa samal ajahetkel olla samas ruumipunktis. Aeg on lineaarne; eilne on möödas; praegu asume siin; homme on tulekul. Sama isikuga ei saa kaks erinevat sündmust toimuda samal ajal; kui ma istun ning samaaegselt mõtlen, ei saa ma samal ajal korruga seista ja istuda. Tavalise teadvuse puhul tunduvad mõned teod head, mõned vähem head, teised halvad ning veel teised suisa kurjad. Ning muidugi eeldame, et tegelikult ongi nad sellised, millistena me neid tajume. Selle kõigega oleme kõik tuttavad.

Teine teadvuse olek ei ole nii tuttav. Õigupoolest pole paljud meist siin Läänes sellest isegi und näinud. Asja muudab keerukamaks veel see, et see teine teadvuse seisund koosneb tegelikult paljudest erinevatest teadvuse seisunditest, mõned ütleavad, et kolmest, mõned kuuhest, mõned kaheksast.⁷² Kuid enne kui me hakkame käsitlema alajaotusi, tuleb meil mõista selle üldisi tunnusjooni. Mõnesid neist tunnusjoontest on pakutud välja eri nimedena kosmilise teadvuse jaoks. Selliseid nimesid on tohtu hulk: "ookeanitunne" (Freud), "ajatatu õndsus" (Zaehner), "kõrgem teadvus" (Weil), "tipu kogemus" (Maslow), "nirvaana" (budistid), "satori" (jaapani zen), "teisenenud teadvuse seisundid" ehk ASC (Masters ja Houston) ja "kosmiline nägemus" (Keen).⁷³

Kaks neist nimedest tunduvad teistest tabavamad, üks teoreetilistel ja teine ajaloolistel põhjustel. Teooria seisukohalt peegeldub termin teisenenud teadvuse seisund kõige üldtunnustatumatut arusaamist sellest nähtusest. On ju kõnealused teadvuse seisundid tõepoolest ebatavalised. Teine sobiv nimetus, kosmiline teadvus, on sageli käibel seepärast, et see on üks varasemaid termineid antud valdkonna kohta käivas kaasaegses kirjanduses. Selle võttis 1901. aastal kasutusele Kanada psühhiaater R. M. Bucke

ning see sai populaarseks, kuna seda kasutati William Jamesi klassikalises uurimuses müstitsismi kohta.

Kosmilise teadvuse esmane tunnusjoon on teadlikkus kosmosest, see tähendab universumi elust ja korrastatusest. Koos kosmosega teadlikuks saamisega tekib vaimse valgustatuse seisund, millest üksi piisab selleks, et indiviid jõuaks olemise uude mõõtmesse ning, et ta muutuks uue liigi esindajaks. ...Sellega kaasnevad nähtused, mida võiks nimetada surematuse tundeks, teadlikkuseks igavesest elust – mitte veendumuseks, et see saab tal olema, vaid teadlikkuseks sellest, et see tal juba on.⁷⁴

Nimetusega kosmiline teadvus kaasneb kogemuse metafüüsiline seletamine, mida *New Age*'i maailmavaate pooldajad laialdaselt tunnustavad. Asja mõte seisneb selles, et kui mina tajub ennast kosmosega ühtsena, siis ta ka on sellega ühtne. Enesetunnetus ei ole seega mitte üksnes selle tunnetamine, et ollakse kosmosega ühest tükist, vaid selle tunnetamine, et ollakse seesama tükki. Teiste sõnadega on kosmiline teadvus Atmani kogemine Brahmanina.

Ühtsuse kogemine on kosmilise teadvuse puhul keskse tähtsusega: esiteks kosmose terviklikkuse tajumise kogemus; teiseks kosmosega ühekssaamise kogemus ning lõpuks kosmose ühtsuse ületamine, jõudmaks äratundmisele, et mina on kogu reaalsuse tekitaja ning et selles mõttes on ta ühtlasi nii kosmos kui ka kosmose looja.⁷⁵ “Tunne ära, et sa oled Jumal, tunne ära, et sa oled universum,” ütleb Shirley MacLaine.⁷⁶

Siiski, kosmilise teadvuse seisundite alla liigitatakse ka teistsuguseid “asju”. Isegi pärast selliste kogemuste arvukate kirjelduste lugemist ei näe ma paremat lahendust, kui tsiteerida Marilyn Fergusonit ammandavat tunnuste loetelu.

Ego piiride kadumine ning äkiline identifitseerumine kõige elusaga (universumisse sulandumine); valgused; muutnud värvitaju; erutus seisundid; elektrilised tajud; mullina paisumise või ülespoole hõljumise tunne; hirmutunde, eriti surmahirmu kadumine; möirgav heli; tuul; oma füüsilisest minast eraldatuse tunne; õndsus; terav muustrite tajutav; vabadustunne; meelte kokkusuulamine (sünteesia), mis esineb siis, kui kuuldakse värve ning kui vaatepildid tekitavad kuulmiselamusi; ookeanitunne; usk, et ollakse ärganud; tunne, et kogemus on ainus reaalsus ning et tavaline teadvus on vaid selle hale vari; ruumist ja ajast kõrgemale tõusmise tunne.⁷⁷

Edasi tsiteerib Ferguson tervet hulka huvitavaid kosmilise teadvuse kirjeldusi, millest igauks illustreerib paljusid kui mitte kõiki neid tunnuseid.

Siiski on 3. väite ühe aspekti suhtes lahkavamus. Mitte kõik *New Age*'i pooldajad pole nõus sellega, et kaob moraalikategooria. Teoreetiliselt peab see nii sündima, sest kosmiline teadvus eeldab kogu reaalsuse ühtsust ning see peab olema selline ühtsus, mis tõuseb kõrgemale nii moraalsetest kui ka metafüüsilistest eristustest, nagu meile ehk meenub eelmises peatükis esitatud Ida panteistliku monismi analüüsist.⁷⁸ Näiteks Shirley MacLaine väitleb tuliselt hea ja kurja eristuse kadumise poolt, vaieldes ägedalt vastu Vassyle (oma sõbrale, kes säilitab emotsionaalse sideme vene õigeusuga).⁷⁹ Me vaatleme seda küsimust lähemalt allpool, kus käsitleme MacLaine'i vaateid põhjalikumalt. R. M. Bucke ja William Irwin Thompson esitaksid siin vastuväiteid, kuid MacLaine, Lilly ja Huxley on selles ühel nõul.⁸⁰ Siiski, sarnaselt Hesse Siddharthaga ja kõigiga, kelles säilivad selgelt inimlikud omadused, kõnelevad MacLaine, Huxley ja Lilly nii, nagu arvaksid nad, et parem on olla valgustatud – see tähendab kosmiliselt teadlik – kui valgustamata, et on parem armastada, kui vihata ning et on parem aidata kaasa *New Age*'i saabumisele kui jälgida vana ajastu kokkuvarisemist.

Lõpuks tuleb märkida, et mitte kõik teisenenud teadvuse seisundid pole eufoorilised. *New Age*'i maailmavaate naiivsed pooldajad kaotavad selle kaine fakti sageli silmist, kuigi “halbade reise” kirjeldused on laialdaselt kättesaadavad. Huxley ise oli tuttav “hulkuri” õuduselamustega:

Seistes silmitsi tooliga, mis nägi välja nagu Viimne Kohtupäev – või, kui täpselt väljenduda, üks Viimsetest Kohtupäevadest, milles ma alles tüki aja pärast ning ränga jõupingutuse abil tundsin ära tooli -, sattusin ma paanika äärel. Äkitselt tundsin ma, et see läheb liiga kaugele. Liiga kaugele sellest hoolimata, et tee viis eredama ilu ja sügavama tähenduse poole. Tagantjärele analüüsid oli see hirm uppuda ning laguneda reaalsuse surve all, mis oli suurem kui vaim, kes on harjunud enamiku ajast veetma sümbolite mugavas maailmas, oleks suuteline olnud taluma.⁸¹

Siiski oli Huxley veendunud, et meskaliini kogemuse ees peavad hirmu tundma vaid need, “kes on hiljuti kollatõbe põdenud või kes kannatavad perioodiliste depressioonide ja kroonilise rahutuse all”.⁸² Tänapäeval nõustuksid sellega vähesed.

Mitmed John Lilly “daemonlikud läbielamused” ning Carlos Castaneda kogemused dokumenteerivad “põrgu” sügavusi.⁸³ Isegi alati optimistlik Shirley MacLaine on maadelnud nägemustega, mis talle vähemalt esialgu pole meeldinud.⁸⁴ Huxley, Lilly ja Castaneda (nagu ka paljud teised) on põrgu sisetunde ringide vältimiseks visalt soovitanud omada kosmilise teadvuse kogemise esimeste katsete puhul juhendajat.⁸⁵ See on *New Age*’i vaste gurule või Täiuslikule Meistrile müstitsismi täielikumalt idamaistes vormides.

Siin tekib muidugi karjuv vastuolu. Kui nägemine on olemine ning kujutlus on reaalsus, siis on kogetud põrgu lihtsalt reaalsus. Või teisiti väljendudes, kui mina on kuningas, siis kontrollib ta loomist ning võib luua nii, nagu soovib. Kui keegi kogeb põrgut, siis võiks ta selle hävitada ja luua taeva. Kas Jumalal on tarvis juhendajat?

Kuid sarnaselt idamaise mõtteviisi pooldajatega võivad *New Age*’i kaitsjad siin vastata, et kuigi on tõsi, et mina on “jumal”, ei saa ta sellest alati aru. Ta on uinunud jumal ning tuleb üles äratada või on ta “langenud” jumal ning peab üles tõusma.⁸⁶ Shirley MacLaine’i Kõrgem Mina seletab talle seda järgmiselt:

Erisuguste eluvormide loomise protsessis eraldusid üksikud hinged kõrgemast võnkumisest. Iseenda poolt loodu ilust kätkesid nad ennast füüsilisse, kaotades nõnda oma sidemed Taeva Valgusega. Tekkinud paanika oli nii suur, et sellest sündis tanner, mida nüüd tuntakse hea ja kurjana.⁸⁷

Meie ülesanne inimolenditena on seega selle “langemise” tagajärgedest üle saada. Selline arvamus sobib hästi *New Age*’is leiduvate evolutsiooniliste motiividega, lahendamata siiski peamist vastuolu. Kui mina on tõesti jumal, kuidas võib ta siis mitte ilmnedagi jumalana? Siiski pole see vastuolu suurem kui panteistliku monismi Ida variandi puhul, millel aga on tohtul hulgal pooldajaid.

4. Füüsiline surm ei ole mina lõpp. Kosmilise teadvuse kogemus kaotab surmahirmu.

Jällegi mainin ma seda tunnust eraldi, kuna idee surmast on meie kõigi jaoks oluline. *New Age*’i kohaselt pole me mitte pelgalt füüsilised kehad. Inimolenditel on kehaülene ühtsus. Kosmilise teadvuse seisundid kinnitavad seda ikka ja jälle ning see on viinud selleni, et Stanislav Grof on eksperimenteerinud LSDga ja andnud seda oma patsientidele enne surma, et nood võiksid oma viimast hingetõmmet tehes kogeda kosmist ühtsust.⁸⁸

Vahest kõige tuntum surma uurija on Elisabeth Kübler-Ross, kelle raamat *On Death and Dying* (1969) on saavutanud teenitud tunnustuse. 1970-ndatel uuris Kübler-Ross surmale lähedasi kehaväliseid kogemusi ning sai endale vaimsed juhendajad, kes on teda veennud, et surm on lihtsalt üleminek teise elujärku.⁸⁹ Huvi surmale lähedaste kogemuste vastu on toitnud ka arst Raymond J. Moody jun. Populaarne raamat *Life after Life*.⁹⁰

Tunnistust surma kui teise seisundisse ülemineku kohta annab ka möödunud elu mäletamine, nagu Shirley MacLaine seda oma raamatutest (eriti *Dancing in the Light*) märkimisväärse mahus kirjeldab. MacLaine ütleb, et akupunktuuri abil, mis vallandab meenutused möödunud elust, ning selliste kanalite kaudu nagu Kevin Ryerson, kelle läbi kõnelevad Tom McPherson (kes ütleb, et kuninganna Elisabethi ajal oli ta taskuvaras) ja Johannes Sebedeus (kes identifitseerib enda Ilmutusraamatu ja Johannese evangeeliumi autorina), on ta kas omaenda eelmistest kehastumistest teavet saanud või ennast nendes kehastumistes “näinud”.

Näiteks väidab ta, et on elanud tuhandeid elusid, olles olnud haaremi tantsijanna, “hispaania laps, kes on mingis kirikus ja kannab teemantkõrvarõngaid, ...koopas mediteeriv munk, ...vene baleriin, ..[ja] inka nooruk Peruu”. Ta on ka “tegelnud voodooaga” ning kord “elevantide printsessina” ühe India küla purustustest päästnud ning oma rahvale kõrgemat kõlblust õpetanud.⁹¹ Raamatus *It’s All in the Playing* kirjeldab ta nägemust krematsiooniurnide kohta, milles, nagu tema Kõrgem Mina talle ütleb, asuvad “nii laps kui ka vanaisa”. Ta on olnud nad mõlemad.⁹²

Sügavamaks aluseks arvamusele, et surm on lihtsalt üleminek teise eluvormi, tuleb siiski pidada ideed sellest, et “teadvus” on midagi enam kui inimese füüsiline manifestatsioon. Kui inimene on kõik või kõige looja ning kui seda on võimalik intuitsivselt “teada”, siis pole põhjust surma ees hirmu tunda. Möödunud elu meenutamise võimalikkus ning enamik surmale lähedaste seisundite kirjeldustest õigus-

tavad *New Age*'i tõekspidamiste kohaselt sellise hirmu puudumist. Paraku on kehaväliste kogemuste koha olemas ka negatiivset tõestusmaterjali, mida *New Age*'i pooldajad ei vaatle, ning idees reinkarnatsiooni võimalikkusest on pärast analüüsimist nõrku kohti leitud.⁹³

5. Vastavalt *New Age*'i üldistele printsiipidele saab metafüüsilises küsimuses reaalsuse olemusest võtta kolm erinevat seisukohta:

(1) okultne versioon, mille puhul olendid ja asjad, mida tajutakse teisenenud teadvuse seisundites, eksisteerivad teadlikust minast eraldi; (2) psühheedeelne versioon, mille puhul need asjad ja olendid on teadliku mina projektsioonid; (3) kontseptuaalne relativistlik versioon, mille puhul kosmiline teadvus on vaimu teadlik tegevus, kui see vaim kasutab ühte paljudest mittetavalistest reaalsuse mudelitest, millest ükski ei ole miskitpidi "tõesem" kui mõni teine.

See on *New Age*'i maailmavaate viimane väide ning keskendub küsimusele, mis on juba algusest peale karjuvalt vastust nõudnud. Mida kõik need veidrad kogemused tähendavad? On nad reaalsed? Mõned ütlevad, et neil pole selliseid kogemusi olnud. On nad siis millestki ilma jäänud?

Üks on selge, pole mõtet eitada, et inimestel on olnud kogemusi, mida nad on kirjeldanud. Kogemus on isiklik. Kellelgi meist ei ole teiste kogemusi. Kui keegi teatab veidrast kogemusest, võib ta kas vale-tada, valesti mäletada või sündmusi ilustada, kuid me ei saa tema kirjeldust kuidagi kritiseerida. Isegi kui see tundub meile sisemiselt vastuoluline, ei saa me selle olemasolu aprioorselt eitada, öeldes, et nii-või teistsugune olukord on põhimõtteliselt võimatu.

Kui inimene jääb näiteks risküsitluse all oma kirjelduse juurde kindal, siis jääb see kogemus vähemalt selle inimese jaoks selliseks, nagu teda algselt mäletati. Elektriliste mõõteriistadega inimese ajuprotses-side mõõtmisest pole siin mingit kasu. See võib meile öelda, et teatud elektriline aktiivsus kas on ole-mas või mitte, kuid see ei saa meile öelda midagi nende asjade eksistentsi iseloomu kohta, mida mina tajub.

Ma usun, et on ka vaieldamatu, et teisenenud teadvuse seisunditel on palju ühiseid üldisi omadusi, näi-teks valgus, ajatus, "maagilised" olendid jne. Nii et kui igapähelel meist on oma isiklik universum või terve hulk selliseid universumeid, kui tema teadvus teiseleb, on iga isiklik universum teistele vähemalt sarnane. Siin sobib Huxley kirjeldus, et "iga inimgrupp on eraldiseisvate universumite ühiskond".⁹⁴

See viib järeldusele, et meil on terve hulk tunnistajaid universumi, teistsuguse reaalsuse kohta, mis näib asuvat meie kõrval. See reaalsus ei ole veel korralikult lõpuni kaardistatud, kuid kui me juhtuksime seal ära käima, siis ma arvan, et me teaksime, kus me oleme olnud või vähemalt, eeldusel, et me mäletame seda, millal me tagasi jõudsime. Siit tuleneb küsimus: Kus see eraldi reaalsus asub?

Sellele võib anda kolm vastust. Kõige varasem neist võib näida mõnedele kaasaegsetele *New Age*'i pooldajatele vastuvõtmatuna. Algselt animismist pärinedes lubab kosmiline teadvus selle vaate koha-selt teil näha vaimseid olendeid, kes elaksid justkui mingis meie nelja mõõtmega (kolm ruumimõõdet ja üks ajamõõde) paralleelses viiendas mõõtmes, lubab neile olenditele reageerida, neilt jõudu saada ning võibolla neid ka juhtima hakata. See dimensioon eksisteerib sama "reaalselt" kui teised neli. Tei-senenud teadvuse seisundid lubavad meil seda dimensiooni tajuda.

Seda esimest vastust olen ma nimetanud okultseks versiooniks, sest selles vaimses koordinaadistikus tegutsevad paljud, kui mitte kõik, meediumid, nõiad, maagid, imeravijad jt. Alati olemas olnud ning üha kasvava populaarsusega okultistid eeldavad, et teatud vahendeid kasutades (transiseisundid, kris-tallkuulid, tarokikaardid, Ouija lauad ja teised okultse jõu objektid) saab inimene "teise poolega" nõu pidada ning sellelt abi paluda. Kuid okultistid manitsevad algajaid ettevaatusele. Nimelt võivad need, kes pole okultsetesse riistustesse ja süsteemi initsieeritud ning kes lihtsalt mängivad rituaalsete retsitat-sioonide ning isegi Ouija laudadega, võivad tõmmata enda peale vaimudemaaailma viha. Kui see juhtub, võib hakata sündima tõeliselt põrgulikku asju. William Blatty raamat *The Exorcist* ning selle filmivaste on hea kujutlusvõimega loodud illustratsioon sellele *New Age*'i versioonile ning sellega kaasaskäivatele hirmudele.

Sellele okultistlikul versioonil on palju kaasaegselt meeletatud pooldajaid. Selgelt okultistlikud on Aldous Huxley arusaamad. Ta kõneleb taju värvatest, mis avanevad Lahtipääsenud Vaimu juurde, ning kirjeldab, kuidas ta nägi seda vaimu tema värvilises ja mitmemõõtmelises loomuses. Enamgi veel, tema raamatu *Heaven and Hell* viimased sõnad on: "Minu arvamise kohaselt on õigus nii kaasaegsel spiritualismil kui ka iidsetel traditsioonil. On olemas nii sir Oliver Lodge'i raamatus Raymond kirjelda-tud surmajärgne seisund kui ka õndsas nägemusliku kogemuse taevas; on olemas ka samasuguse rabava

nägemusliku kogemuse abil tajutav põrgu, mida siinpool kannatavad skisofreenikud ning mõned, kes tarvitavad meskaliini; on olemas ka ajaülene kogemus ühinemisest taevaliku Alusega.”⁹⁵ Ning tema surivoodil kasutasid tema ja tema naine Laura oma teadmisi Tiibeti Surnute Raamatust, kui Laura ta teispoolsesse rahusse “kõneles”. Ka Shirley MacLaine näib seda tunnistavat.

John Lillyt köidavad rohkem allpool vaadeldavad alternatiivsed seletused, kuid ta ei heida kõrvale ka okultset versiooni.

Oma kaugeleulatuvate kogemuste kaudu, mida ma kogesin, olles suletud paagis LSD-ga, ning omal lähedastes kokkupuudetes surmaga olen ma kohtunud kahe juhendajaga. ...Nad võivad kuuluda teistesse ruumidesse, teistsugustesse universumitesse kui meie konsensuslik reaalsus. ...Nad võivad olla salajase esoteerilise koolkonna esindajad. Nad võivad olla meist umbes sada tuhat aastat eespool asuva tsivilisatsiooni liikmed. Nad võivad olla korruga häälestatud kahele sidesüsteemile, mida suunab meist kaugelt kõrgemal arenguastmel oleva tsivilisatsiooni, mis saadab informatsiooni läbi kogu galaktika.⁹⁶

Niisiis on uue teadvuse okultne versioon arvesse tulevaks võimaluseks. Kui see on õige, on siin paraku vastuolu ideega, et mina on nii universum kui ka universumi looja. See tähendaks, et peale mina on olemas teisi olendeid ning teisi minast eraldi seisvaid teadvuse keskusi. Vähemtäpses käsitluses võib okultne versioon aga väita, et sel määral, mil mina suudab (mistahes vahenditega) eraldiseisvat universumit asustavate võimsate olendite käest kontrolli haarata, on ta siiski kuningas. Sellest hoolimata põhjustab okultne seotus sageli raskusi. Need, kes juhivad, võivad ise muutuda juhitavateks ning sattuda deemonliku lõksu lõugade vahele, mille jõud on kümnekordne seepärast, et ta põhineb kurjusel.

Teist vastust olen ma nimetanud psühhedeelseks versiooniks, sest ta on suhteliselt hiljutine ning osutab reaalsuse pärinemisele seda reaalsust kogeva inimese vaimust. Psühhedeelne versioon vastab 1. väitele tunduvalt paremini kui okultne versioon, kuna ta lihtsalt ütleb, et teisenenud teadvuse seisundite abil tajutav reaalsus on mina poolt tekitatud. Teisisõnu on see reaalsus tekitatud iseenese poolt. Tegu ei ole niipalju teadvuse värvate avamise kui uue tajutava reaalsuse loomisega.

Selle vaatepunkti kirjeldusi oleme juba igal pool vaadelnud, kuid eriti õpetlik on Lilly kirjeldus iseenda halvast reisist. Psühhetroopsete ainetega tehtud eksperimente alustades oli Lilly nii kindel, et ta suudab oma siseilma kogemustega toime tulla, et ta võttis LSD-d, laskmata ennast hoolikalt jälgida välise ning usaldusväärse juhendaja poolt. Tulemuseks oli reaktsiooni hiline mine. Ta varises liftis kokku ja oleks peaaegu surnud. Ta arvab, et see kokkuvarisemine oli põhjustatud võimetusest kontrollida oma agressiivseid instinkte. Olles LSD mõju all, pöördus ta enda vastu ning, sarnaselt Freudi surmaihaga, oleks endale surma soovides selle peaaegu põhjustanud.

Arstid ei oleks mingil juhul Lilly surma enesetapuna määratlenud, kuid mis puutub Lillysse endasse, siis tekitas tema probleemi tõepoolest sisemine programmeeritus, sest Lilly jaoks olid nii taevas kui põrgu sisemine programmeeritus, sest Lilly jaoks olid nii taevas kui põrgu ühtviisi sisemised konstruktsioonid. Kas inimene näeb ennast universumi piirimaadel (põrgus) või (taevas) ühena “neist meestest, kes on masinaruumis ning pumpavad loodut tühjusest [tuntusse]” – nägemuse loojaks on ikka inimese enese mina.

Kolmas vastus küsimusele reaalsuse loomuse kohta puudutab kontseptuaalset relativismi. Põhimõtteliselt tähendab see vaade seda, et objektiivse reaalsuse (reaalsuse, nagu ta tõeliselt on) ja tajutava reaalsuse (viisi, kuidas me mõistame seda reaalsust oma märgisüsteemide abil) vahel on põhimõtteline erinevus. See tähendab, et reaalsus on see, mis ta on, ning et märgid, mida selle kirjeldamiseks kasutame, on suvalised.

Siin on kohane tuua üks näide. Lääne ühiskonnas mõtleme üldiselt ajast kui “sujuvast ja voolavast jätkuvusest, milles kõik universumis liigub võrdse kiirusega edasi, tulles tulevikust ja möödudes läbi oleviku minevikku.”⁹⁷ Hopi indiaanlase jaoks pole sellist üldist ideed olemas, sest tema keeles puudub võimalus “kas siis eksplitsiitselt või implitsiitselt ‘ajale’ viidata”.⁹⁸ Asi ei ole siin selles, et see reaalsus oleks tõesti erinev, vaid selles, et kultuuriliste ideede kihistustest mõjutatud Lääne keelesüsteem ei luba meil seda teisiti käsitada. See viis Benjamin Whorfi hüpoteesini, mida lingvistid seostavad tema nimiga: “Inimese poolt harjumuspäraselt kasutatava keele struktuur mõjutab viisi, kuidas ta mõistab oma keskkonda. Maailmapilt erineb keelest keelde.”⁹⁹

Kuidas töötab kontseptuaalne relativism praktikas? Robert Masters illustreerib seda järgmiselt: “On rahvaid, kes elavad tihedalt esemetega täidetud ümbruses, nagu seda on näiteks tihe mets, ning kes see-

tõttu arvava, et on võimatu paarist kilomeetrist kaugemale näha. Ning kui nad lagendikule viia, näevad nad ikka ainult niikaugale. Kuid kui neile selgeks teha, et on võimalik näha enam, miks muutuvad siis mõõtkavad ning avanevad uued horisonid?" Nii jõuab Masters järeldusele: "Kogu taju on märgisüsteem. ...Pole võimalik reaalsusest otse teadlik olla"¹⁰⁰ Kaasaegne filosoof Ernst Cassirer kirjeldab seda skeptilist arvamust keelest ning sellest tulenevaid järeldusi kui "keele igasuguse väidatava tõese sisu täielikku lagunemist ning äratundmist, et see sisu pole midagi muud kui vaimu fantasmagooria".¹⁰¹ Sellise süsteemi puhul on mõisted mõtte looming. "Selle asemel, et teha meile kättesaadavaks objektide tõelised vormid, näitab see pigem mõtte enese vorme." Tulemusena "redutseeritakse teadmine sarnaselt müüdi, keele ja kunstiga mingiks fiktsiooniks – fiktsiooniks, mis kõneleb oma kasulikkuse kaudu ise- enese poolt, kuid mida ei tule mõõta mitte mingisuguse range tõestandardi järgi, kui me ei soovi, et see pudeneks eimillekski".¹⁰² Teiselt poolt, kuigi objektiivne tõde võib olla kättesaamatu, on sellel ideel ka positiivsem poolus: kõik märgisüsteemid "loovad ning määratlevad omaenese maailma".¹⁰³ Uue maailma jaoks on vaja omada ainult uut märgisüsteemi.

Siinkohal peaks saama selgeks filosoofiasse ja keeleanalüüsi valdkonda tehtud kõrvalepõike mõte. *New Age*'i maailmavaate kontseptuaal-relativistlik versioon väidab lihtsalt seda, et teisenenud teadvuse seisundid lubavad inimestel asendada ühe märgisüsteemi teisega, see tähendab asendada ühe reaalsuse nägemise teisega. Läänelik märgisüsteem on meie maailmanägemises sajandeid domineerinud. On väidetud, et see pole mitte lihtsalt üks paljudest märgisüsteemidest, vaid ainus olemasolev märgisüsteem, mis viib objektiivse tõe ja vastavusest tuleneva tõe juurde. See, mida mingi väite abil kinnitatakse, kas on või ei ole tõsi, kas vastab või ei vasta reaalsusele. Teism ja naturalism on kinnitanud, et ei jää mingit võimalust teisiti arvata. Seega on kosmilisel teadvusel, maailmanägemisel, mis kasutab teistsugust märgisüsteemi, olnud suured sünniraskused. Kuid teismi ja naturalismi haarde nõrgenedes on võimalikuks saanud ka teised mõistesüsteemid.

Paljud uue teadvuse kontseptuaal-relativistliku versiooni kaitsjad on hästi tuttavad selle filosoofiliste juurtega ning sellele vastavate kaasaegse füüsika teooriatega. Laurence LeShani "paranormaalsuse üldine teooria" on kontseptuaalse relativismi erikuju. Meediumite tegevus seisneb LeShani järgi selles, et nad võtavad omaks järgneva müstilise maailmavaate. "1. On olemas parem informatsiooni kogumise viis kui meelte läbi. 2. Kõikide asjade vahel valitseb fundamentaalne ühtsus. 3. Aeg on illusioon. 4. Kõik, mis on kuri, on vaid näilisus."¹⁰⁴ Muul ajal, kui meediumid on nähtava universumi tavalised asukad, tunnistavad nad reaalsuse kohta mõistlikumaid seisukohti. LeShan tsiteerib vabalt kaasaegseid teadlasi, eriti füüsikuid, kes seletavad komplementaarsuse idee toetudes, miks elektron tundub mõnikord olevat osake ning mõnikord laine, olenevalt sellest, mis instrumenti tema "vaatlemisel" kasutatakse.¹⁰⁵ Eelduseks on, et kogu aeg jääb ta selleks, mis ta oli. Aga keegi ei tea, mis see on. Me teame ainult seda, et mõnikord paistab ta meie võrrandites ühe asjana ning teistsuguste formuleeringute korral teisena.

Näiteks Andrew Weil ütleb, et tema raamatu *The Natural Mind* peamine mõte seisneb selles, et "reaalsus, nagu me teda kogeme, on loodud meie mõisteliste mudelite poolt ning et me saame valida paljude meile kättesaadavate mõisteliste mudelite hulgast".¹⁰⁶ Teie maksate oma märgisüsteemi eest ja seega on teil ka õigus valida.

Kuid Erwin Schrödinger juhib tähelepanu ühele olulisele järeldusele, mis tuleneb eeldusest, et märgisüsteemide on lihtne kasutusele võtta ja kõrvale heita. Ta osutab, et see tähendab seda, et ühtegi tõest reaalsuse mudelit ei ole olemas: "Me võime sellele mõelda, kuid ükskõik kuidas me sellele mõtleme, on see väär."¹⁰⁷ Ainus kategooria, mis aitab meil kahe märgisüsteemi väärtust eristada, on puhtpraktiline küsimus: Kas sa said selle, mida sa tahtsid?

Kuna mõnede komplementaarsuse käsitluste järgi pole teaduses olemas tõeseid reaalsuse mudeleid, pole seega olemas ka tõeseid reaalsuse mudeleid inimkonna kui sellise jaoks.¹⁰⁸ Ning samamoodi, kui teadusliku mudeli väärtust mõõdetakse selle praktilise kasutatavusega, siis on pragmaatiline väärtus ka teisenenud teadvuse seisundi või selle kohta käiva teooria väärtuse mõõdupuuks. Selles suhtes on nii *New Age*'i teoreetikud kui praktikud ühel meelel.¹⁰⁹ Seda vaadet on selgelt väljendanud LeShan: "Kui mingi teooria rakendus annab oodatud tulemusi, siis on selle teooria kasulikkus ka tõestatud."¹¹⁰ Nii palju siis kosmilise teadvuse kohta käivatest teooriatest. Weil rakendab pragmaatilise kasulikkuse kriteeriumit ka kogemuse enda peal: "Näib ilmselge, et ainus tähendusrikas kriteerium mistahes vaimse kogemuse ehtsuse hindamiseks ...on mõjust, mida see avaldab inimese elule."¹¹¹

Uue teadvuse kontseptuaal-relativistliku käsitlusviisi praktiline tagajärg on see, et ta vabastab inimese uskuma kõigesse, mis annab soovitud tulemusi. Lilly elu on olnud pühendatud sellise teooria väljatöötamisele: “Vaimu vallas on tõsi või saab tõeseks see, mida usutakse tõene olevat, piirides, mis määratakse kogemuslikult ja eksperimentaalselt. Need piirid saavad uuteks arvamusteks, mis tuleb ületada. Vaimu valdkonnas ei ole mingeid piire.”¹¹² Stanislav Grof on seda kommenteerinud järgnevalt: “Teisenenud teadvuse seisundi puhul võib kogeda mistahes arvu lõpmatusi, ruumi kõverusi või paralleelseid universume.”

Niisiis, kuhu te tahate minna? Mida te tahate teha? Kui Lilly tunnistas naturalistlikku arusaama universumist, siis võttis ta ette teekonna põrgusse. Kui ta tunnistas seda, et on olemas meist kõrgemal asetsevad tsivilisatsioonid, siis “heideti ta just sellistesse ruumidesse”.¹¹³ Uskumine tähendas olemist. Ükski nägemus reaalsusest ei ole reaalsem kui mõni teine. R. D. Laingi sõnade kohaselt on skisofreenia üheks ja normaalsus teiseks asjade nägemise viisiks. “Kuid kes on see, kes ütleks, milline neist on hullus, eriti kui arvestada neid normaalsuse tulemusi, mis on Läänes nii hukatuslikuks osutunud.”¹¹⁴

Enamgi veel, on võimalik, et mõnedki meie normaalsetest eristustest ning tajumisviisidest tekitavad meile nii isiklikke kui ka sotsiaalseid ja keskkonnaprobleeme: “Oletame, et keegi kogeb mingit tunnet ning püüab seejärel seda tunnet eristada. Oletame, et ta nimetab seda rahutuseks, et seda nii teistest tunnetest eristada. Siis järgneb esimesele tundele teine, mille ta eristab häbina.”¹¹⁵ Ja nii liikudes piki tsüklilist spiraali, tunneb ta end rahutumana ja ka depresseeritumana. Siit teeb Laing järelduse: “Nüüd on teatud mõttes just tema eristused need, mis ta õnnetumaks teevad. Mõnikord ma mõtlen sellele, et suur osa inimeste kannatustest oleks olemata, kui neil ei leiduks nende jaoks nimesid.”¹¹⁶

Lahendus on siin ilmne: vabanege eristustest ehk siis märgisüsteemidest, mis neid eristusi teevad. Kujutage endale ette maailmavaadet, mille puhul poleks võimalik teha vahet näiteks valu ja mõnu vahel. Sellel võiksid olla rängad tagajärjed, kuid miks mitte siiski leiutada viisi sellise maailmavaate tunnistamiseks, kui ollakse näiteks haige ning viibitakse tavalises teadvuse seisundis? Eri aegadel tunnistavad eri maailmavaated eri väärtusi. Miks mitte kasutada neid siis vajadust mööda? Niisiis, hakakem kella-meesteks: erisugu kellalöögid eri juhtumite puhuks.

Näiteks Sam Keen soovitab: “On parem, kui meil on tosin vastuolulist teooriat ja nägemust, kui et me loobume kas maa peal valitsevate raudsete seaduspärasuste tunnistamisest või siis rändavate komeetide sähvatuslikest sissetungidest. Ma tunneksin ennast tõesti halvasti, kui mind mõistetaks elama kas siis tegelike tulemusteta või ekstaasita. Mul on isegi kahtlus, et need jäävad kokku kuuluma sama kaua, kui inimelu hiilgus põimub aja ning tähtaegadega.”¹¹⁷

Me oleme uut teadvust defineeriva viie põhiväite kirjeldamisega lõpule jõudnud. Neid väiteid on seletatud ning illustreeritud tosina allika najal. Ma loodan, et mingi üldise piiritlusena on see vastuvõetav, kuid vaevalt on nii võimalik edasi anda selle maailmavaatega seonduvat tunnet. Seda sellepärast, et see maailmavaade on äärmiselt sõltuv subjektiivsusest, mina reaalsusekogemusest. Järgmises osas vaatleme põhjalikumalt uue teadvuse ühe propageeri ja kaitsja seisukohti lootuses ülalesitatud üldist piiritlust rohkema vaimu ja eluga täita. Seejärel analüüsime *New Age*'i maailmavaadet naturalismi ja teismi valgusel.

Shirley MacLaine: *New Age*'i näidiseksemplar

Selle raamatu eelmise väljaande samas kohas kasutasin ma *New Age*'i mõtteviisi peamise esindaja näitena Carlos Castanedat. Oma nelja üha uutes kordusväljaannetes ilmuva raamatuga, mille läbimüük ulatus umbes kolme miljoni eksemplarini, olid Castaneda tööd seitsmekümnendate aastate keskel üheks tähtsamaks juurdepääsuteeks kosmilise teadvuse võõrasse maailma. Kuid Castaneda populaarsus on vahepeal langenud, põhjuseks võib olla see, et publik tüdineb ka kõige kummalisematest ja imelisematest asjadest, või ka see, et kõike, millest Castaneda kõneles, ei saanud päris puhta kullana võtta. Näiteks sai selgeks, et ta oli oma peamise informandi Don Juani (kes oli väidetavalt yaqui nõid) lihtsalt välja mõelnud ning et tema raamatud ei põhinenud alati väliuuringute käigus kogutud materjalil, vaid olid lihtsalt kavalalt kokkuseatud ilukirjandus.¹¹⁸

Kaheksakümnendate aastate alguseks olid *New Age*'i kaheks peamiseks eestkõnelejaks kerkinud kaks uut *New Age*'i pooldajat: Marilyn Ferguson teosega *The Aquarian Conspiracy* ja Fritjof Capra raamatuga *The Turning Point*. Nende mõju on praegugi suur osaliselt oma kirjelduste laiahaardelisuse tõttu,

mille käigus nad annavad ülevaate *New Age*'i eri mõttesuundadest ning nähtustest. Sellest hoolimata tundub, et *New Age*'i isiksusliku mõõtme tundmaõppimisel on praegusel hetkel kõige parem analüüsida Shirley MacLaine'i kolme viimast raamatut. Kaheksakümnendate aastate lõpul on just tema muutnud *New Age*'i liikumise tunnustatud keskpunktiks. Jon Klimo on öelnud, et "nii kriitikud kui pooldajad on ühel nõul selles, et lähiminevikus on MacLaine teinud rohkem kui keegi teine selleks, et valmistada pinnast inimeste usule nähtustesse ning osalemisvalmidusele asjades, mida nad oma ajal vältisid kartusest, et neid peetakse "peast põrunuteks".¹¹⁹ MacLaine ise tunnistab seda ning pakub välja, et sellise asendi saavutamise põhjuseks on see, et ta on varasemates inkarnatsioonides oma võimeid valesti tarvitanud. Tema sõnade kohaselt:

"Ehk sellepärast lõin ma endale oma praeguses kehastumises rolli, mis aitaks mul seista *New Age*'i vaimse liikumise esirinnas, kuulutades ainsat tõde selle kohta, et inimene on ise enesele parimaks õpetajaks ning et ei pea kummardama ühtki teist väärjumalat või iidolit, sest Jumal, mida me kõik otsime, peitub meie minas ja mitte väljaspool."¹²⁰

Igal juhul on tema raamatud saavutanud samasugust müügiedu kui Castaneda omad. 1987. aasta sügiseks oli trükitud peaaegu kolm miljonit eksemplari raamatut *Out on a Limb* ja *Dancing in the Light* püsis kolmkümmend nädalat *New York Times*'i bestsellerite nimekirjas. Raamatu *It's All in the Playing* esmatrükk ilmus sel ajal 550 000 eksemplaris. Veel enam, raamatust *Out on a Limb* tehti 5-tunniline teleseriaal, mida 1987. aastal näidati ABC kanalil kõige vaadatavamatel aegadel. David Tuller kommenteeris seda ajakirjas *Publishers Weekly* järgmiselt: "Kuigi televisiooni mõõdupuude järgi oli vaadatavus väike, olid arvud kirjastustööstuse jaoks väga suured. ...*Out on a Limb*'i ja selle järje *Dancing in the Light* läbimüük kasvas plahvatuslikult, see sündmus oli võimsaks ergutavaks süstiks kogu *New Age*'i kirjastustegevusele."¹²¹ Edasi esitab Tuller arve *New Age*'i kirjanduse läbimüügi kohta tavalistes raamatukauplustes ja okultismile ning Ida müstikale spetsialiseerunud poodides.

Shirley MacLaine Beaty (ta loobus oma viimasest nimest kui ebasobivast oma antud inkarnatsiooniastmele) sündis ja kasvas Virginia keskklassi perekonnas, tema noorem vend on näitleja Warren Beatty (ilmselt on ta oma nime kirjapilti muutnud). MacLaine'i esimeseks huviks oli tants. 1954. aastal pääses ta tantsuansambli liikmena teatrimaailma ja sattus äkki tähelepanu keskpunkti, kui *Pajama Game*'i täht oma pahkluu vigastas. MacLaine võitis kiiresti publiku poolehoidu, sai ise täheks ja alustas näitlejakarjääri osatäitmiselega Alfred Hitchcocki filmis *The Trouble with Harry*. Kuigi ta ise nimetab seda kütkestavat filmi läbikukkumiseks, on ta nii laulmises, tantsus kui ka näitlemises sammunud ühelt õnnestumiselt teisele. 1972. aasta presidendivalimiste kampaania ajal töötas ta McGoverni heaks, ka on ta olnud aktiivne feminismi eestvõitleja. Ta on koos oma abikaasa Steve'iga (nad abiellusid 1954. aastal, kuid läksid peatselt lahku ja hiljem abielu lahutati) elanud Jaapanis ning maailmas ringi reisinud.

Tema usuharrastused ilmsid ajal, mil ta reisis maailmas vaimse valgustuse otsingutel ringi, eriti olulised on tema viibimised Aafrikas, Bhutani Himaalajates ja Peruu Andides. Hiljuti on ta korraldanud seminare ning alustanud kloostriarnase keskusega nende tarvis, kes otsivad seda, mille tema enese arvates on leidnud. Tema odüsseia on kirja pandud teostes *Don't Fall off the Mountain* (kus me võime jälgida tema elu mõtte otsingute algust), *You Cant Get There from Here* (kus kirjeldatakse tema hilisemaid vaimseid harrastusi) ning tema ülalmainitud kolmes viimases raamatus (mis kõik tegelevad vaimse elu küsimustega). Praegu töötab ta raamatu kallal, mille esialgne pealkiri on *Going Within*. Ta ütleb, et see võtab kokku "tehnikad, mida ma aastatega olen õppinud kasutama".¹²² Järgnevalt analüüsime tema kolme viimase raamatu olulisemaid peatükke.

Juhtum nr 1. Tõenäoliselt on nii tema raamatu *Out on a Limb* kui ka selle televersiooni kõige põrutavamaks osaks MacLaine'i kehavälised kogemused, mida kutsus esile tema sõber David ajal, mil MacLaine mediteeris mineraalbasseinis Peruu Andide kõrgmäestikus küünlaleegist. David oli talle just jutustanud universumi tegeliku ehituse vaimsest tähendusest, sellest, kuidas aatomid on energia, ja sellest, kuidas hing koosneb sellest energiast. MacLaine arutleb seejärel, et kuna energiat saab vaid muundada, aga mitte hävitada, siis peab hing seisma kõrgemal oma igakordsest kehastusest. David teeb sellest järgmise järelduse: "Sellest tuleneb ka see, mida me nimetame reinkarnatsiooniks. Sellest tuleneb ka elu pärast surma. Ja elu enne sündi."¹²³ Järgnevat lõiku on otstarbekas pikemalt tsiteerida.

Ma olin vaikselt. Ma tahtsin mõelda. Ma ei tahtnud mõelda. Ennekõike tahtsin ma puhta. Ma tõmbasin sügavalt hinge. Sapp tõusis mulle kurku. Ma vaatasin värelevat küünlaleeki. Mu pea tundus kergena. ...Küünlaleek sulas sujuvalt minu vaimsesse ruumi. Jällegi tundsin ma, kuidas ma muutun

küünlaleegiks. Mul polnud ei käsi ega jalgu, ei keha ega füüsilist kuju. Ma muutusin oma vaimseks ruumiks. Ma tundsin, kuidas ma voolan välja ruumi, selle täidan ja oma kehast väljun ja minema hõljun ja üles kerkin. Ma olin teadlik sellest, et mu keha jäi vette. Ma vaatasin alla ja nägin seda. David seisis selle kõrval. Minu hing või vaim, või mistahes see siis oli, kerkis ruumis ülespoole. Ta läks lihtsalt läbi lae ja tõusis hämaruses paistva jõe kohale, ma tundsin, et ma sõna otseses mõttes lendan. ...

Ja minu vaimu küljes oli väga peenike pingul hõbedane niit, mis oli kinnitatud minu basseinislamava keha külge. Ma olin teadlik isegi sellest, et ma ei taha liiga kõrgele tõusta. Ma olin teadlik, et ma ei taha oma kehast liiga kaugele hõljuda. Ma tundsin end oma kehaga kindlalt seotuna. Mulle tundus selgelt, et ma tunnen kahte vormi...oma keha vormi allpool ja oma vaimu vormi, mis hõljus. Ma olin korraga kahes kohas ning mul ei olnud midagi selle vastu. ...

Ma vaatasin oma keha külge kinnitatud hõbedast niiti. Ma olin selle hõbedase niidi kohta metafüüsilisest kirjandusest lugenud. See sädeles õhus. See tundus lõputult pikk...täiesti elastne ning jäi kogu aeg minu keha külge kinnitatuks. Minu nägemismeel pärines mingist vaimsest silmast. See polnud nagu päris silmadega nägemine. Ma hõljusin kõrgemale ja mõtlesin, kui kaua peab see niit enne rebenemist vastu. Hetkel, mil ma mõtlesin kahtlusest, lõppes minu hõljumine. Ma peatasin oma lennu ruumis teadlikult. Ma ei tahtnud enam kõrgemale minna. Sealt, kus ma olin, nägin ma Maa kõverust ja teisel pool maakera olevat pimedust. Ma hakkasin tundma energiaühenduste laineid ja mõtteenergia süsteemide lainetust. Hõbedane niit polnud pinge all. Ta lihtsalt hõljus vabalt.

Ma suunasin ennast alla, tagasi oma keha juurde. ...Energia vibratsioonid taandusid ...minu lainetava mõtte rullumine kandus kõrgemale ja pehme puutega, mis tundus nagu õhuvool, sulasin [sic] ma tagasi oma kehasse. Mu keha tundus mulle mugav ja tuttav, aga ka piirav, kohmakas ja ahistav. ...Mul oli hea meel tagasi olla, aga ma teadsin, et ma tahan jälle välja minna.¹²⁴

Seda tüüpi elamusi on *New Age*'i kirjanduses kirjeldatud väga arvukalt. Nende juurde kuulub lendamise tunne, mulje oma kehast lahkumisest ja sinna naasmisest, kogemuse vallandumine ühte punkti vaatamisest ja igatsus elamuse kordumise järele. *New Age*'i praktika on paljuski ärgitatud soovist ühineda Huxley kirjeldatud Lahtipääsenud Vaimuga, vallaga, mis jääb väljapoole meie viie meelega haaratavat valda ja kuhu saab siseneda "taju väravate" kaudu. Sageli kontakteeruvad ning vestlevad sinna pääsenud inimesed olenditega, kes vastavad nende küsimustele ja annavad informatsiooni vaimse maailma või nende kohta, kes on varem surnuna sinna jõudnud. Tsiteeritud lõigus ei kirjelda MacLaine sellist kogemust, kuid hiljem on ta seda teinud.

Juhtum nr 2. Raamatus *Dancing in the Light* jätkab MacLaine oma otsinguid eelkõige selleks, et jõuda arusaamiseni iseendast, mida ta jätkuvalt peab oma ja õigupoolest ka kogu planeedi elu võtmeks. Kasutades oma vaimse juhendaja Chris Griscomi akupunktuurivõtteid, ühineb MacLaine uuesti Lahtipääsenud Vaimuga (Huxley, mitte MacLaine'i enese termin), kohtub oma Kõrgema Minaga ja õpib "sellega" (nagu ta sellele asjale või olendile viitab) vestlema ning seda kasutama oma praeguse elu ja varasemate inkarnatsioonide tõlgendamisel. Ta kirjutab:

Ma hingasin sügavalt oma keskpunkti poole, nagu tahaksin ma vaimset tasakaalu saavutada. Siis ujus minu vaimusse pilt, algul ähmane, kuid siis äärmiselt selge. See oli täiesti hämmastav. Ma nägin väga pikka, sisendavalt enesekindlat ja peaaegu androgüünset inimolendit. ...Ja intuitsivselt tundsin ma, et see on väga hoolitsev, kannatlik, aga samas võimeline suureks raevuks. See oli lihtne ja samas nii võimas, et ta näis "teadvat" kõike, mida on võimalik teada. Ma olin rabatud sellest, mida ma nägin, ja sellest, mida ma selle suhtes tundsin.

Ma küsisin: "Kes sa oled?"

See vastas: "Ma olen sinu kõrgem piirideta mina."¹²⁵

Esimesest šokist ülesaanuna esitab MacLaine K. M.-ile (nagu ta teda nimetab) rea küsimusi ja saab teada näiteks seda, et pole olemas olemise, ülirma reaalsuse puhul kehtivat moraali ning et pole mingit vahet K. M.-i, Jumala ja tema enese vahel. Siis küsib MacLaine: "Kuidas oli meid siis üldse võimalik lahutada?" See on kõikide panteistlike süsteemide puhul esinev keerdmõistatus. Kui kogu reaalsus oli varem ühtne, siis kuidas on üldse võimalik, et see sai mingil hetkel muutuda mingiks paljususeks. Küsimus on selles, kuidas sai üldse olla võimalik mingi ainueksisteeriva Ühe muutumine mingisuguseks Kaheks (või veel rohkemaks)? K. M.-i vastab sellele küsimusele järgmiselt:

Põhimõtteliselt oleme kõik [üks ühendatud energia], kuid erisuguste eluvormide loomise protsessis eraldusid üksikud hinged kõrgemast võnkumisest. Iseenda poolt loodud ilust võrgutatuna kätkesid nad

ennast füüsilisse, kaotades nõnda oma sidemed Taeva Valgusega. Tekkinud paanika oli nii suur, et tekis tanner, mida nüüd tuntakse hea ja kurjana. Ja hinged, mis olid ümber asunud oma edasiarengu teel olevatesse primaatidesse, muutusid homo sapiens'ideks. Reinkarnatsioon on karma jaoks sama vajalik kui karma reinkarnatsiooni jaoks. Nii on kõikidel hingedel võimalik kogeda kõiki inimelus ettetulevaid olukordi, lähenedes nõnda täielikule vaimsusele ja lõplikule ühinemisele Jumala jõuga.¹²⁶

Vastus sellele küsimusele ei paku antud juhul just kõige suuremat rahuldust. Kui kõrgem eksistents ("kõrgem vibratsioon") segatakse ära enese poolt sooritatud tegudega, miks peaks siis keegi soovima temaga taasühendatud olla? Selline ülim reaalsus oleks ju äärmiselt nõrgaks jumaluseks. MacLaine'i vaimsus näib pigem olevat rohkem lohutuseks lootuse kaotanutele kui lootuse pakkujaks. Paraku tema ise selliseid järeldusi ei tee.

Juhtum nr 3. Teistest Griscomiga koosviibimiste käigus tekkinud nägemustest esitab MacLaine vaid lühikesi kirjeldusi. Siiski on MacLaine detailselt kirjeldanud üht oma viis tundi kestnud akupunktuurse "meenutamise" jooksul tekkinud elamust.

Ma nägin ennast koos elevantidega Indias. ...See oli juhtunud tuhandete aastate eest. ...Ma elasin koos elevantidega. Silmapilkselt mõistsin ma, et saan nendega telepaatia abil suhelda. Ma olin nende harjumuste ja tunnetega nii tuttav, et sain nad oma käskudele kuuletuma panna. Ma olin umbes kaksteist aastat vana ning mu silmad olid värvitud puukoorega, mille ma olin eelnevalt puruks muljunud, jahvatanud, ning veega seganud.¹²⁷

Ühe elamuse, une või teisenenud teadvuse seisundi (õieti on säärasele seisundile üldse raske mingit nime anda) kirjelduses kõneleb MacLaine sellest, kuidas ta elevantidega mängis. "Minu käsu peale viibusid nad mind oma lontidel ja mina olin naerust suremas." Ilmaelu pärast mingisugust muret tundmata usaldab ta neid ja nemad teda. Kui tal tekib küsimus selle kohta, kuidas ta sellesse olukorda sattus, öeldakse talle, et tema isa, kes oli kunagi elevantide heatahtlikkuse saavutanud, oli surnud ning elevantid, kes tundsid tema ellujäämise pärast muret, olid ta külast ära viinud, et ta elaks koos nendega. Sellest oma endisest elust kõnelevas loos meenutab MacLaine seda, kuidas ta samas mõtiskles oma praegusest huvist elevantide vastu. Üheks tema poolt tehtud tähelepanekuks on see, et varasem elu näib olevat mõjutanud seda, et tema elukorterit kaunistavad paljud elevantipildid ning puust elevantid, ning ka seda empaatiat, mida ta tunneb nende "healoomuliste hiiglaste" vastu.

Sama jutu juurde tagasi tulles kirjeldab ta, kuidas tema poolt endises elus kohatud elevantid viisid ta aeg-ajalt külla tagasi, et ta saaks viibida inimeste seltskonnas. Sellest hoolimata möödub suurem osa tema elust elevantide seltsis, ta õpib nendega "sadade kilomeetrite tagant" telepaatiliselt suhtlema, neile sünnitusabi andma, neid põetama, kui nad haigestuvad, mille järel ta saab tuntuks kui "elevantide printsess". Nemad omakorda pakuvad talle kaitset.

Ühel päeval tapetakse külas üks MacLaine'i sõber. Algul Asana, mis on MacLaine'i seekordse inkarnatsiooni nimi, nutab ning tema hüsteeria hämmastab elevantide sedavõrd, et isased elevantid on peaaegu valmis kogu küla purustama. Lõpplahenduseks on see, et MacLaine ja emaelevantid rahustavad isased elevantid maha ning need vaid piiravad mõrvari maja sisse ning hirmutavad teda. Külas saadud õppetund on see, et inimesed võiksid pigem rahuneda, kui et elevantid, kes on nende "vaimseteks juhendajateks", nad hävitaksid.

Kui MacLaine eneselt küsib, mida see nägemus tema jaoks praegu tähendab, siis öeldakse talle, et selle inkarnatsiooni ning selle meenutamise eesmärgiks on aidata tal uuesti kolmes asjas selgusele jõuda, nimelt (1) "demokraatia õppetunnis" ning (2) loomade kaudu looduse mõistmise tähtsuses ("Nad ei langetanud kunagi mingeid otsuseid, olles üheks näiteks sellest, mis suunas inimkond peab arenema") ning selles, et (3) nagu elevantidki, ei unusta ka inimesed kunagi midagi (see seletab, miks ta praegu nii pika aja järel on võimeline seda inkarnatsiooni meenutama).¹²⁸

See jutustus sisaldab mitut huvitavat elementi. Esiteks tuleb tähele panna MacLaine'i tõlgendusmudelit: oma praeguse elevantide vastu tuntava huvi seletamiseks kasutab ta mudelit, mille kohaselt on ta minevikus läbi elanud mitmeid elusid. Skeptik pööraks siin põhjus-tagajärje ahela ümber ning väidaks, et tema parasjagu elevantide vastu tuntav huvi (mis ei ole sugugi ebaharilik, sest paljud inimesed huvituvad elevantidest) on fantaasiavalda ettevõetud reisi taustaks. Minu naine jumaldab vaalu ja kaure, meie kodu ümbruses leidub neid palju. Minu huviks on jällegi raamatuid. Ka mina olin kunagi

Gutenbergi abiline ning tema vaalade ja kauride printsess? Mul on tunne, et MacLaine'i lugu viib enamiku lugejate usalduse äärmise piirini.

Teiseks probleemiks on MacLaine'i enda staatus. Vähestes nendest inkarnatsioonidest, mida ta mäletab, on ta kõike muud kui sotsiaalselt, intellektuaalselt või religioosselt tähtis isik. Siin on ta printsess, moraalne juhendaja ja õpetaja. Siiski ütleb K. M. talle, et selles inkarnatsioonis sai ta "õppetunni demokraatia kohta, milleks oli vajalik üksikisiku austus kollektiivse keskkonna vastu ning empaatiatunnet inimintellekti keerukuse suhtes."¹²⁹ K. M. teatab talle, et oma inkarnatsioonis Shirley MacLaine'ina polnud ta veel ilmutanud sellist mõistmist, kuid et see sünnib, kui ta toetub selle möödunud elu kogemusele. Näib, et K. M. eksib, sest loos kirjeldatud elevantide printsess MacLaine on ilmselgelt inimkonna arenenud liiga. Õigupoolest on tegu hierarhiaga, mille tipus asub MacLaine, mille põhjas asuvad külaelanikud ning mille keskmise osa moodustavad elevantid (esiteks emased ja siis isased). Siin ei leidu mingit märki demokraatiast.

Tõsisem raskus tekib seoses sisemiste vastuoludega, mis kerkivad üles selle kogemuse tõlgendamise juures. Loomad, ütleb MacLaine ja kasutab selle rõhutamiseks kursiivi, "ei langetanud kunagi mingeid otsuseid, olles näiteks sellest, mis suunas inimkond peab arenema." Kuid elevantide puhul see igatahes ei kehti. Nemad langetasid otsuse selle kohta, et MacLaine'i sõbra tapnud mees oli süüdi, ning terroriseerisid teda. Nad "said aru, kes on süüdlane", ning "nõudsid kättemaksu". Kui emaelevantid ja MacLaine poleks sekkunud, oleks kogu küla hävitatud.

MacLaine'i Kõrgem Mina oli talle varem öelnud: "Jumala energia pole inimestele kohtunikuks. Tegelikult pole olemas mingit eluga seotud kohtumõistmist. On vaid ühest inkarnatsioonist teise jätkuv kogemus, kuni hing jõuab äratundmisele oma täiuslikkuses, ning see on üleüldine armastus. ...Enne kui inimkond jõuab äratundmiseni, et õigupoolest pole olemas head ja et õigupoolest pole olemas kurja, ei saa olema rahu."¹³⁰ Kuid lugu ning selle seletus ei lange omavahel kokku. Mida täiusest vähemat võiks täius tähendada? Mida tähendaks armastus, kui pole olemas vahetegemist ükskõiksuse ja vihkamise vahel? Kas armastus pole hea? Milline tähendus oleks õigupoolest evolutsioonil kui sellisel, kui ei langetataks otsuseid selle kohta, mis on rohkem või vähem arenenud, rohkem või vähem hea, rohkem või vähem täiuslik ja nii edasi?

Pole võimalik, et mõlemad võimalused on samaaegselt võimalikud. Me peame kas õppima mitte otsuseid langetama, kaotades seeläbi võimaluse teha vahet moraalselt heade ja kurjade tegude vahel, kõrgema ja madalama arenguastme vahel, või oleme sunnitud sellist vahet tegema, tunnistades seeläbi, et on olemas mingi alus, mis seda õigustab. MacLaine teeb eristusi ning langetab otsuseid oma raamatu igal leheküljel, ilmselt tunnistamata sellega kaasnevat sisemist vastuolu.

Juhtum nr 4. Kõigis oma raamatutes asetab MacLaine suurt rõhku oma mina arengule. MacLaine'i jaoks on mina tegelikult reaalsuse keskmeks. Oma esimeses raamatus ütleb ta: "Lõpuks on teil ainult teie enese mina, kellega koos ja kelle sees elada, ning teil ei ole muud valikut peale sellele sisemisele minale ustavaksjäämise."¹³¹ Raamatus *Dancing in the Light* kasutab ta paljudest allikatest võetud käibefraase, mis tema jaoks tähendavad ühte ja sedasama: "Taevane kuningriik on teie sees. Tundke enast ära ning te saate vabaks; olge ustavad omaenese minale; tunda oma mina on seesama, mis tunda kõike; teadke, et te olete Jumal; teadke, et te olete universum."¹³² Veel enam, ta mainib sageli seda, et tema ja universum on üks, või siis seda, et ta on Jumal. Kuid arvestades seniilmunut, kulmineerub teooria mina (tema mina) jumalikkuse kohta alles tema viiendas raamatus.

Hoolimata sellest, kuidas ma elu mõistatusele lähenesin, jõudsin ma alati ühe asjani, isikliku identiteedini, isikliku reaalsuseni. Omades enese üle täielikku ülemvõimu ning end täielikult mõistes, on võimalik jõuda harmoonia, tasakaalu ja rahuni. ...

Kui ma lõin oma reaalsuse, siis mingil tasemel ja mingis mõõtmes, mida ma ei mõistnud, olin ma loonud kõik, mida ma nägin, kuulsin, kompisin, haistsin, maitsesin; kõik, mida ma armastasin, vihkasin, austasin ja jälestas; kõik, millele ma reageerisin või mis mulle reageeris. Seega olin ma loonud kõik, mida ma tundsin. Seega olin ma vastutav kõige eest, mis kuulus minu reaalsusse. Kui see oli tõsi, siis ma olin kõik, nii nagu olid õpetanud iidsete tekstid. Ma olin omaenese universum. Kas see tähendas ka seda, et ma olin loonud Jumala, ja seda, et ma olin loonud elu ja surma? Kas oli see sellepärast, et mina olin kõik, mis olemas oli? ...

Kas see oli see, mida pidasid silmas suured õpetajad, kui nad kirjeldasid nüristavat üksildustunnet, mis eelnes tõepoolest aukartustäratavast väest teadlikuks saamisele? Kui me võime luua selliseid negatiiv-

seid nähtusi nagu sõda, siis saame kindlasti luua ka selle polaarsuse. Ning enda väe eest vastutuse enda peale võtmine oleks selle ülimaldseks väljenduseks, mida me nimetasime Jumala jõuks. ...Kas seda on silmas peetud väitega MA OLEN SEE, KES MA OLEN?

See nõiarõng muudkui pöörles ja pöörles mu peas. Kas olin mina kõik loonud või oli see minu loonud? Kuidas oleks saanud kumbagi võimalust tõestada? Kuid kui minu reaalsus sõltus sellest, millisena ma teda tajusin, siis hoolimata sellest, kuidas ma sellele vaatasin, tegin ma valiku. Minule oli antud voli langetada otsus selle kohta, millisesse suhtesse ma peaksin sellega astuma. Niisiis, lõppude lõpuks, mis vahet siin oli? Mina olin see, kes valis, kuidas elu kogeda.¹³³

Ülaltoodu väljendab selgelt *New Age*'i mõtteviisi põhiolemust. Me kõik oleme inimolenditena omaenese reaalsuse keskpunktiks ning sellest järeldub, et ka kogu reaalsuse keskpunktiks. Kui mitte selle loojaks, siis vähemalt otsustajaks selle üle, mis on meie jaoks reaalne. See, kes tunnistab tohutut erinevust ühelt poolt põleva põõsa ees seisva Moosese ja teiselt poolt Aabrahami, Iisaki ja Jaakobi Jumala vahel, kes ütleb enda kohta: "Ma olen see, kes ma olen" (2Mo 3:14), võib selles lõigus näha ülimalt enesepettust. Piibli seisukohast vaadatuna on MacLaine endale võtnud omaenese looja nime, mis on suurim pühadusteotus ja suur Vale. MacLaine'i jaoks on see aga "suur tõde". Sellel, kes püüab leida tõde reaalsuse kohta, ei ole võimalik kokku puutuda otsustavama valikuga kui see. Iga inimene on kas Jumal või mitte-Jumal; kui ta on Jumal, on kõik võimalik ja lubatud; kui ta on mitte-Jumal, siis peab kõige üle kohut mõistma Jumal või ülim reaalsus (mis toimib Jumalana).

Tekib suuri raskusi, kui püütakse esitada väiteid enda jumalikkuse kohta. Iga hetk näeme vastupidisele osutatavaid märke. Me ei saa ei sisemist ega välist reaalsust oma soovidele vastavalt muuta. MacLaine ise tunnistab, et oma jumalikkuse tunnistamisega pole tema igatsused täielikult täitunud. Endiselt teeb ta vahet õige ja vale vahel. Kui ta oleks jumalik, siis oleks ta ise enese kohtunikuks moraali küsimustes. Kõik, mida ta arvab, oleks õige ning miski poleks väärt. Ehk täpsemalt väljendudes kaoks eristus õige ja väärade vahel.

Vitko Novi, vana jugoslaavlane, kes väidab, et oli selle sõnumi saanud maavälistelt olenditelt, ütles tal- le kord: "Sa pead tõe järel käima nii, nagu sa seda soovid."¹³⁴ See on loomulikult vastuoluline. Ei saa olla kohustust teha midagi "nii, nagu seda soovid". Mõnikord näib, et MacLaine mõistab seda, kuna ta on märkinud: "Ma hakkasin aru saama, et me kõik teeme kõike ainult mina jaoks ning et see oli nii, nagu see pidi olema."¹³⁵

MacLaine satub sageli segadusse tagajärgede tõttu, mis ise universumiks olemine endaga kaasa toob:

"Ma võisin täie õigusega väita, et mina lõin Vabadussamba, šokolaadiküpsised, The Beatles'i, terrorismi ja Vietnami sõja. Mul polnud tegelikult võimalik kindlalt öelda, kas keegi teine maailmas on neid asju minust eraldi kogunud, kuna need inimesed eksisteerisid üksikisikutena vaid minu unenäos. Ma teadsin, et õhtustes uudistes kajastuv reaalsus oli minu loodud. See kuulus minu reaalsuse hulka, kuid mulle polnud selge, kas keegi teine kogeb uudiseid minust eraldi, sest ka nemad eksisteerisid eraldi minu reaalsuses. Ning kui nad maailma sündmustele reageerisid, siis olid nende reaktsioonid minu poolt tekitatud selleks, et mul oleks võimalik kellegagi suhelda, mis omakorda võimaldaks mul ennast paremini tundma õppida."¹³⁶

Siis annab ta uue aasta saabumise puhul lubaduse "end parandada, mis omakorda parandaks maailma, kus ma elan".¹³⁷ Kuid mida, nagu me ülalpool küsisime, võib eneseparandus tähendada Jumala jaoks? On raskem leida selgemat näidet *New Age*'i mõtteviisis sisalduvatest paljudest vasturääkivustest.¹³⁸

Praod uues teadvuses

Kas *New Age*'i maailmavaade on samm edasi võrreldes nihilismiga? Kas ta annab lubatud uue elu, uue isiksuse ja uue ajastu? Selge on üks: senini ei ole seda sündinud ning manäna ei ole kuigi lootustandvaks argumendiks. Ma olen ennegi prohveteid näinud ning ei nemad ega nende järgijad ei ole ei maailma ega enda päästmiseks suuremat korda saatnud. Homne päev on alati tulevikus.

Praegu ei ole meil põhjust kindlalt arvata, et kosmiline teadvus põhjustaks uue ühiskonna. Palju enam on põhjust pessimismiks, sest *New Age*'i maailmavaade on täis sisemisi ebajärjekindlusi ning isegi mit-

te ei lähene naturalistliku nihilismi või Ida müstitsismi poolt üleskergitatud dilemma lahendamisele. Ta lihtsalt ignoreerib neid.

Teisisõnu sarnanevad *New Age*'i maailmavaate puhul tekkivad põhiraskused nendega, mis esinevad naturalismi ja panteistliku monismi puhul. Probleemi tekitab idee suletud universumist, transtsendentse Jumala puudumine. William Irwin Thompson on öelnud: "Jumal on universumi jaoks sama, mis grammatika keele jaoks."¹³⁹ Jumal on lihtsalt universumi struktuuriks. Me oleme juba näinud, kuidas selline olukord muudab võimatuks eetika, sest välises universumis kas ei eksisteeri mitte mingisugust väärtust (puhas naturalism) või siis on Jumal kõigest seal toimuvast lahutamatu ning kosmose tasandil eristused hea ja kurja vahel kaovad.

New Age'i pooldajad ei ole suutnud seda probleemi lahendada. Muidugi eeldavad paljud neist, et peamiseks väärtuseks on inimkonna püsijäämine, ning nad väidavad kindlalt, et inimkond hävineb, kui ta ei arene, ning kui inimesed ei muutu põhjalikult teistsugusteks. Kui vähesed neist tegelevad eetika-probleemidega ning mõned tunnistavad, et *New Age*'i puhul kaovad hea ja kurja kategooriad samuti nagu aja ja ruumi ning illusiooni ja reaalsuse kategooriad. Isegi need, kes tunnistavad moraalseid eristusi, püüavad hoolikalt vältida üksikasjadesse tungimist. Kui inimkonna ellujäämine tähendab alistumist uuele eliidile (David Spangleri sarnaste gurude rühmale), siis võib peenemate eetiliste eristuste tegemine liiga kalliks maksma minna. Võib juhtuda, et ellujäämiseks peavad inimesed loobuma vabaduse ja väärikuse traditsiooniliste mõistete tunnistamisest.¹⁴⁰

See, miks eetilistele probleemidele omistatakse nii vähe tähelepanu, selgub esimesest väitest. Kui mina on kuningas, miks siis veel eetika pärast muret tunda? Kuningas ei saa midagi halba korda saata. Piisab täiesti sellest, et mina on rahul. Selline teooria muudab võimalikuks kõige suuremad julmused. Teisisõnu langeb *New Age*'i maailmavaate samadesse lõksudesse kuhu solipsism ja egoism.¹⁴¹ Siiski ei pööra praktiliselt ükski selle süsteemi pooldajatest sellele probleemile mingit tähelepanu. Miks? Mina arvan, et sellepärast, et nad lepivad nende tagajärgedega ega tunne nende pärast muret. Las läheb nagu läheb. Olge praegu siin. Eetilisteks vahetegemisteks pole lihtsalt ruumi.

Teine *New Age*'i maailmavaate puhul tekkiv põhiraskus tuleneb sellest, mida see maailmavaade on laenanud animismilt: terve hulk pooljumalaid, deemonid ja kaitseingleid, kes asustavad kas mingisugust teist reaalsust või elavad vaimu sisemistes avarustes. Neid võib nimetada psüühe projektsioonideks või vaimudeks või teiseks reaalsuse liigiks. Nad kummitavad *New Age*'i ning neid tuleb rituaalide abil rahustada või loitsudega kontrollida. Selle ukse on *New Age* uuesti avanud, pärast seda kui kristlus selle sulges, kihutades deemonid metsadest välja, desakraliseerides looduse ning võttes üleüldse mitte just kõige heatahtlikuma suhtumise liigsesse huvisse Saatana langenud inglite kuningriigi vastu. Nüüd on need tagasi, koputavad ülikooli ühiselamu ustele, hiilivad ringi psühholoogialaboratoriumides ning tekitavad judinaid ouija mängijate seljas. Kaasaegsed inimesed on põgenenud vanaisa kellana toimivast universumist vanavanavanaisa gooti õuduste tuppa.

Nagu animismgi tunnistab ka teism vaimude olemasolu, kuna nii Vana kui ka Uus Testament mõlemad kinnitavad vaimude maailma olemasolu. Seal on nii Jumala käsu all seisvad inglid kui ka deemonid (ehk langenud inglid), kes on kas iseenda käsu all seisvad peremehed või siis kõige tähtsama langenud inglite Saatana käsualused. Kuid Piibli õpetus sellest vaimsest maailmast on fragmentaarne ning tavaliselt esitatud vaid vihjetena paganlikele religioossetele praktikatele ning hoiatusena vaimude maailmaga mitte nalja teha.

Võib tunduda veider, et kristlikul teismil puudub väljaarenenud angeloloogia. Kui on tõesti olemas healoomulised ja dünaamiliselt liikuvad võimsad olendid, siis miks ei peaks me nendega ühendust võtma, nende nõu kuulma ning nende jõudu oma inimlikel eesmärkidel kasutama? Peamine põhjus on siin lihtne: Jumal üksi peab olema meie jõu, tarkuse ja teadmiste allikaks. Kui lihtne meil oleks kumardada ingleid ning unustada Jumal?

Just see sündis kristliku kiriku algusaegadel. Gnostikud, laenates selle võibolla kaldea astroloogilisest pärimusest, õpetasid, et Jumal on liiga ülendatud, liiga kaugel, et olla isiklikult tühipaljastest inimolenditest huvitatud. Kuid on olemas teised olendid, "printsiihid" ja "jõud", kes seisavad kõrgemal inimesest, kuid madalamal Jumalast. Seega peame antud argumendi kohaselt õppima lepitama neist ebasõbralikumaid ning sõbralikumatel abi otsima. Paluge Mariat, sest ta on inimlik ning mõistab meie vajadusi, tema omakorda palub meile abi Jumalalt: Sancte Marie, ora pro nobis. Selle vastu on väidetud, et nii saavad lahkunud "pühad" ülearu ülendatud ning Jumal madaldatud.

Hoopis erinev on roll, mida pühad ja inglid etendavad Piiblis. Sõna püha tähendab lihtsalt kiriku liiget või kristlast ning inglid on täielikult Jumala käsu all. Inimolenditel ei ole oma eesmärkide täideviimiseks neile ligipääsu. Jumala lõputu armastus esineb paljudel lõplikel kujudel, kuid tema ükski on meie abistaja. Kuigi ta kasutab mõnikord oma tahte täideviimiseks ingleid, ei vaja ta vahemehi. Ta ise muutus inimeseks ning ta tunneb meid läbi ja lõhki.

Niisiis ei leidu Piiblis mingit retsepti, mingit vastet Meie Isa palvele inglite abi nõutamiseks meie plaanide elluviimisel. Kuid seal leidub hoiatusi vaimude või “teiste jumalate” abi palumise eest. Üks varasemaid ja selgemaid neist leidub 5. Moosese raamatus:

Kui sa jõuad sellele maale, mille Jehoova, su Jumal, sulle annab, siis ära õpi tegema nende rahvaste jäledusi! Ärgu leidugi su keskel kedagi, kes laseb oma poega ja tüdruku tules läbi käia, ei ennustajat, pilvestlausujat, märkide seletajat ega nõida, ei manajat, vaimude ja tarkade küsitajat ega surnutelt nõu otsijat! Sest igauks, kes seda teeb, on Jehoovale jäle ja nende jäleduste pärast ajab Jehoova, su Jumal, nad ära sinu eest! Ole laitmatu Jehoova, oma Jumala ees! Sest need rahvad, keda sa ära ajad, kuulavad pilvest-laesusjaid ja ennustajaid, aga sinule ei ole Jehoova, su Jumal, selleks luba andnud” (5Mo 18:9-14).

See juhend anti just enne seda, kui Iisrael jõudis töötatud maale. Kaananimaa on täis valeusku ja okultismi. Niisiis, olge ettevaatlikud, ärge tehke sellega mingit tegemist. Jehoova on Jumal, ainus Jumal. Iisraelil ei ole kedagi teist vaja. Kedagi teist ei ole olemas. Selline arvamus või see, et otsitakse ennustajate, pilvest-laesusjate, nõidade, manajate, meediumite või kelle tahes muu teeneid, on jumalateotus. Jumal on Jumal ja Iisrael on tema rahvas.

Samal viisil keelatakse Uues Testamendis ära ennustamine ning paljudel juhtudel kõneldakse seal kurjast vaimust vaevatud olemisest.¹⁴² Üks kõige õpetlikumaid juhtumeid on lugu sellest, kuidas Jeesus ajab vaimuhaigest gerasalasest kurjad vaimud välja (Lk 8:26-39). Loost selgub, et selles mehes asus palju deemonid ning et nad ei olnud selle mehe psühhoosi tulemus, kuna pärast sellest mehest lahkumist läksid nad seakarja sisse; selgub ka see, et deemonid on isiksuslikud olendid, kes suudavad kasutada keelt ning inimestega suhelda ning et inimsoo vastu on neil kõige kurjemad kavatsused. On ka selge, ja see on eriti oluline, et Jeesusel oli nende üle täielik võim. Selles on kristlaste lootus. Paljud kaas-aegsed mehed ja naised, kes on tegelnud okultismiga, on vabaduse leidnud Kristuses. Apostel Paulus ise kinnitab meile:

“Kui Jumal on meie poolt, kes võib olla meie vastu? Kes võib meid lahutada Kristuse armastusest? Sest ma olen veendunud selles, et ei surm ega elu, ei inglid, ei vürstid, ei käesolev ega tulev, ei vägevad, ei kõrgus ega sügavus ega mingi muu loodu või meid lahutada Jumala armastusest, mis on Kristuses Jeesuses, meie Issandas” (Ro 8:31, 35, 38-39. Vt ka Ko 2:15).

Mitte ükski loodusjõud ega vaimne olend, üldse mitte miski, ei saa Jumala vastu. Jumal on meie pelgupaik mitte sellepärast, et me mingi ülivõimuna saaksime tal käskida meid aidata, vaid sellepärast, et ta seda tahab. “Jumal on armastus,” ütles apostel Johannes. “Temas ei ole mingit pimedust” (1Jh 1:5, 4:8). Niisiis on võimalik kurjadest vaimudest jagu saada ning neist ka saadakse jagu.

Sel ajal, kui vaimude tegevus näib piirkondades, kus kristlust vaevu tuntakse, üsna aktiivne olevat, teatakse Jeesuse aegadest peale sellest Läänes üsna vähe. Räägitakse, et Kristus ajas põllult ja jõest kurjad vaimud välja, ja sedamööda, kuidas kristlus ühiskonnas võimust võtab, näib vaimude maailm kaduvat või varju tõmbuvat. Vaid viimastel kümnenditel on need, kes on kristluse ja Aabrahami, Iisaki ja Jaakobi Jumala põhimõtetest lahti öelnud, kutsunud tagasi metsa- ja jõevaimud ning õhu- ja pimedusevaimud. Võibolla on siin tegu tuule külvamise ja tormi löikamisega.

Kolmas *New Age*'i maailmavaate puhul tekkiv suurem raskus tuleneb sellest, kuidas seal mõistetakse reaalsuse ja tõe olemust. Erinevalt Shirley MacLaine'ist pole mõned kõige edasijõudnumad *New Age*'i pooldajad okultistid selle sõna tavalises tähenduses. Nad ei viska I Chingi ega otsi nõu tarokikaartidelt. Pigem aktsepteerivad nad kõigis reaalsuse süsteemides kasutatavaid keeli – keeli, mida kasutatakse manatarkuses ja teaduses, nõiakunstis ja filosoofias, narkootilise kogemuse ja ärkvelolu puhul, psühhoosis ja normaalsuses, ning nad peavad neid kõiki võrdselt kehtivateks reaalsuse kirjeldusteks.¹⁴³ Selle *New Age*'i mõtteviisi variandi puhul ei kehti vastavusest tulenev tõesus. Olemas on vaid sisemise ühtsuse struktuur. Niisiis ei kritiseerita kellegi ideid või kogemust. Kõik süsteemid on võrdselt kehtivad, nad peavad läbi tegema vaid kogemusliku proovi, ning kogemus on eraviisiline.

Loogilise järeldusena on see idee üks epistemoloogilise nihilismi vorm.¹⁴⁴ Sest meil pole kunagi võimalik teada, mis tegelikult on. Meil on võimalik teada vaid seda, mida me kogeme. Keskne on siin mina – kui soovite, siis Jumal – ja reaalsus on see, milleks iga jumal teda peab või milliseks ta selle loob. Me oleme ummikusse jõudnud. Küsimus on selles, kas mina on jumal ja *New Age* on sellest tulenevate järelduste üks edasiarendusi või pole mina jumal, olles seega sõltuv teiste asjade olemasolust.

Minale, kes peab iseenda jumalikuks, ei saa esitada mingeid argumente. Siin ei puutu asjasse naturalisti süüdistus, et tegu on suurshullustusega, või teiste süüdistus, et see on jumalateotus. Teoreetiliselt peab selline mina reaalseks ainult seda, mida ta otsustab reaalseks pidada. Teoreetiliselt (aga võibolla mitte praktiliselt) oleks lootusetu püüda neid, kes peavad endid Jumalateks, nende illusioonidest välja raputada. Neile kuuma tee pähevalamine ei peaks tekitama mingit erilist reaktsiooni. Siiski tasub seda proovida!

Võibolla (kuid kuidas võime meie seda tead?) sellises seisundis viibivadki psühhootikud, kes ei astu teistega absoluutselt mingisse vestlusse. Kas nad loovad omaenese universumit? Milline on nende subjektiivne seisund? Vaid siis kui nad teadvusele tulevad, võime seda teada saada, ning mälu, kui seda üldse on, on sellistel juhtudel väga ähmane. Neilt saadud teated võivad olla täiesti kasutud. Kui nad teadvusele tulevad, siis saabuvad nad meie diskursiivsesse universumisse. Kuid on võimalik, et see universum on meie poolt loodud ning me ise kõssitame üksi haiglapalati nurgas, nähes tahtmatult und sellest, et loeme seda raamatud, mille oleme tegelikult oma ebateadliku reaalsuse projitseerimise masina abil loonud.

Paljud inimesed ei lähe seda teed. Seda teha tähendaks laskuda piki lõputuid allakäigu koridore. See tee viib südamepöörituseni ning enamik meist eelistab seda, et neil süda paha ei oleks. Niisiis langetame otsuse mitte ainult omaenese mina, vaid ka teiste minade olemasolu kasuks ning seega vajame süsteemi, mis ei looks ühtsuse mitte ainult meie maailmas, vaid ka meie teadmistes. Me tahame teada, kes ja mis veel meie maailma kuuluvad.

Kuid kui meie ei ole ühtsuse looja (jumal), kes või mis siis seda on? Kui me vastame, et ühtsuse annab meile kosmos, siis viib see meid naturalistlikku nihilismi. Kui me ütleme, et see on üks ja ühtne Jumal, siis viib see meid panteistliku nihilismini. Niisiis vajame, nagu kirjutab Samuel McCracken oma narkootiliste hallutsinatsioonide maailma vaimulaadi kohta käivas säravas essees, teatud lihtsat tööhüpoteeside komplekti: väljaspool eksisteerib reaalsus, me oleme suutelised seda tajuma. Kui raske see tajumine ka poleks, on reaalsus lõpuks ikkagi väline fakt.”¹⁴⁵ Samuti on meil tarvis toetuspunkti arvamisele, et neid vajadusi saab rahuldada. Kust me võiksimme sellise toetuspunkti leida?

9. Läbitunnetatud elu

Nüüdseks oleme läbi uurinud seitse peamist maailmavaadet või kuus, kui me nihilismi ei arvesta, või kaheksa, kui me võtame eraldi arvesse mõlemad eksistentsialismi vormid. Või üheksa, kui me lisame lühidalt mainitud animismi. Kuid kes on see, kes loendab? Me saaksime rohkendada maailmavaadete arvu, nii et see igal ajahetkel vastaks universumi teadlike asukate arvule või siis vastaks sellele kõigil ajahetkedel, kui me võtame omaks idamaise mõtteviisi või vaatleme universumit igaviku vaatepunktist. Vastupidiselt saaksime öelda, et on olemas üks põhiline maailmavaade, mida saab väljendada ühe lausega: Igaühel on mingi maailmavaade!

Siiski võime küsida, kas need on ainsad valikud? Kuhu jääb playboy-filosoofia? Ja kuidas on lugu kunstnikuga, kes “loob” elu kaosest korda? Neil võimalustel on kindlasti oma pooldajad. Siiski, kui uurime neid võimalusi eraldi, leiame, et nad on meie poolt juba läbi arutatud mõtteviiside alajaotused või erivariandid. Hedonistlik playboy-filosoofia on naturalismi jämedakoeline variant. Inimesed on seksimasinad; õlitage neid, määrige neid, pange nad liikuma ja tundke naudingut. Ooh! Puhta naturalismi puhul on hea see, mis teile hea tunde loob ning heal juhul kellelegi teisele viga ei tee.

Estetism – maailmavaade, mis on isikul, kes loob elust kunsti, et kaosele vormi ning absurdile tähendust anda – on tunduvalt komplitseeritum ja ligitõmbavam. Selle pooldajad (sellised kirjanikud ja kunstnikud nagu Walter Pater 19. sajandi lõpul ning Ernest Hemingway, Hermann Hesse, James Joyce, Wallace Stevens, Somerset Maugham, Pablo Picasso ja Leonard Bernstein meie sajandil) on sageli ise äärmiselt võluvad ja isegi karismaatilised inimesed. Kui estetism on eksistentsialismi vorm, mille puhul kunstnik loob väärtust, andes universumile teatud formaalsuse ja korra.

Hemingway tüüpangelane on siin heaks näiteks. Tema eetikanormid ei ole traditsionaalsed, kuid nad on järjekindlad. Ta elab omaenese ja mitte teiste tehtud seaduste järgi. Sellele maailmavaatele on professionaalsema mõõtme andnud Humphrey Bogarti rollid filmides *Key Largo*, *Casablanca* ja *The Treasure of the Sierra Madre*, samuti on nad estetismi teatud elustiilina turule toonud. Sellest hoolimata on estetism lihtsalt üks ateistliku eksistentsialismi eri tüüp, kus inimesed valivad endale oma väärtused ning loovad ennast oma valikute ja tegude kaudu. Kuuendas peatükis nägime, kuhu see viib.

Fakt on see, et kuigi maailmavaated tunduvad algul üha rohkenevat, tulenevad nad vastustest küsimustele, millele on ainult teatud kindel arv vastuseid. Näiteks esmase reaalsuse kohta käivale küsimusele saab anda ainult kaks põhimõttelist vastust: Kas universum, mis eksisteerib ning on alati eksisteerinud iseenesest, või transtsendentne Jumal, kes eksisteerib ise ja on alati eksisteerinud. Viimast väidavad teism ja deism; naturalism, Ida panteistlik monism ja *New Age* toetavad esimest väidet. Nagu üks 20. sajandi evangelist on öelnud, on meie poolt kogetaval universumil isiksuslik päritolu või on see eba-isiksuslikkuse ja aja ja juhuse produkt.¹

Või võtkem üks teine näide. On vaid kaks võimalust vastata küsimusele tõekindla teadmise võimalikkuse kohta: Reaalsuse loomusest võib midagi kas teada või mitte teada. Kui mingisugune teadmine on võimalik, siis keel, milles see teadmine on väljendatud, on mingisuguses ühemõttelises seoses reaalsusega ning rakendub mittevasturääkivuse printsiip.

Õelda, et me võime teada millegi tõesust, ei tähenda seda, et me pruugiksime teada kogu tõde. Igasugune teadmine võib alati muutuda täpsemaks, kuid kui see on tõene teadmine, peab algses täpsustamata kontseptsioonis olema vähemalt üks iva tõtt. Selle kontseptsiooni mingi aspekt peab säilitama oma algse kuju, või ei olnud tegu teadmiselega. Näiteks arvasid inimesed vanasti, et Päike liigub taevas. Me teame, et Päike seisab paigal ning Maa pöörleb. Kuid meie teadmise osaks on ka varem tehtud tähelepanekus sisalduv tõde: Päike tundub meile tõusvat samamoodi, nagu ta tundus inimestele vanasti. Igal juhul, kui reaalsuse kohta on üldse võimalik midagi teada, siis välistab see kontseptuaalse relativismi poolt pakutava lõputu arvu seletusi. Viimase süsteemi puhul ei või me teada, milline on tegelik olukord. Meid piiravad meie keele poolt seatud piirid. Põhiolemuselt on see nihilism.

Ka aja mõiste puhul on tegu piiratud arvu valikutega. Aeg on kas tsükliline või lineaarne, see kas kulgeb kuhugi (s.t. on kordumatu) või pöördub igavesti tagasi (ega eksisteeri seega tähendusliku kategooriana). Samal viisil on võimalike valikute arv piiratud põhiliste eetikate, metafüüsikat ja ellujäämist ning surma puudutavate küsimuste puhul. Ja nii edasi.

Teisisõnu ei ole maailmavaadete arv lõputu. Näib, et pluralistlikus ühiskonnas eksisteerib neid tohtul arvul, kuid põhiprobleeme ning võimalikke valikuid on tegelikult üpris vähe. Kogu see ala, nii nagu ma teda kitsendanud olen, sisaldab kaheksat võimalikku valikut (või seitset või kuut – meie loendamise probleem!). Kusagil sellel alal on koht ka meie isiklikul valikul, kuid kui käesolevas raamatus esitatud mõttekäik on õige, siis ei pea meie valik pime olema.

Maailmavaate valimine

Kuidas siis on meil võimalik nende lõplike alternatiivide vahel valikut teha? Mis võiks aidata meil valida maailmavaate vahel, mis eeldab transtsendentse ja isikulise Jumala olemasolu, ning teise maailmavaate vahel, mis seda ei eelda? Kindlasti on eri võimaluste kirjeldamise ja kritiseerimise käigus selgunud midagi ka minu enda vaatest selle küsimuse kohta. Siiski on nüüd aeg see vaade selgelt esitada.

Kui me kõik ei lähtu eeldusest, et oma praeguses olekus oleme ainsad universumi loojad ning sellele tähenduse andjad – seisukoht, millel on isegi *New Age*'i maailmavaate pooldajatest vähesed -, siis oleks kasulik esmaseks tööpõhimõtteks võtta alandlikkus. Mistahes maailmavaade, mille me omaks võtame, saab olema piiratud. Meie lõplikkus inimolenditena, milleks meie inimlikkus siis ka ei osutuks, ei luba meil saavutada ei täielikku täpsust selles, kuidas me oma maailmavaadet mõistame ja väljendame, ega seda, et see oleks täielik ja ammendav. Mõned tõed reaalsuse kohta lipsavad meie kõige peenesilmalisematest intellektuaalsetest võrkudest läbi ning meie võrkudes on auke, mida me isegi märganud pole. Niisiis tuleb alustada alandlikkusest.

Kuid alandlikkus ei ole skeptitsism. Kui me tahame midagi teada, siis peame eeldama, et me võime midagi teada. Ning see eeldus toob kaasa teised elemendid, eelkõige niinimetatud mõtlemisseadused: samasusseaduse, mittevasturääkivuse seaduse ja välistatud kolmanda võimaluse seaduse. Neid seadusi

järgides oleme võimelised selgelt mõtlema ning võime olla kindlad, et meie mõttekäik on tõene. Need eeldused viivad seega esimese tunnuseneni, mis meie poolt omaksvõetaval maailmavaatel peaks olema: sisemine intellektuaalne koherentsus. Selgelt on seda väljendanud Wisconsin Ülikooli professor Keith Yandell: "Kui mingi kontseptuaalse süsteemi üheks põhielemendiks on (ühe või enama liikmega) loogiliselt ebajärjekindlate väidete hulk, siis pole see süsteem tõene."²

Eelmistes peatükkides analüüsisime teiste maailmavaadete kõrval deistlikku, naturalistlikku ja pan-teistlik-monistlikku maailmavaadet. Kõik nad osutusid mõned suhtes (*New Age*'i puhul lausa paljudes aspektides ebajärjekindlaiks. Naturalistid väidavad, et ühelt poolt on universum suletud, kinnitades samas, et teiselt poolt võivad inimolendid selles ümberkorraldusi teha. Kui meie argument on õige, siis, nagu nägime, peame oma keskkonna ümberkorraldamiseks või ümberkujundamiseks oleme suutelised oma vahetust keskkonnast kõrgemale tõusma. Kuid kuna naturalism väidab, et me ei saa seda teha, on ta ebajärjekindel ega saa olla tõene, vähemalt selle sõna tavalises tähenduses.³

Teine adekvaatse maailmavaate tunnus on see, et ta peab olema suuteline mõistma reaalsusest lähtuvaid andmeid, iga tüüpi andmeid: neid, mida igaüks meist ammutab oma teadlikust igapäevase elu kogemusest, neid, mida annab kriitiline analüüs ning teaduslik uurimine, ja neid, mida me saame teada teiste kogemustest. Kõiki neid andmeid peab kõigepealt kõige madalamal tasemel hoolikalt analüüsima (On see tõsikindel? On see illusoorne?). Kuid kui andmed sellele proovile vastu peavad, siis peab meil olema võimalik nendega oma maailmavaadet täiendada. Kui vaim ei haihtu, hoolimata sellest, et teda uuritakse, peab meie maailmavaates tema jaoks koht leiduma. Kui mõni inimene äratatakse surnuist üles, peab meie süsteem selgitama, miks. Sel määral, mil meie maailmavaade andmeid eitab või mõista ei suuda, muutub ta falsifitseerituks või osutub vähemalt ebaadekvaatseks.

Just see naturalismile esitatud väljakutse on sundinud mõnesid alternatiivina tunnustama teismi. Paljud on leidnud, et ajalooline tõestusmaterjal Kristuse ülestõusmise ning mitmete teiste imetegude kohta on nii kaalukas, et nad on ühe kontseptuaalse süsteemi teise kasuks hüljanud. Ristiuskü pöördumistega kaasnevad eriti 20. sajandi intellektuaalide puhul peaaegu alati muutused maailmavaates, sest patul, nii nagu Piibel seda ette näeb, on nii intellektuaalne kui ka moraalne mõõde.⁴

Kolmandaks peab adekvaatne maailmavaade suutma seletada seda, mida ta väidab, et ta seletab. Näiteks seletavad mõned naturalistid moraali ellujäämisvajadusega. Kuid nagu me nägime, selgitab see moraalset omadust (peaks), viidates vaid metafüüsilisele omadusele (on). Võibolla peaks inimsugu ellujäämiseks moraali mõiste välja arendama, kuid miks ta ellu jääma peaks? Ning siin ei aita see, kui me vastame koos B. F. Skinneriga, et kui me ellu ei jää, "siis on see meile halvem". See püstitab vaid uue probleemi.

Niisiis, mingile maailmavaatele esitatavad põhiküsimused on järgmised. Mis seletuse pakub ta faktile, et inimolendid küll mõtlevad, kuid teevad seda katkendlikult, armastavad, kuid ka vihkavad, on loovad, aga ka destruktiivsed, targad, kuid sageli rumalad ja nii edasi? Mis seletab meie igatsust tõe või eneseteostuse järele? Miks on vaid harva võimalik saavutada täielikku mõnutunnet, nii nagu me seda tunneme? Miks tahame tavaliselt ikka enamat: rohkem raha, rohkem armastust, rohkem ekstaasi? Kuidas seletame oma inimlikku keeldumist tegutseda amoraalselt?

Need on loomulikult hiiglaslikud küsimused. Kuid see ongi see, milleks maailmavaadet vaja on: et sellistele küsimustele vastata või leida vähemalt raamistikku, milles sellistele küsimustele oleks võimalik vastata.

Lõpuks peab maailmavaade pakkuma subjektiivset rahuldust. See peab vastama meie isiklikule vajadusele, nii nagu taldrikutäis kuuma kaeraputru katkestab öise une poolt põhjustatud paastu. Ma nimetan seda viimasena, sest see on kõige raskestitavatavam omadus. Kui see tuleks esimesena, viitaks see sellele, et subjektiivsus on kõige tähtsam tegur, ning püstitaks sellega vaid uue probleemi. Öelda, et adekvaatne maailmavaade peab rahuldav olema, viib vaid uute küsimusteni. Küsimus on tegelikult, kuidas saab üks maailmavaade rahuldust pakkuda? Ning ma arvan, et vastus on siin selge: Maailmavaade saab pakkuda rahuldust, olles tõene. Sest kui me mõtleme või isegi vaid õrnalt kahtlustame, et miski meie reaalsuse mõistmisest on illusoorne, tekib pragu, mis võib laieneda kahtluse kuristikuks ning viia meie maailma rahu lõhenemiseni intellektuaalses kodusõjas. Ei, tõe on siiski lõpuks ainus asi, mis rahuldust võib pakkuda. Kuid mingi maailmavaate tõesuse määramiseks jõuame tagasi kolme ülaltoodud tunnuse juurde: sisemine järjekindlus, andmete adekvaatne tõlgendamine ning võime seletada seda, mida me väidame end seletavat.

Siiski on subjektiivne rahuldus oluline ning see, mis meid oma maailmavaadet uurima sunnib, võib olla just selle puudumine. See ähmane ebamugav tunne, mis meil tekib, kui miski ei sobi kokku, sunnib meid rahuldust otsima.⁵ Meie maailmavaate abil ei saa elada. Me matame oma kahtlused maha, kuid nad tõusevad jälle pinnale. Me kasutame maski, et oma ebakindlust varjata, kuid meie mask langeb eest. Tegelikult avastame, et ainult siis, kui püüame oma kahtlustele lahendust leida ning otsime tõe, hakkame tundma tõelist rahuldust.

Kus me siis täna oleme? Võimalike maailmavaadete hulga poolest on meil rohkesti valikuvõimalusi, kuid nagu nägime, on need piiratud. Neist, mida oleme uurinud, tundub kõigelt, peale teismi, olevat tõsiseid puudusi. Kui meie argument on õige olnud, siis ükski neist, ei deism, naturalism, eksistentia- lism, Ida panteistlik monism ega *New Age*'i filosoofia, ei suuda adekvaatselt seletada tõelise teadmise võimalikkust, välise universumi eksisteerimist või eetiliste eristuste olemasolu. Omal viisil viivad nad kõik mingi nihilismi vormini.

Uus pilk kristlikule teismile

Sellisest nihilismist on siiski üks väljapääs: mitte sellest edasi minna, vaid pöörduda tagasi ühe esimese ristteeni intellektuaalsel teekonnal. Ettepanek kaasaegne mõte kõrvale heita ja pöörduda tagasi 17. sa- jandisse võib tänapäeval imelikuna tunduda. Aga peame meeles pidama, et kristlik teism, nagu mina olen seda defineerinud, hüljati mitte oma sisemise ebajärjekindluse tõttu või seetõttu, et ta ei suutnud faktidele seletust anda, vaid sellepärast, et teda mõisteti vääriti, ei rakendatud olemasolevate problee- mide lahendamiseks või et ta unustati täielikult. Veelgi enam, kolm sajandit tagasi ei hüljanud teismi mitte kõik. Kõikidel akadeemilistel aladel: täppisteadustes ja humanitaaraladel, tehnikas ja ärimaailmas on neid, kes on oma teismi võtnud täie intellektuaalse tõsiduse ja austusega. Küsimused ning küsitavu- sed – tõepoolest, neid leidub ka teismis. Ning seal on probleeme. Näib, et lõplik inimkond peab olema küllalt alandlik tunnistama, et need saavad kõigi maailmavaadete puhul alati olemas olema. Kuid teism seletab, miks meil sellised küsimused ja probleemid on. Ta ei põhine mitte minal ega kosmosel, vaid Jumalal, kes on transtsendentne kõige üle, lõputul-isikulisel Jumalal, kelles leiab oma päritolu kogu mõistus, kogu headus, kogu lootus, kogu armastus, kogu reaalsus ja kõik eristused. See annab raamis- tiku, milles meil on võimalik leida tähendust ning tähtsust. See peab vastu adekvaatse maailmavaate neljakordsele proovile.

Gerald Manley Hopkins, 19. sajandi jesuiidi luuletaja, kelle enese intellektuaalne teekond pakub häm- mastavat pilti sellest, kuidas otsiv vaim ja süda võivad leida puhkepaiga, on jätnud meile rikka luulepä- randi, mis kehastab kristlikku maailmavaadet. Ma arvan, et mitte ükski neist ei taba paremini kristliku teismi tundetooni kui "God's Grandeur".

Muidugi võiks selle eluvaate isiklikest ja teoloogilistest dimensioonidest palju pikemalt rääkida.⁶ Krist- liku teismi tunnistamine ainult intellektuaalse konstruktsioonina ei tähenda veel selle täielikku omaks- võtmist. Selle maailmavaate mõistmisel ning sellega elamisel on sügavalt isiklik mõõde, mis tuleneb meie tunnistusest, et me oleme Jumala loodud olenditena Jumalast isiklikult sõltuvad, et oleme isikli- kult mässanud Jumala vastu ja et me isiklikult sõltume Jumalast Temaga osaduse taastamisel. Ning see tähendab Kristuse tunnistamist nii meie orjusest Vabastajana kui me tuleviku Issandana.

Olla kristlik teist ei tähenda vaid mingi intellektuaalse maailmavaate tunnistamist. See on isiklik pü- hendumus lõputule-isikulisele Universumi Issandale. Ning see viib läbitunnetatud elule, mis on vägagi elamist väärt.

10. Märkused

1. Peatükk: Maailmade paljusus

1/1 Sageli antologiseeritavast teosest *War Is Kind and Other Lines* (1899). Järgnev heebrea luuletus on *Laulude* 8. laul.

1/2 Vt *Toward a Christian View of Things, The Making of Christian Mind*, toim. Arthur F. Holmes (Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 1985), lk 17; mõnevõrra erinev, kuid väga kasulik maailma-vaadete käsitus leidub Arthur F. Holmes'i teostes *Contours of a Christian World View* (Grand Rapids: Eerdmans, 1983), 1. ja 3. peatükis.

1/3 Whitehead ütleb, et "mõned eeldused näivad nii ilmsetena, et inimesed ei tea, mida nad eeldavad, sest neile ei ole kunagi pähe tulnud ühelgi teisel viisil asju sõnastada". Vt A. N. Whitehead, *Science and the Modern World* (New York: Mentor Books, 1948; 1. tr 1925), lk 49.

2. Peatükk: Jumala hiilgusega täidetud Universum: kristlik teism

2/1 Üks kõitvamaid uurimusi selle kohta on Jean Sezneci *The Survival of the Pagan Gods* (New York: Harper and Row, 1961), kus on väidetud, et kreeka jumalad "pöördusid ristiisku"; nagu Julianus Usutaganeja on öelnud: "Sina oled võitnud, oo valgenäoline galilealane."

2/2 Pärast käesoleva raamatu esimest trükki on ilmunud mitmeid kristlikku maailmavaadet käsitlevaid teoseid. Eriti väärivad siin äramärkimist järgmised: Arthur F. Holmes *Contours of the Christian World View*; Arthur F. Holmes (toim.) *The Making of a Christian Mind*; W. Andrew Hoffer ja Gary Scott Smith (toim.) *Building a Christian World View*, 1. kd, *God, Man and Knowledge* (Phillipsburg: Presbyterian and Reformed Publishing Company, 1986); ja Brian Walsh ja Richard Middleton *The Transforming Vision: Shaping a Christian World View* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1984). Viimases leidub kasulik bibliograafia kristluse suhetest erinevate akadeemiliste distsipliinide ja elukutsetega.

2/3 Üks klassikalistest Jumala definitsioonidest leidub Westminsteri Usutunnistuses, II, 1: "On vaid üks elav ja tõeline Jumal, kes on lõputu oma olemises ja täiuses, kõige puhtam vaim, nähtamatu, kehatu, osade ja kirgedeta, muutumatu, tohutu, igavene, mõistetamatu, kõikvõimas; kõige targem, kõige püham, kõige vabam, kõige absoluutsem, kes juhib kõiki asju oma muutumatu ja õiglasima tahte järgi omaenese auks; kõige armastavam, armulikum, halastavam, paljukannatavam, tulvil headust ja tõde, ebaõiglust, üleastumist ja pattu andestav; neile tasuja, kes teda hoolikalt otsivad; ja kõige õiglasem ja kohutavam oma kohtumõistmises; kõike pattu vihkav, ja see, kes kunagi süüdlast süütuks ei kuuluta."

2/4 Akadeemilise filosoofia seisukohast lähtuvaid kaalutlusi teistliku Jumala kohta võib leida H. P. Oweni teosest *Concepts of Deity* (London: Macmillan, 1971), lk 1-48. Arutlusi teiste siinkäsitletud metafüüsiliste käsitluste üle võib leida William Haskeri teoses *Metaphysics* (Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 1983); ja C. Stephen Evansi teoses *Philosophy of Religion* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1985)

2/5 Geoffrey W. Bromiley, "The Trinity", *Baker's Dictionary of Theology* (Grand Rapids: Baker Book House, 1960), lk 531.

2/6 See väljend on laenatud Francis A. Schaefferi teosest *He Is There and He Is Not Silent* (Wheaton: Tyndale House, 1972), lk 43. Samuti toob C. S. Lewis *Miracles* (London: Fontana Books, 1960), 8. peatükk, lk 18 ära suurepärase kirjelduse sellest, mida tähendab avatud universum. Teisi kristliku teadusekäsitluse küsimusi arutab Del Ratzsch, *Philosophy of Science* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1986).

2/7 Sir Philip Sidney sageli antologiseeritud "The Defense of Poesy". V. ja Dorothy Sayers, *The Mind of the Maker* (New York: Meridian, 1956); ja J. R. R. Tolkien, *On Fairy Stories, The Tolkien Reader* (New York: Ballantine Books, 1966), lk 37.

2/8 Helmut Thielicke, *Nihilism*, tlk John W. Doberstein (London: Routledge and Kegan Paul, 1962), lk 110.

2/9 Sõnal Logos, nagu seda kasutavad Johannes ja teisedki, on lai kontekstuaalne tähendus. Vt näiteks J. N. Birdsall, "Logos", *New Bible Dictionary* (Grand Rapids: Eerdmans, 1962), lk 744-745.

- 2/10 Kristliku epistemoloogia ulatuslikuma käsitluse võib leida Arthur F. Holmes'i teoses *All Truth Is God's Truth* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1977); ja David L. Wolfe, *Epistemology* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1982).
- 2/11 Vt John Wenham, *Christ and the Bible*, 2. tr (Grand Rapids: Baker, 1984).
- 2/12 Vt näiteks arutelu langemise ja selle mõjude üle Francis Schaefferi teoses *Genesis in Space and Time* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1972) lk 69-101.
- 2/13 Piibli õpetust selle küsimuse kohta võib edasi jälgida John Wenhami teoses *The Enigma of Evil* (Grand Rapids: Zondervan, 1985), lk 27-41.
- 2/14 "God's Grandeur", *The Poems of Gerard Manley Hopkins*, 4. tr, toim. W. H. Gardner ja N. H. MacKenzie (New York: Oxford Univ. Press, 1967), lk 66.
- 2/15 Saul Bellow, *Mr. Sammler's Planet* (Greenwich: Fawcett, 1970), lk 216. Eesti k. Mr. Sammleri Planeet, Loomingu Raamatukogu, Tallinn 1973.

3. Peatükk: Kellavärgi universum

- 3/1 J. Bronowski, *Science and Human Values* (New York: Harper and Row, 1965), lk 7.
- 3/2 Peter Medawar, "On 'The Effecting of All Things Possible'", *The Listener*, 2. oktoober 1969, lk 438.
- 3/3 Frederick Copleston, *A History of Philosophy*, 5. kd (London: Burns and Oates, 1961), lk 162-163.
- 3/4 Peter Gay's *Deism: An Anthology* (Princeton: D. Van Nostrand, 1968) on kasulik kogumik eri deistlike autorite kirjutistest.
- 3/5 *Ideas and Intergrities*, tsit. Sarah Sanborni järgi ("Who is Buckminster Fuller?" *Commentary* [oktoober 1973], lk 60), kes kommenteerib, et "Fulleri Heatahtlik Intellekt näib olevat kokku pandud deistide Suurest Kellassepast ja Emersoni Ülihingest" (lk 66).
- 3/6 *Lettres sur divers sujets, metaphysique et de religion*. 5. kiri. Tsiteeritud Emile Bréheri teoses *The History of Philosophy*, 5. Kd, tlk Wade Baskin (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1967), lk 14.
- 3/7 Bréhier, *History*, lk 15.
- 3/8 A. N. Whitehead kutsus induktsiooni ehk induktiivset mõtlemist – katset viia argumenti üle üksikdetailidelt üldprintsipiidele – "filosoofia viletsuseks". (Whitehead, *Science and the Modern World*, lk 25).
- 3/9 Albert Einstein, *Ideas and Opinions* (New York: Bonanza Books, 1954). Vt ka Robert Jastrow, *God and the Astronomers* (New York: Warner, 1978).

4. Peatükk: Lõpliku ruumi vaikus

- 4/1 La Mettrie, *Man a Machine* (1747) teoses *Les Philosophes*, toim. Norman L. Torrey (New York: Capricorn Books, 1960), lk 176.
- 4/2 Whitehead on näiteks öelnud: "Muidugi leiame 18. sajandist Paley kuulsa argumendi, et mehhanism eeldab mingit Jumalat, kes on looduse autor. Aga isegi enne, kui Paley andis sellele argumendile lõpliku kuju, oli Hume kirjutanud vastuse, et Jumal, kelle te leiate, on selline Jumal, kes selle mehhanismi teeb. Teisisõnu, see mehhanism võib parimal juhul eeldada mingit mehhaanikut ja mitte lihtsalt mingit mehhaanikut, vaid selle mehhaanikut," (Whitehead, *Science and the Modern World*, lk 77.)
- 4/3 La Mettrie essee väljakutsuv, antikristlik ning antiklerikaalne toon on kooskõlas selle antiteistliku sisuga, ülistades mõistust ilmutuse kulul. Siin on õpetlik üks näide *Man a Machine* lõppsõnast: "Oma järelduste kohtunikena tunnistan ma ainult teadlasi ja käesolevaga esitan ma väljakutse kõigile eelarvamustega inimestele, kes pole anatoomid, ehk siis tuttavad ainsa filosoofiaga, millel on eesmärk – nimelt inimkeha. Mida saavad säärase tugeva ja tüseda tammepuu vastu teoloogia, metafüüsika ja skolaastika nõrgad pillirood; lapsikud relvad, nagu meie rapiirid, mis võivad küll pakkuda vehklemise naudingut, kuid ei suuda vastast kunagi haavata. Kas on siin tarvis öelda, et ma viitan tühjadele ja triviaalsetele mõistetele, niikaua kui maa peal püsib eelarvamuse või ebausuri vari, kahe kokkupuutuva ja pidevalt koostoimiva substantsi oletatavat kokkusobimatust [La Mettrie vihjab siin Descartes'i reaalsuse jaotamisele vaimuks ja aineks]?" (lk 177).

- 4/4 Pärisk täpne olles on olemas naturaliste, kes pole materialistid, see tähendab neid, kes arvavad, et universumis võib olla mittemateriaalseid elemente, kuid Lääne kultuurile on neil vähe mõju olnud. Minu naturalismi definitsioon piirdub nendega, kes on materialistid.
- 4/5 Carl Sagan, *Cosmos* (New York: Random House, 1980), lk 4. Sagan jätkab: "Meie õrnamadki mõtisklused kosmosest erutavad meid: meie selgroogu läbib värin, meie hääl takerdub, me tunneme midagi, mis meenutab ammust mälestust või kõrgelt kukkumist. Me teame, et me läheneme suurimale müsteeriumile." Sagani jaoks võtab kosmos selles raamatus ja samanimelises teleseriaalis Jumala asendi, tekitades Saganis samasugust aukartust; ja ta püüab lugejates ja televaatajates tekitada samasugust reaktsiooni. Nõndanimetatud teadus muutub siis religiooniks, mõned ütlevad, et saientismi religiooniks. Vt Jeffrey Marsh, "The Universe and Dr. Sagan", *Commentary* (mai 1981), lk 64-68.
- 4/6 La Mettrie, *Man a Machine*, lk 177. Teiselt poolt on inimolendi defineerimine "energiate väljana, mis liigub suurema fluktueeriva energiaste süsteemi sisemuses", samal määral naturalistlik. Kummalgi juhul ei vaadelda inimest kui kosmose suhtes transsendentset. Vt Marilyn Ferguson, *The Brain Revolution: The Frontiers of Mind Research* (New York: Taplinger Publishing Co., 1973), lk 22.
- 4/7 Bréhier, *The History of Philosophy*, kd 5, lk 129.
- 4/8 Humanistlikud Manifestid I ja II, (Buffalo: Prometheus Books, 1973), lk 16. Need kaks manifesti, eriti II (mille koostas Paul Kurtz), on naturalistlike väidete käepärased kogud. Paul Kurtz on filosoofia-professor New Yorgi osariigis Buffalos, *Free Inquiry* ("sekulaarse humanismi" propageerimisele pühendatud kvartalajakiri) ja Prometheus Books kirjastuse toimetaja.
- 4/9 *The Columbia History of the World*, toim. John. A. Garraty ja Peter Gay (New York: Harper and Row, 1972), lk 14.
- 4/10 David Jobling, "How Does Our Twentieth-Century Concept of the Universe Affect Our Understanding of the Bible?" *Enquiry* (september-november 1972), lk 14. Ernest Nagel sõnastab oma kasulikus essees, mis defineerib 20. sajandi keskpaiga naturalismi, selle seisukoha rangemates filosoofilistes terminites: "Esimene [naturalismi jaoks keskne väide] on organiseeritud aine eksistentsiaalne ja põhjuslik esmasus looduse täidesaatvas korralduses. See on eeldus, et sündmuste, omaduste ja protsesside esinemine ning eri indiviididele iseloomulik käitumine sõltub ruumis-ajaliselt asetsevate kehade organisatsioonist, mille sisemised struktuurid ja välised suhted määravad ja piiravad kõige juhtuva ilmutumist ja kadumist" (Ernest Nagel, "Naturalism Reconsidered" [1954] teoses *Essays in Philosophy*, toim. Houston Peterson [New York: Pocket Library, 1959], lk 486).
- 4/11 La Mettrie, *Man a Machine*, lk 177.
- 4/12 Copleston, *History*, kd 6, lk 51. Uuemate autorite hulka, kes on kaitsnud arusaama inimolenditest kui masinatest, kuulub John Brierly, *The Thinking Machine* (London: Heinemann, 1973).
- 4/13 William Barrett, *The Death of the Soul: From Descartes to the Computer* (New York: Anchor, 1987), lk 154.
- 4/14 II Humanistlik Manifest kirjeldab olukorda üldiselt, viidates loodusele kui tervikule: "Loodus võib tõesti olla laiem ja sügavam, kui me praegu teame; kõik uued avastused võivad aga meie teadmisi loodusest ainult suurendada" (lk 16).
- 4/15 Julian Huxley, "The Uniqueness of Man" teoses *Man in the Modern World* (New York: Mentor Books, 1948), lk 7-28. George Gaylord Simpson loeb üles inimese "intelligentsi, paindlikkuse, individuaalsuse ja sotsialiseerumise omavahel seotud faktorid" (*The Meaning of Evolution*, täiendatud ning parandatud tr [New York: Mentor Books, 1951], lk 138).
- 4/16 Nagel, "Naturalism Reconsidered", lk 490.
- 4/17 Humanistlikud Manifestid I ja II, lk 17.
- 4/18 Bertrand Russell, "A Free Man's Worship", *Why I Am Not a Christian* (New York: Simon and Schuster, 1957), lk 107.
- 4/19 A. J. Ayer, toim., *The Humanist Outlook* (London: Pemberton, 1968), lk 9.
- 4/20 Nagel, "Naturalism Reconsidered", lk 496.
- 4/21 Humanistlikud Manifestid I ja II, lk 17.
- 4/22 John Updike, "Pigeon Feathers", teoses *Pigeon Feathers and Other Stories* (Greenwich: Fawcett, 1959), lk 96.
- 4/23 *The Columbia History of the World*, lk 3.

- 4/24 Vt näiteks Malcolm Jeeves, *The Scientific Enterprise and Christian Faith* (Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 1969), lk 80-117; *Evolution and Christian Thought Today*, toim. Russell G. Mixer (Grand Rapids: Eerdmans, 1959); Charles Hummel, *The Galileo Connection* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1985); ja loendamatud artiklid väljaandes *Journal of the American Scientific Affiliation*.
- 4/25 Simpson, *Meaning of Evolution*, lk 143. Pole selge, miks peaks Simpson omistama inimolenditele vaimse loomuse. Me ei peaks siiski arvama, et neil on mõõde, mis viib nad väljapoole suletud universumit.
- 4/26 Ibid.
- 4/27 Jaques Monod, *Chance and Necessity*, ingl k tlk Austryn Wainhouse (New York: Alfred A. Knopf, 1971), lk 146.
- 4/28 Mõned naturalistid, nagu näiteks Carl Sagan, usuvad, et arvestades universumi suurust ja vanust, peavad mujal universumis olema arenenud mõistuslikud olendid. Aga isegi Sagan tunnistab, et selle kohta ei ole mingeid tõendeid. (Sagan, *Cosmos*, lk 192, 307-315.)
- 4/29 Nihet eetiliste normide sisus võib uurida, võrreldes I Humanistlikku Manifesti (1933) ja II Humanistlikku Manifesti (1983).
- 4/30 La Mettrie, *Man a Machine*, lk 176; rõhutus minupoolne.
- 4/31 Humanistlikud Manifestid I ja II, lk 17.
- 4/32 Simpson, *Meaning of Evolution*, lk 149.
- 4/33 John Platt, *The Center Magazine* (märts-aprill 1972), lk 48.
- 4/34 Walter Lippmann, *A Preface to Morals* (New York: Time Incorporated, 1964), lk 190.
- 4/35 Ibid., lk 307. Allan Bloomi teost *The Closing of the American Mind* võib pidada appikarjeks säilitada inimlike väärtuste alused teistsugusel viisil, kui seda on pühendumus või inimlik otsustus. Ilma tõsiselt vaidlustamata lõputut-isikulist Jumalat, kes on nende väärtuste aluseks, on raske näha, kuidas just kaasaegsed väärtused võivad põhineda mingil kindlal absoluudil. Vt Allan Bloom, *The Closing of the American Mind* (New York: Simon and Schuster, 1987), eriti lk 194-216. Vt ka Alasdair McIntyre, *After Virtue*, 2. tr (Notre Dame University Press, 1984).
- 4/36 Kristlik Humanistlik Manifest avaldati ajakirjas *Eternity* (jaanuar 1982), lk 16-18. Alla olid kirjutanud Donald Bloesch, George Brushaber, Richard Bube, Arthur Holmes, Bruce Lockerbie, J. I. Packer, Bernard Ramm ja mina.
- 4/37 Humanistlikud Manifestid I ja II. Teine ja lühem kogu sekulaarsetest humanistlikest vaadetest on "The Affirmations of Humanism: A Statement of Principles and Values", mis ilmus *Free Inquiry* taga-kaanel (suvi, 1987).
- 4/38 Üks paremaid sissejuhatusi marksismi eri aspektidesse on Richard Schmitti, *Introduction to Marx and Engels: Critical Reconstruction* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1987). Hea sissejuhatus kristlikust seisukohast on David Lyoni *Karl Marx: A Christian Assessment of His Life and Thought* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1979). Marxi mõistmiseks ei ole loomulikult aseainet Marxi enda ning Marxi lähedase sõbra ja kaastöölise Friedrich Engelsi kirjutistele. Paljud tähtsamatest töödest leiduvad väljaandes *Richard Tucker, toim., The Marx-Engels Reader*, 2. tr (New York: W. W. Norton and Company, 1978).
- 4/39 Humanistlikud Manifestid I ja II, lk 19.
- 4/40 "Contribution to the Critique of Hegels Philosophy of Right: Introduction", teoses *Tucker, Marx-Engels Reader*, lk 60.
- 4/41 Ibid.
- 4/42 Simpson, *Meaning of Evolution*, lk 139.
- 4/43 Ibid., lk 166-181. Darwini ja T. H. Huxley aegadest saadik on naturalistid pannud palju lootusi inimese evolutsiooni peale. Moodsate optimistide hulka kuuluvad Arthur C. Clarke, *Profiles of the Future* (New York: Bantam, 1964), lk 212-227; Peter Medawar, lk 437-442; Glenn Seaborg, "The Role of Science and Technology", *Washington University Magazine* (kevad 1972), lk 31-36; Julian Huxley, "Transhumanism", "Knowledge Morality and Destiny (New York: Mentor Books, 1960), lk 13-17.

5. Peatükk: Nullpunkt

- 5/1 Douglas Adams, *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy* (New York: Pocket Books, 1981); *The Restaurant at the End of the Universe* (New York: Pocket Books, 1982); *Life, the Universe and Everything* (New York: Pocket Books, 1983); *So Long and Thanks for All the Fish* (London: Pan, 1984).
- 5/2 Adams, *Hitchhiker's Guide*, lk 173.
- 5/3 Adams, *Restaurant*, lk 2.
- 5/4 *Ibid.*, lk 246.
- 5/5 Adams, *Life*, lk 222. Neljanda romaani lõpus, mis ei tundu kaugeltki nii efektne, saame teada Jumala viimase läkituse endile: Vabandame tekitatud ebamugavuste pärast (*So Long*, lk 189).
- 5/6 Näiteks John Platt arvab, et see on ainus vabadus, mida inimene tõeliselt vajab (*Center Magazine*, lk 47).
- 5/7 B. F. Skinner, *Beyond Freedom and Dignity* (New York: Alfred A. Knopf, 1971), lk 211.
- 5/8 Monod, *Chance and Necessity*, lk 98 ja 112.
- 5/9 Simpson, *Meaning of Evolution*, lk 79.
- 5/10 Kirjast W. Grahamile (3. juuli 1881), tsiteeritud teoses *The Autobiography of Charles Darwin and Selected Letters* (New York: Dover Publications, Inc., 1958; algselt avaldatud 1892.a.). Selle tähelepaneku eest võlgnen ma tänu Francis A. Schaefferile, kes tegi selle loengus Charles Darwini kohta. Samasuunalises argumentis tsiteerib C. S. Lewis professor Haldane'i: "Kui minu vaimsed protsessid on täielikult määratud minu ajus toimuva aatomite liikumise poolt, siis pole mul mingit põhjust uskuda, et minu tõekspidamised on tõesed [...] ja seega pole mul mingit alust arvata, et minu aju koosneb aatomitest." Vt *Miracles*, lk 18.
- 5/11 Lewis, *Miracles*, lk 109. Teises kontekstis märgib Lewis: "Vaid siis, kui tahetakse, et te usuksite, et Mõistus tuleneb mittemõistusest, peate hüüdma Stopp, sest kui te seda ei tee, muutub kogu mõtlemine ebausaldatavaks" (lk 32).
- 5/12 Robert Farrar Capon, *Hunting the Divine Fox* (New York: Seabury Press, 1974), lk 17-18.
- 5/13 Allan Bloon, *Closing the American Mind*, lk 194.
- 5/14 Vaata Allan Bloomi arutelu väärtustest (*Closing the American Mind*, lk 25-43 ja 194-215).
- 5/15 Franz Kafka, "The Watchman" teoses *Parables and Paradoxes* (New York: Schocken Books, 1961), lk 81.
- 5/16 Üks Nietzsche epigramme teoses *The Gay Science* sarnaneb Kafka mõistujutule: "Süü. Kuigi ka kõige targemad nõidade üle kohtumõistjad ja isegi nõiad ise olid nõidade süüs veendunud, sellest hoolimata polnud seda süüd olemas. Nii on kogu süüga." (*The Portable Nietzsche*, tlk Walter Kaufmann (New York: Viking Press, 1954), lk 96-97).
- 5/17 Siin võib vastata, et just sellise süü (s.o süüdlaslikud tunded) saab freudistliku psühhoanalüüsi või psühhoteraapia abil kõrvaldada ja et niisiis saab midagi ette võtta. Aga see vaid rõhutab inimolendite ebamoraalsust. See lahendab inimese süütunde probleemi, võimaldamata mitte mingisugust moraalset tegutsemist.
- 5/18 Kurt Vonnegut jun., *Cat's Cradle* (New York: Dell, 1970), lk 177.
- 5/19 Selle tähelepaneku eest olen ma tänu võlgu Helmut Thielickele (*Nihilism*, lk 148-166; eriti lk 163-166).
- 5/20 Teine viis seda argumenti esitada on osutada, et lausete konstrueerimine on nii fundamentaalne tegu ning nii paradigmaatiline tähenduse tunnustamine, et lausete konstrueerimine tähenduse eitamiseks on enesega vastuolus. Keith Yandell väljendab artiklis "Religious Experience and Rational Appraisal", *Religious Studies* (juuni 1974), lk 185 seda argumenti järgneval viisil: "Kui on olemas selline mõistete süsteem F, et on võimalik näidata, et (a) F on tõene ja et (b) F teatakse olevat tõene on kokkusobimatud, siis annab see fakt hea (kuigi võibolla mitte otsustava) põhjuse oletada, et F on väär."
- 5/21 Joseph Heller, *Catch-22* (New York: Dell, 1962), lk 184.
- 5/22 *Ibid.*, lk 185.
- 5/23 Bloom, *Closing of the American Mind*, lk 196.

6. Peatükk: Nihilismist kaugemal

- 6/1 Albert Camus, L'Été, tsit. Teoses John Crickshank, Albert Camus and the Literature of Revolt (New York: Oxford Univ. Press, 1960), lk 3.
- 6/2 Selle tähelepaneku eest võlgnen tänu Harold Shaw Publishers'i peadirektorile C. Stephen Boardile.
- 6/3 Whitehead, Science and the Modern World, lk 49.
- 6/4 Jean-Paul Sartre, "Existentialism", A Casebook on Existentialism, toim. William V. Spanos (New York: Thomas Y. Crowell, 1966), lk 289.
- 6/5 Ibid.
- 6/6 Ibid., lk 287.
- 6/7 Ibid.
- 6/8 See näide on võetud Sartre'ilt, lk 283-284.
- 6/9 Platt, Center Magazine, lk 47.
- 6/10 Fjodor Dostojevski, Notes from Underground and other works, tlk Andrew R. MacAndrew (New York: New American Library, 1961), eesti k. "Märkmed surnud majast".
- 6/11 Ibid., lk 115.
- 6/12 Sartre, "Existentialism", lk 279.
- 6/13 Ibid., lk 289.
- 6/14 Ibid., lk 279.
- 6/15 Ibid., lk 280.
- 6/16 Ibid., lk 285.
- 6/17 Albert Camus, The Plague, tlk Stuart Gilbert (New York: Random House, 1948), lk 35. Eesti k. "Katk", Tallinn, 1963.
- 6/18 Ibid., lk 108.
- 6/19 Ibid., lk 9, 29, 277.
- 6/20 Ibid., lk 174.
- 6/21 Ibid., lk 175.
- 6/22 Ibid., lk 227-228.
- 6/23 Ibid., lk 230.
- 6/24 Ibid., lk 120, 230.
- 6/25 Ibid., lk 262-263.
- 6/26 Ibid., lk 116.
- 6/27 Ibid., lk 117-118.
- 6/28 Ibid., lk 278.
- 6/29 H. J. Blackham, "The Pointlessness of It All", teoses Objections to Humanism, toim. H. J. Blackham (Harmondsworth: Penguin, 1965), lk 123.
- 6/30 Ibid., lk 124.
- 6/31 Edward John Carnell annab suurepärase sissejuhatuse uusortodoksiasse ja selle tekkeloosse teoses The Theology of Reinhold Niebuhr, parand. Tr (Grand Rapids: Eerdmans, 1960), lk 13-39.
- 6/32 Camus, Katk.
- 6/33 Ibid., lk 196.
- 6/34 Martin Buber, I and Thou, tlk Ronald Gregor Smith (New York: Charles Scribner, 1958), lk 29-30.
- 6/35 Ibid., lk 34.
- 6/36 Ibid., lk 4.
- 6/37 Ibid., lk 11.
- 6/38 Ibid., lk 7.
- 6/39 Kirjast, mida tsiteerib Walter Lowrie teoses A Short Life of Kierkegaard (Princeton: Princeton Univ. Press, 1942), lk 82.
- 6/40 Kierkegaardi enda seisukoht selles küsimuses on teadusliku vaidluse teemaks. Nende hulka, kes rõhutavad, et ta eitab objektiivse tõe väärtust, kuuluvad Marjorie Grene, Introduction to Existentialism (Chicago: University of Chicago Press, 1948), lk 21-22, 35-39; ja Francis A. Schaeffer, The God Who Is There (Downers Grove: InterVarsity Press, 1968), lk 51-54. Teisel poolel asuvad C. Stephen Evans, Subjectivity and Religious Beliefs (Grand Rapids: Christian University Press, 1978); ja John Macquarrie, Existentialism (Philadelphia: Westminster Press, 1972), lk 74-123.

6/41 Vt lk 114 ülal.

6/42 Buber, I and Thou, lk 96.

6/43 Vt R. T. France, *The Living God* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1970), lk 97-115.

6/44 Grene, Introduction, lk 36.

6/45 Schaeffer, *He Is There and He Is Not Silent*, lk 37-88, eriti lk 79. Alasdair MacIntyre kirjutab: "Loogika tegeleb sellega, et liigendab ning väljendab reegleid, mis on tegelikult olemas reaalses diskursuses, ning võimaldab seeläbi inimestel samaaegselt formuleerida tõeseid väiteid kui ka vältida ebajärjekindlust. [...] Üks Duns Scotuse õpilane on näidanud, et [...] vastuolust on võimalik tuletada ükskõik millist väidet. Sellest järeldub, et vastuolulist väidet esitades väidame tegelikult ükskõik mida – ja muidugi ka selle eitust. Seega inimene, kes esitab vastuolulise väite, ei ütle midagi ja nõustub kõi-gega. Kummalgi juhul ei suuda ta väita midagi kindlat ega öelda, et miski on tõsi ja et miski pole tõsi. Seega, kui me üldse rääkida soovime, sõltume oma võimest kasutada ning järgida loogika seadusi. Suur osa formaalsest loogikast tegeleb sellega, et meile selgitada, mida me kogu aeg teinud oleme." (Herbert Marcuse: *An Exposition and a Polemic* [New York: Viking Press, 1970], lk 86-87.)

6/46 Ülevaadet praegusaja seisukohtadest kõrgema kriitika poolt käsitletud valdkondade kohta vt Kenneth Kitchen, *Ancient Orient and Old Testament* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1966); Donald Guthrie, *Introduction of the New Testament*, 3. tr (Downers Grove: InterVarsity Press, 1970); George Eldon Ladd, *The New Testament and Criticism* (Grand Rapids: Eerdmans, 1967) ja R. K. Harrison, *Biblical Criticism: Historical, Literary and Textual* (Grand Rapids: Zondervan, 1978).

6/47 Matthew Arnold, *God and the Bible* teoses *English Prose of the Victorian Era*, toim. Charles Frederick Harrold ja William D. Templeman (New York: Oxford Univ. Press, 1938), lk 1211.

6/48 Matthew Arnold, *The Study of Poetry* teoses *English Prose of the Victorian Era*, lk 1248.

6/49 Carnell, *Theology of Reinhold Niebuhr*, lk 168.

6/50 Rudolf Bultmann, *Kerygma and Myth* (New York: Harper and Brothers, 1961), lk 39.

6/51 Selle argumendi hilisema esitluse leiab Theodore J. Weedeni artiklis, "Is the Resurrection an Offense to Faith?" *The Christian Century* (29. märts 1972), lk 357-359.

6/52 *Times Literary Supplement* (26. november 1971), lk 148.

7. Peatükk: Teekond Itta

7/1 See Läänemaises mõttesuundumuses hiljuti toimunud nihke kirjeldus on äärmiselt pinnapealne. Detailsemat käsitlust leiab teosest R. C. Zaehner, *Zen, Drugs and Mysticism* (New York: Vintage Books, 1974). Jacob Needlemani teose *The New Religion* täiendatud trükk (New York: Pocket Books, 1972) annab kogu nähtuse kohta asjatundliku ülevaate ning sisaldab lühikirjeldusi konkreetsete inimeste ja liikumiste kohta, kaasa arvatud zen-budism, Maher Baba, Subud ja transtsendentaalne meditatsioon. Ulatuslikum käsitlus leidub esseekogumikus *Religious Movements in Contemporary America*, toim. Irving I. Zaretsky ja Mark P. Leone (Princeton: Princeton Univ. Press, 1974). Teoses *Christian Faith and Other Faiths* (Downers Grove, III.: InterVarsity Press, 1984) vaatleb ja analüüsib Stephen Neill erinevaid uskusi, kaasa arvatud hinduism ja budism. Lääne Ida poole kaldumise kristlik kriitika on kättesaadav Os Guinnessi teoses *The East, No Exit* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1974), mis on teoses *The Dust of Death* (1973) leiduva ühe peatüki uuendatud versioon. 1972. a. *Theology Digest Miracles*'i sügisnumbris leidub mitmeid artikleid, kus analüüsitakse Ida mõju kristlusele, lk 85-98 väidab C. S. Lewis, et isegi Läänes on panteism inimese loomulikuks religiooniks; samas leidub ka sellise panteismi kriitika. Vt samuti Ernest Beckeri tugevalt kriitilist zen-budismi analüüsi kaasaegse psühhoanalüüsi ja psühhoteraapia seisukohalt seoses *Zen: A Rational Critique* (New York: W. W. Norton, 1961).

7/2 Surendranath Dasgupta, *A History of Indian Philosophy*, kd 5 (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1922-1969). *A Source Book in Indian Philosophy* (Princeton: Princeton University Press, 1957); Wing-tsit Chan, ed., *A Source Book of Chinese Philosophy* (Princeton: Princeton University Press, 1963), ja Lucien Stryk, ed., *World of the Buddha* (New York: Grove Press, 1968). Robert Linssen, *Zen: The Art of Life* (New York: Pyramid, 1962); ja Stewart W. Holmes ja Chimya Horioka, *Zen Art for Meditation* (Tokyo: Charles E. Tuttle, 1973).

7/3 Chandogya Upanishad, *The Upanishads*, Juan Mascaró (Harmondsworth, England: Penguin, 1965), lk 117.

- 7/4 Christmas Humphreys, Buddhism (Harmondsworth: Penguin, 1962), lk 22.
- 7/5 Adams, Life.
- 7/6 Meditations of Maharishi Mahesh Yogi (New York: Bantam Books, 1968), lk 18.
- 7/7 Humphreys, Buddhism, lk 203.
- 7/8 Mascaró, Upanishads, lk 83-84.
- 7/9 Herman Hesse, Siddharta, tlk Hilda Rosner (New York: New Directions, 1951), lk 115. Eesti k. Siddharta, kirj. Perioodika, Tallinn 1986.
- 7/10 Mascaró, Upanishads, lk 12.
- 7/11 Alex Comfort, Erotic Spirituality.: The Vision of Konorak (New York: Macmillan, 1971), Book World (29. august 1971). ("Baba Ram Dass", Ramparts [veebuar 1973], lk 35-42 ja 62-68.).
- 7/12 Hesse, Siddharta.
- 7/13 Hesse, Siddharta, lk 116.
- 7/14 Ibid., lk 119.
- 7/15 Humphreys, Buddhism, lk 23; ja Hesse, Siddharta.
- 7/16 Hesse, Siddharta, lk 110.
- 7/17 Ibid., lk 110-111.
- 7/18 Ibid., lk 78.
- 7/19 Mascaró, Upanishads, lk 23.
- 7/20 Hesse, Siddharta, lk 122.
- 7/21 Rick Chapman, How to Choose a Guru (New York: Harper and Row, 1973).

8. Peatükk: Teistsugune tõelisus

- 8/1 Võimalik, et Sam Keen viitab artiklile "The Cosmic versus the Rational", Psychology Today (juuli 1974), lk 56-59.
- 8/2 Marilyn Ferguson, The Aquarian Conspiracy: Personal and Social Transformation in the 1980s (Los Angeles: Tarcher, 1980); Fritjof Capra, The Turning Point: Science, Society, and the Rising Culture (New York: Bantam, 1982). Ka The Tao of Physics (New York: Bantam, 1977). Artikkel "What Is *New Age*?", The 1988 Guide to *New Age* Living, avaldatud *New Age* Journal.
- 8/3 Douglas R. Groothuis, Unmasking the *New Age* (Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 1986). Lisaks sellele on organisatsioon Evangelical Ministries to New Religions (P. O. Box 10000, Denver, CO 80210) sponsoreerinud 1985. aasta märtsis toimunud *New Age*'i teemalist konverentsi, mille tulemuseks oli Denveri Seminari professori Gordon Lewise poolt juhitud kristlike õpetlaste rühma manifest "A Statement of the *New Age* Movement". See EMNRi kaudu kättesaadav manifest defineeris *New Age*'i mõtteviisi, võrreldes seda kristlusega, ning tõi ära isikute ja gruppide nimekirja, kes propageerivad *New Age*'i mõtteviisi. Edasist arengukäiku on jälginud ka paljud sellele spetsialiseerinud organisatsioonid, nende seas Spiritual Centerfeits Project, P. O. Box 4308, Berkeley, CA 94704; Christian Research Institute, P. O. Box 500, San Juan Capistrano, CA 92693 ja CARIS, P. O. Box 2067, Costa Mesa, CA 92626. Kõik need organisatsioonid avaldavad *New Age*'i liikumist analüüsivat kirjandust.
- 8/4 Vt "Boon Times on the Psychic Frontier", ajakirja Time esikaanelugu (4. märts 1974), mis käsitles kaasaegseid huvisuundi psüühiliste nähtuste vallas, sealhulgas ekstrasensorset taju, psühhokineesi (vaimne võime liigutada füüsilisi objekte), Kirikliani fotograafiat (mis väidetavalt jäädvustab elus asjade aurasid), psüühilist ravi, akupunktuuri, selgeltnägemist, "kehaväliseid elamusi", prekognitsiooni (sündmuste etteteadmise). Aasta hiljem ilmus Time'i omale lähedane, kuid süvendatum käsitlus Saturday Review's (22. veebruar 1975), kus väideti, et uue teadvuse ideoloogia juured on sügavamal kui lihtsalt kultuuri moesuunas, näiteks Jumal-on-surnud teoloogias. Harmoonilise Ühinemise ajal toimunud *New Age*'i pidustuste uudised leidsid kajastamist paljudes Ameerika ajalehtedes, paljud vastukajad olid sealjuures märkimisväärselt ironilised. *New Age* äratas küll avalikkuse huvi, kuid mitte alati austust.
- 8/5 *New Age* Journal on pärast oma asutamist 1974. aastal, mil ta alustas endid idealistideks tunnistanud njuueidzlaste ajakirjana, läbinud huvitava muutuste ahela. Ajakirja väljasuremise ohu ajal 1983. aastal (1983. aasta september, lk 5) kirjutab selle kauaaegne toimetaja, et ajakiri leidis uusi finantseerimisallikaid ning ei saanud mitte ainult uut välimust: professionaalsem kujundus, kvaliteetsem paber ning neljavärvitrükk sisemistel lehekülgedel; vaid ka uue toimetuspoliitika, mis keskendus nüüd vähem

New Age'i mõttesuuna äärmuslikematele pooldajatele, kontsentreerudes selle asemel rohkem *New Age*'i ning Ameerika kultuuri peavoolu vahel asuvatele piirialadele. 1984. aasta juuniks andsid muutusest tunnistust uued nimed ajakirja tähtsamate toimetustöötajate nimekirjas. Praegu peegeldab ajakiri pigem *New Age*'i juba paika pandud põhimõtteid kui äärmuslikke vaateid. Samuti on vähendatud aastas ilmuvate numbrite arvu. Seda võiks tõlgendada kas *New Age*'i liikumise täiskasvanuks saamisena, katseks jõuda *New Age*'i kergestiseeditavamate ideedega keskmise ajakirjaostjani või *New Age*'i kommertsialiseerimiseks keskklassi kuuluva juhtkonna poolt. 1988. aasta alguse numbrid on jällegi hakanud avaldama asjatundlikumale lugejale mõeldud artikleid.

8/6 Ajakiri Time (7. detsember 1987), lk 62-72.

8/7 Läbi viidud ajakirja The New Scientist poolt (vt Time, 4. märts 1974, lk 65).

8/8 Paul Chance Stanley Krippner, "Parapsychology Is an Idea Whose Time Has Come", Psychology Today (oktoober 1973), lk 105.

8/9 Jerry Avroni intervjuu Robert Mastersi ja Jean Houstoniga. "The Varieties of Postpsychedelic Experience", Intellectual Digest (märts 1973), lk 16. Master ja Houston, Saturday Review (22. veebruar 1975).

8/10 Avron, "Varieties", lk 18.

8/11 Georg Leonard, "Notes of the Transformation", Intellectual Digest (september 1972), lk 25 ja 32.

8/12 Intellectual Digest (detsember 1972), lk 19.

8/13 Shirley MacLaine, It's All in the Playing (New York: Bantam, 1987), lk 334-335.

8/14 Andrew Weil, The Natural Mind: A New Way of Looking at Drugs and the Higher Consciousness (Boston: Houghton Mifflin, 1972), lk 25. Psychology Today (oktoober 1972).

8/15 Edasist tehniliste üksikasjadega mitte liiga koormatud informatsiooni psühholoogide ja aju-uurijate sellealase töö kohta võib leida Marilyn Fergusoni raamatust The Brain Revolution, eriti selle 1., 3., 6.-12., 17. ja 20.-23. peatükkidest. Selle raamatu bibliograafia annab hea aluse sügavamaks uurimistööks. Kasulikud on ka John W. White'i ülevaade antud valdkonnast "The Consciousness Revolution", mis on ilmunud ajakirjas The Saturday Review (22. veebruar 1975, lk 15-19), ning selle juurde käiv bibliograafia ning inimteadvusega tegelevate uurimiskeskuste loetelu (lk 33-34). Akadeemilisest seisukohast on eriti väärtuslik Charles Tart (Davises asuva California Ülikooli psühholoogiaosakonna õppejõud) poolt kokku koondatud artiklite kogumik Altered States of Consciousness (New York: John Wiley and Sons, 1969); teoses leidub ka detailne bibliograafia. Käesoleva joonealuse märkusega varustatud lõigus nimetatud töid võib originaalis leida järgmistes allikates: William James, Varieties of Religious Experience (New York: Mentor Books, 1958; 1. tr 1902), loengud 16 ja 17; C. G. Jung, Modern Man in Search of a Soul (New York: Harcourt Brace, 1933), eriti 10 ptk; Abraham Maslow, Religious Values and Peak Experiences (Columbus: Ohio University Press, 1962); Robert Masters ja Jean Houston, The Varieties of Psychedelic Experience (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1966) ning intervjuu Intellectual Digest'is (märts 1973), lk 16-18; vt ka Kenneth Cavanderi "Voyage of the Psychonauts", Harper's (jaanuar 1974), lk 68-74; Sam Keene'i intervjuu Oscar Ichazoga ajakirjas Psychology Today (juuli 1973), lk 64-72; Tony Hiss, "The Chic of Araby" (Ichazo kohta), Saturday Review/Society (mai 1973, lk 53-59); Winfried Rosen, "Down the Up Staircase" (Ichazo kohta), Harper's (juuli 1973), lk 28-36; Aldous Huxley, The Doors of Perception ja Heaven and Hell (New York: Harper and Row, 1963); Stanislav Grof, "Beyond the Bounds of Psychoanalysis", Intellectual Digest (september 1972), lk 86-88; Andrew Weili koha vt 10. märkust ülalpool; kokkuvõtte elektroonilise biotagasiside kohta leiab Barbara Browni raamatust New Mind, New Body: Biofeedback: New Directions of the Mind (New York: Harper and Row, 1974) ja David Rorviku, "The Theta Experience", Saturday Review of the Sciences (mai 1973) lk 46-51; John Lilly kõige huvipakkuvam raamat on The Center of the Cyclone: An Autobiography of Inner Space (New York: Julian Press, 1972), kuid vt ka Sam Keene'i intervjuud Lillyga ajakirjas Psychology Today (detsember 1971), lk 74-77, 91-94; Timothy Leary kõige enam mõju avaldanud raamat on The Politics of Ecstasy (New York: G. P. Putnam's Sons, 1968); materjali Leary mõtteviisi kohta leidub tema artiklis "The Principles and Practice of Hedonic Psychology", Psychology Today (jaanuar 1973), lk 53-58.

8/16 Groothuis, Unmasking, lk 80; vt tema peatükki *New Age*'i psühholoogia kohta, lk 71-90. Ken Wilberi raamatute hulka kuuluvad See No Boundary (Boulder, Colo.: Shambhala, 1981); Up from Eden (Boulder: Shambhala, 1983); ja A Sociable God (New York: McGraw-Hill, 1983).

- 8/17 George Leonardi kohta vt "Notes on the Transformation"; Theodore Roszak, *Where the Wasteland Ends: Politic and Transcendence in Postindustrial Society* (Garden City: Anchor Books, 1973) ja *Unfinished Animal: An Adventure in the Evolution of Consciousness* (New York: Harper and Row, 1975); William Irwin Thompson, *At the Edge of History: Speculations on the Transformation of Culture* (New York: Harper and Row, 1971) ja *Passages about Earth* (New York: Harper and Row, 1974); vt ka Thompsoni *Darkness and Scattered Light* (Garden City: Anchor Books, 1978) ja *The Time Falling Bodies Take to Light* (New York: St. Martin's Press, 1981).
- 8/18 Carlos Castaneda, *The Teachings of Don Juan: A Yaqui Way of Knowledge* (Berkeley: Univ. of California Press, 1968); *A Separate Reality: Further Conversations with Don Juan* (New York: Simon and Schuster, 1971); *Journey to Ixtlan: The Lessons of Don Juan* (New York: Simon and Schuster, 1972); *Tales of Power* (New York: Simon and Schuster, 1974); *The Eagle's Gift* (New York: Simon and Schuster, 1982); ja *The Fire from Within* (New York: Simon and Schuster, 1984). Viimastel kolmel raamatul, mis on aeg-ajalt jõudnud ka bestsellerite nimekirja, pole olnud kaugeltki sellist mõju avalik-kusele kui esimesel kolmel. Jääb vaid oodata, kuidas võetakse vastu tema viimane raamat *The Power of Silence* (New York: Simon and Schuster, 1987). (New York:
- 8/19 Capra, *The Tao of Physics* ning 3. peatükk teoses *The Turning Point* ja Gary Zukav, *The Dancing Wu Li Masters* (New York: Bantam, 1980).
- 8/20 Vt näiteks Thomase spekulatsioon selle kohta, mis sünnib inimteadvusega surma korral, raamatus *The Lives of a Cell* (New York: Bantam, 1975), lk 60-61. Tema sagedased viited Gaia hüpoteesile, ideele selle kohta, et maa on ühtne organism, on levinud ka *New Age*'i ideloogide seas.
- 8/21 L. E. Lovelock, *Gaia: A New Look at Life on Earth* (New York: Oxford University Press, 1979).
- 8/22 Suurepärase holistliku meditsiini analüüs ja kriitika leidub Paul C. Reisseri, Teri K. Reisseri ja John Weldoni teoses *New Age Medicine* (Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 1988). Raamatus on ka kasulik bibliograafia neile, kes soovivad selle valdkonnaga põhjalikumalt tutvuda.
- 8/23 Vt Douglas Groothuusi analüüsi *New Age*'i liikumisega kaasnevate poliitiliste vaadete kohta *Unmasking the New Age*, lk 11-30.
- 8/24 Raamatus *Dancing in the Light* (New York: Bantam, 1985, lk 262) nimetab Shirley MacLaine Kubrickit "meisterlikuks metafüüsikuks".
- 8/25 Robert A. Heinlein, *Stranger in a Strange Land* (New York: Berkeley, 1968; 1. tr 1961).
- 8/26 Jay Kinney, "The Mysterious Revelations of Philip K. Dick", *Gnosis Magazine* (sügis/talv 1985), lk 6-11.
- 8/27 Viimatimainitud filmi tekst on hästi loetav ning on eraldi välja antud. Vt Wallace Shawn ja André Gregory, *My Dinner with André* (New York: Grove Press, 1981).
- 8/28 George B. Leonard, "Aikido and the Mind of the West", *Intellectual Digest* (juuni 1973), lk 17-20. Michael Murphy ja John Brodie, "I Experience a Kind of Clarity", *Intellectual Digest* (jaanuar 1973), lk 19-22.
- 8/29 Arthur Koestler, *Roots of Coincidence* (New York: Vintage Books, 1973).
- 8/30 Laurence LeShan, *The Medium, the Mystic and the Physicist: Toward a General Theory of the Paranormal* (New York: Viking Press, 1974).
- 8/31 Jon Klimo, *Channeling: Investigations on Receiving Information from Paranormal Sources* (Los Angeles: Tarcher, 1987).
- 8/32 Vt näiteks Tony Hissi kirjutist "The Chic of Araby" ja Winifred Roseni artiklit "Down the Up Staircase" Ichazo kohta ja Harvardi arstiteaduskonna professori dr Lester Grinspoon The New York Times Book Review's ilmunud arvustust Weili raamatule *The Natural Mind* (15. oktoober 1972, lk 27-29). Castaneda tööde kohta on kirjutatud loendamatu hulgal kriitilisi ülevaateid. Vt ajakirja *Time* esikaaneartiklit (5. märts 1973, lk 36-45). Mitmed laiahaardelised analüüsid, mis on kirjutatud uue teadvuse poole liikumise kohta, väärivad eraldi äramärkimist nendes esitatud sügavate ideede tõttu: Os Guinness, *The Dust of Death*, 6.-8. ptk; R. C. Zaehner, *Zen, Drugs and Mysticism*, Samuel McCracken, "The Drugs of Habit and the Drugs of Belief", *Commentary*, (juuni 1971), lk 43-52; Marcia Covell, "Visions of a New Religion" *Saturday Review*, 19. detsember 1970; ja Richard King, "The Eros Ethos: Cult in the Counterculture", *Psychology Today* (august 1972), lk 35-37, 66-70.
- 8/33 Jean Houston ütleb: "Kui meil oleks võimalik selliseid tehnikaid koolides tutvustada, ei õnnestuks meil mitte ainult tõhusalt aidata inimest tema erakordsete võimete kasutamisel, vaid need tehnikad

võiksid ka ennetada seda, mis ajaloo vältel on olnud protsessi järgmiseks faasiks, mille käigus tekib mingi totalitaarne grupp, kes võimu haarab.” (Intellectual Digest [märts 1983], lk 18).

8/34 Thompson, *Passages about Earth*, lk 124.

8/35 Lilly, *The Center of the Cyclone*, lk 4, 17, 29; kuid vrd ka lk 109 Jonathan Cott “Knots, Fangles, and Whirligigs”, *Rolling Stone*, 30. august 1973, lk 66.

8/36 Capra, *The Tao of Physics* ja 3. peatükk teosest *The Turning Point*; Gary Zukav, *The Dancing Wu Li Masters*, 1980; MacLaine, *Dancing in the Light*, lk 323-324, 329, ja 351-353.

8/37 Leary, *The Politics of Ecstasy*, lk 200.

8/38 Weili teose *The Natural Mind* 6. ja 7. peatükk. Paljud, kuid mitte enamik uue teadvuse pooldajatest tunnistavad oma ideede lähedust idamaisele mõtlemisele ning mõned usuvad, et see on selgeks märgiks sellest, et nad on õigel teel, võttes mõlemast maailmast nende parema osa. Vt näiteks Weil, *The Natural Mind*, lk 175-177; Cavander, “Voyage of the Psychonauts”, lk 99, 160, 171-174; ja Grof “Beyond the Bounds of Psychoanalysis”, lk 87-88. Sünkretistlikule tendentsile Ida mõttelaadis juhtisime tähelepanu juba 7. peatükis.

8/39 Eugene Nida ja William A. Smalley, *Introducing Animism* (New York: Friendship Press, 1959), lk 50. See lühike brošüür on tähelepanuväärselt hea informatsiooniallikas kaasaegse paganliku animismi kohta.

8/40 Rozak, *Where the Wasteland Ends*, lk xv.

8/41 Robert Bellahi uurimus Ameerika individualismi kohta heidab valgust sellele tähtsale tegurile. See selgitab tähtsust, mille *New Age* on omistanud minale kui reaalsuse keskpunktile. Vt Robert Bellah, *Habits of the Heart* (New York: Harper and Row, 1985).

8/42 Lilly, *Center of the Cyclone*, lk 210.

8/43 *Ibid.*, lk 110.

8/44 *Ibid.*, lk 51 (Lilly kursiiv). LeShan on tagasihoidlikum. Posteinsteini teadvuse reaalsusekäsitluse kohta kirjutab ta, et “selle kohaselt inimene mitte ainult ei avasta reaalsust, vaid teatud piires ka loob seda” (*The Medium, the Mystic and the Physicist*, lk 155).

8/45 MacLaine, *It's All in the Playing*, lk 192. David Spangler, kes on Findhornis vaimseks juhiks, läheb isegi kaugemale kui MacLaine: “Praegu OLEN MA uue taeva ja uue maa Elu. Teised peavad Minule toetuma ja Minuga ühinema, et seda kujundada. [...] Alati on olemas ainult see, mis MA OLEN, aga ma olen Ennast uues Elus ja uues Valguses ja uues Tões ilmutanud. [...] Selle keskuse [Findhorni] kaudu on Minu ülesandeks grupievolutsiooni abil näidata, mis MA OLEN.” Spangler kasutab elitaarset keelt. Mõned inimesed on jumalikkuse saavutanud, teised on alles teel selle poole. Kuid eliiti, antud juhul Spangler üksi, peab neile teed näitama. Selline mina juhib minade hulka, kes osalevad rassi evolutsioonis, olles selleks väljavalitutena kutsutud – jutt on muidugi Findhorni grupist. Vt David Spangler *Revelation: The Birth of a New Age* (Findhorn 1971), lk 110, 121, tsiteeritud Thompsoni *Passages about Earth* lk 173 järgi. Selline kirjutamise viis on Bhagavad Gitas ära toodud Jumal Krishna sõnade kaja (6.29-31). Ma olen juba tükk aega olnud arvamusel, et äärmuslikud, kummalised ning veidrad autorid, kes ennast jumalana – või Jumalana – kujutavad, kipuvad enam-vähem kõiki sõnu suurte tähtedega kirjutama. Toimetajana säärastelt autoritelt käsikirju saades olen leidnud sellele täielikku kinnitust. Thompsonil endal on suuri raskusi selle veidra elitaarse keelekasutusega, kuid näib, et tema arvates on Spangler üks esimesi *New Age*'i uusi inimesi (Thompson, *Passages about Earth*, lk 174).

8/46 Marilyn Fergusoni, *The Brain Revolution*, lk 344; “Life at the Leading Edge: A *New Age* Interview with Marilyn Ferguson”, *New Age* (august 1982); Weil, *The Natural Mind*, lk 204-205; Keen, intervjuu ajakirjale *Psychology Today*, lk 72 tsiteerib Ichazot, kes on öelnud: “Inimkond on Messias.” Weil ütleb, muide: “Ma tunnen peaaegu et kiusatust psühhootikuid meie liigi evolutsiooniliseks avangardiks nimetada. Nad teavad saladust, kuidas saab vaimu muutes muuta reaalsust; kui nad suudavad seda annet positiivsetele eesmärkidel kasutada, võivad nad saavutada ääretult palju” (lk 182). LeShan näib temaga nõustuvat (*The Medium, the Mystic and the Physicist*, lk 211-212). Teoses *Passages about Earth* on Thompson läbinisti optimistlik, kuid vt siiski lk 149; kaksteist aastat hiljem artiklis “A Gaian Politics”, *Whole Earth Review* (talv 1986), lk 4 väljendas ta mõningaid reservatsioone, avaldades arvamust, et ajastu vaim on asendanud “Star Treki” ja “Kung Fu” “Dynasty” ja “Dallasega” ning Joni Mitchell'i Madonnaga ja “Close Encountersi” “Ramboga”.”

- 8/47 Peggy Taylor, "Life at the Leading Edge: A *New Age* Interview with Marilyn Ferguson", *New Age* (august 1982), lk 31.
- 8/48 Leonard, "Aikido and the Mind of the West", lk 20.
- 8/49 Laura Archera Huxley, *This Timeless Moment: A Personal View of Aldous Huxley* (New York: Ballantine Books, 1971; 1. tr 1968), lk 249-251.
- 8/50 Aldous Huxley, *Doors of Perception*, lk 13. Eesti k. Taju ukseksel, ajakiri "Vikerkaar" 1991, nr. 10, 11.
- 8/51 Ibid., lk 22
- 8/52 Ibid., lk 23
- 8/53 Ibid. Muuseas, mõned lugejad on juba kindlasti tähele pannud sisemist vastuolu Huxley sõnades. Ühelt poolt ei suuda inimkond sellel planeedil ilma uue teadvuseta ellu jääda; teiselt poolt on mina, kui ta on end just ära tundnud, kosmose keskpaik. Kuna kosmos on igavene (mõiste, mida Huxley vaiki-misi eeldab?, on ka mina igavene. Miks siis maapealse elu üle muret tunda? See miks-muretseda suhtumine on Idale sajandeid iseloomulik olnud. Tundub aga, et kui Lääs suundub Itta tarkuse järele, ei suuda ta maha heita Lääne koormat, millest ühe osa moodustab juudakristlikus arusaamas sügavalt juurdunud arusaam, et see praegune maailm (maapealsed inimesed) ikka maksab midagi.
- 8/54 Gopi Krishnat on näiteks Lääne lugejatele tutvustatud astrofüüsiku ja bioloogi Max Plancki elu-teaduste instituudi direktori, Friedrich von Weizsäckeri artiklis "Gopi Krishna and the Power of Kundalini", *The New Age Book Review* 2, nr 2 (1983): 6-11.
- 8/55 MacLaine, *Out on a Limb*, lk 74 ja *It's All in the Playing*, lk 265; Castaneda, *A Separate Reality*; LeShan, *The Medium, the Mystic and the Physicist*, lk 34; Lilly, *Center of the Cyclone*, lk 25; Leonrad, "Aikido and the Mind of the West", lk 20; Michael Murphy ja John Brodie, "I Experience a Kind of Clarity", lk 22; Albert Rosenfeld, "Mind and Supermind", *Saturday Review*, 22. veebruar 1975, lk 10; Jon Klimo, *Channeling*, lk 174-176.
- 8/56 MacLaine, *It's All in the Playing*, lk 188.
- 8/57 MacLaine, *Dancing in the Light*, lk 309.
- 8/58 MacLaine, *It's All in the Playing*, lk 331.
- 8/59 Lilly, *Center of the Cyclone*, lk 110.
- 8/60 Ibid., lk 5.
- 8/61 Aldous Huxley, *Doors of Perception*, lk 89. Eesti k. Taju ukseksel.
- 8/62 Lilly, *Center of the Cyclone*, lk 180, vt ka lk 10, 54.
- 8/63 Ferguson, *The Brain Revolution*, lk 61-63.
- 8/64 Tsiteerinud "Adam Smithi" artiklis "Alumni Notes – Altered States U", *Psychology Today* (juuli 193), kl 79.
- 8/65 Castaneda, *A Separate Reality*, lk 235; *Journey to Ixtlan*, lk 297-298 ja *Tales of Power*, lk 219.
- 8/66 Aldous Huxley, *Doors of Perception*, lk 89. Eesti k. Taju ukseksel.
- 8/67 Teised siiski rõhutavad kui mitte mina, nähtava ja nähtamatu universumi ühtsust, siis jätkuvust küll. Vt Ferguson, *The Brain Revolution*, lk 21; Thompson, *Passages about Earth*, lk 97-103 ja 166; Lilly, *Center of the Cyclone*, lk 211 ning Koestler, *Roots of Coincidence*, lk 58-59, 106 ja 126.
- 8/68 Seoseid tema möödunud eluga tuleb ette kõikides MacLaine'i kirjutistes, ent raamatus *Dancing in the Light* moodustub neist otsekui litaania (lk 366-384). Tema kohtumist ta Kõrgema Minaga (*Dancing in the Light*, lk 334-335) tsiteerime allpool.
- 8/69 Castaneda, *Teaching of Don Juan*, lk 32, 136-138; *A Separate Reality*, lk 51, 140, 144, 158-159; *Journey to Ixtlan*, lk 213-215; *Tales of Power*, lk 46, 87-89, 239, 257.
- 8/70 Lilly, *Center of the Cyclone*, lk 27, 39, 55-57, 90-91 ja 199.
- 8/71 Cavander, "Voyage of the Psychonauts", lk 70. MacLaine näitab seda oma raamatus *It's All in the Playing*, lk 191-193.
- 8/72 Vt Lilly tabelit, kus kirjeldatakse detailselt tema Gurdjieffi ja Taimni teadvuse tasemeid ning kus on ära toodud ka nende nimetused (*Center of the Cyclone*, lk 148-149).
- 8/73 Zaehner, *Zen, Drugs and Mysticism*, lk 42; James, *Varieties of Religious Experience*, lk 306; LeShan, *The Medium, the Mystic and the Physicist*, lk 94; Keen, "The Cosmic Versus the Rational", lk 58.

- 8/74 R. M. Bucke, *Cosmic Consciousness* (Philadelphia, 1901), lk 2, tsiteerituna Jamesi poolt teoses *Varieties of Religious Experience*, lk 306. Bucke mainib ka "moraalse meelega kiirenemist", kuid nagu me allpool näeme, on see ebaharilik.
- 8/75 Vt jällegi Lilly tasemeid (*Center of the Cyclone*, lk 148-149).
- 8/76 MacLaine, *Dancing in the Light*, lk 350; tema kursiiv.
- 8/77 Ferguson, *The Brain Revolution*, lk 60. Vt ka kirjeldusi Lilly raamatus *Center of the Cyclone*, 11.-18. ptk; James, *Varieties of Religious Experience*, lk 292-328; LeShan, *The Medium, the Mystic and the Physicist*, lk 86-87, 250; Zaehner, *Zen, Drugs and Mysticism*, lk 89-94; peaaegu kõigist teisenenud teadvuse seisundite kirjeldustes mainitakse neist tunnustest kui mitte kõiki, siis vähemalt paljusid. Teisenenud teadvuse seisundite teaduslikumat käsitlust vt Arnold M. Ludwig, "Altered States of Consciousness", Tartu koostatud koguteoses *Altered States of Consciousness*, lk 9-22.
- 8/78 Vt lk 148-150.
- 8/79 MacLaine, *Dancing in the Light*, lk 202-203, 242-243, 248-249, 269, 341-342, 351, 363-364, 383 ja *It's All in the Playing*, lk 173-175.
- 8/80 James, *Varieties of Religious Experience*, lk 306; Thompson, *Passages about Earth*, lk 29, 82; Lilly, *Center of the Cyclone*, lk 20, 171, 180; Huxley, *Doors of Perception*, lk 39.
- 8/81 Aldous Huxley, *Doors of Perception*, lk 55; vt ka lk 51, 54-58, 133-140. Eesti k. Taju ukseksel.
- 8/82 *Ibid.*, lk 54.
- 8/83 Lilly, *Center of the Cyclone*, lk 24-25, 33, 88-90, 169 ja Castaneda kõigis oma esimeses neljas raamatus.
- 8/84 MacLaine, *It's All in the Playing*, lk 162-171.
- 8/85 Lilly, *Center of the Cyclone*, lk 35; Laura Huxley, *This Timeless Moment*, lk 275-288; Weil, *The Natural Mind*, lk 83, 95.
- 8/86 Keen jutustab Ichazo arusaamisest inimese "langemise kohta" teoses "A Conversation...", lk 67.
- 8/87 MacLaine, *Dancing in the Light*, lk 339; vt ka lk 255.
- 8/88 Grof, "Beyond the Bounds of Psychoanalysis", lk 86-88; Lilly, *Center of the Cyclone*, lk 17, 35; LeShan, *The Medium, the Mystic and the Physicist*, lk 232-264; James, *Varieties of Religious Experience*, lk 306; Zaehner, *Zen, Drugs and Mysticism*, lk 44.
- 8/89 Elisabeth Kübler-Ross, *On Death and Dying* (New York: Macmillan, 1969). Tema vaadete selgitusi ning kriitikat kristlikust vaatepunktist vt Phillip J. Swihart, *The Edge of Death* (Downers Grove III.: InterVarsity Press, 1978), lk 25-31; selles raamatus leidub ka surmalähedaste seisundite ning teiste kehaväliste kogemuste alane kasulik bibliograafia.
- 8/90 Raymond J. Moody, jun., *Life after Life* (New York: Bantam, 1976).
- 8/91 *Dancing in the Light*
- 8/92 MacLaine, *It's All in the Playing*,
- 8/93 Kristlikke kriitikuid vt Swihart, *Edge of Death*, lk 41-82, eriti 67-69 ja Mark Albrecht, *Reincarnation 1982*, kordustrukk: Downers Grove: InterVarsity Press, 1987); sekulaarse humanistliku perspektiivi kohta vt Melvin Harris "Are 'Past-Life' Regressions Evidence of Reincarnation?" *Free Inquiry* (sügis 1986), lk 18-23; ja Paul Edwardsi kolmeosalist artiklit "The Case against Reincarnation", *Free Inquiry* (sügis 1986), lk 24-34; (talv 1986/87) lk 38-43, 46-48; (kevad 1987), lk 38-43, 46-49.
- 8/94 Aldous Huxley, *Doors of Perception*, lk 13. Eesti k. Taju ukseksel.
- 8/95 *Ibid.*, lk 140. Vt ka Huxley romaani *Island*, kus ta annab nende uute teadvustatud ideede kujundlikuma käsitluse.
- 8/96 Lilly, *Center of the Cyclone*, lk 39. Need väljajäetud laused viitavad mitmetele mitteokultsetele alternatiividele, kaasa arvatud kontseptuaalne relativism.
- 8/97 Benjamin Whorf, *Language, Thought and Reality*, toim. John B. Carroll (Cambridge: MIT Press, 1951), lk 57.
- 8/98 *Ibid.*, lk 58.
- 8/99 Stuart Chase, *Language, Thought and Reality*. Eessõna, lk vi.
- 8/100 *Intellectual Digest* (märts 1973), lk 18. Siinkohal ei puutu asjasse see, et see järeldus ei tulene tema poolt kasutatud illustratsioonist.
- 8/101 Ernst Cassirer, *Language and Myth*, tlk Susanne K. Langer (New York) Dover, 1946, lk 7.

8/102 Ibid., lk 7-8.

8/103 Ibid., lk 8.

8/104 LeShan, *The Medium, the Mystic and the Physicist*, lk 43. Ta toetub oma nimekirjas Bertrand Russellile, kuid dokumenteerib omaenese kogemusest ning intervjuueeritud selgeltnägijatelt saadud andmeid.

8/105 Mul on tugev kahtlus, et teadlaste poolt kasutatav komplementaarsuse mõiste ning LeShani ja teiste uue teadvuse poolt kasutatava kontseptuaalse relativismi vahel on vaid metafoorne suhe. Kuid teaduse preztziisi poole pöördumine on alati heaks retooriliseks võtteks, isegi siis, kui kaitstakse maailmavaadet, mis ellurakendatuna hävitaks teadusliku initsiatiivi.

8/106 Weil, *The Natural Mind*, lk 212.

8/107 Tsiteeritud Fergusonis teoses *The Brain Revolution*, lk 18. Vt ka Koestler, *Roots of Coincidence*, lk 54-59. Muidugi pole mingit võimalust mõõta mingi mudeli tõesust reaalsuse suhtes, pole mingit võimalust mõõta ka selle väärust. Niisiis on idee, et kõik meie reaalsuse mudelid on väärad, kogu tähenduse eitamine ning seega erijuht šifreeritud nihilismist (vt Thielicke, *Nihilism*, lk 63-65).

8/108 Teistsugune arusaam komplementaarsuse mõistest leidub Donald MacKay teoses *The Clockwork Image* (Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 1974), lk 91-92.

8/109 Vt Ferguson, *The Brain Revolution*, lk 83; Weil, *The Natural Mind*, lk 67; LeShan, *The Medium, the Mystic and the Physicist*, lk 99, 124, 139, 150; James, *Varieties of Religious Experience*, lk 308; Ichazo tsiteerituna Keeni poolt, "A Conversation..." lk 70; Lilly, *Center of the Cyclone* täies mahus.

8/110 LeShan, *The Medium, the Mystic and the Physicist*, lk 125.

8/111 Weil, *The Natural Mind*, lk 67. Sellest pragmaatilisest kriteeriumist juhitud ka Charles Tart ja Jon Klimo (Klimo, *Channeling*, lk xiv ja 23).

8/112 Lilly, *Center of the Cyclone*, lk 5

8/113 Ibid., lk 87, 48.

8/114 Tsiteeritud Peter Mezani järgi, "After Freud and Jung, Now Comes R. D. Laing: Popshrink, Rebel, Yogi, Philosopher-king?" *Esquire* (jaanuar 1972), lk 171.

8/115 Ibid.

8/116 Ibid.

8/117 Keen, "The Cosmic versus the Rational", lk 57.

8/118 Kuigi lugejad on algusest peale kahelnud, kas Castaneda pole Don Juani mitte oma viljaka kujutusvõime abil loonud (vt erinevaid seisukohti, mida on väljendanud näiteks Joyce Carol Oates antoloogias *Seeing Castaneda*, toim. Daniel C. Noel [New York: Putnam's Sons, 1976], on Richard De Mil-le Castaneda raamatute väljamõeldud tegelased veenvalt demaskeerinud. Vt tema Castaneda's *Journey: The Power and the Allegory* (Santa Barbara, Calif.: Capra, 1976). Sellest hoolimata väidab Castaneda oma *The Power of Silence* eessõnas: "Minu raamatud on tõlevastav jutustus õpetamismeetodist, mida kasutas Mehhiko indiaani nõid Juan Matus, et aidata mul mõista nõidade maailma" (lk 8).

8/119 John Klimo, *Channeling*, lk 42.

8/120 MacLaine, *It's All in the Playing*, lk 172.

8/121 David Tuller, "New Age: An Old Subject Surges in the '80s", *Publishers Weekly* (25. september 1987), lk 30. selles numbris leidub mitmeid artikleid *New Age*'i raamatute kirjastamise ning tutvustamise kohta, seal on ära toodud ka kirjastajate kaupa esitatud ulatuslik nimekiri *New Age*'i kirjastajate poolt parasjagu reklaamitavatest raamatutest.

8/122 Tsiteeritud Allene Symonsi järgi "Inner Visions", *Publishers Weekly* (25. september 1987), lk 75.

8/123 MacLaine, *Out on a Limb*, lk 327.

8/124 Ibid., lk 327-329.

8/125 MacLaine, *Dancing in the Light*, lk 334-335.

8/126 Ibid., lk 339-340.

8/127 Ibid., lk 354. Järgnev kokkuvõte annab edasi MacLaine'i loo lk 354-358.

8/128 Ibid., lk 358.

8/129 Ibid.

8/130 Ibid., lk 342-342.

8/131 MacLaine, "Don't Fall Off the Mountain", lk 253.

8/132 Dancing in the Light, lk 350. see kirju segu sisaldab paljusid eri allikatest pärinevaid fraase: Tae-vane kuningriik on teie sees on tõenäoliselt valesti tsiteeritud Luuka evangeeliumist (17:21), kus Jeesus ütleb: “Jumala riik on seespidi teie sees” (seda fraasi saab ka tõlkida kui “Jumala riik on teie seas [mitmus]” või “teie keskel [mitmus]”, rõhutades ühistunnet Jumala valitsuse all oleva rahva seas), Tunne iseennast (Sokratose poolt tsiteeritud Delfi oraakel), ja see teeb teid vabaks (Jeesuse sõnad Johannese evangeeliumist (8:32), mida kasutatakse mõiste kohta, mis väga erineb sellest, mida tähendab “tunne iseennast”), ole oma loomule truu (Poloniuse, vana narri sõnad Shakespeare’i Hamletist), tea, et sa oled Jumal (peegeldus Taaveti Lauludest (46:10), kus Jehoova ütleb: “Olge vaikselt ja teadke, et mina olen Jumal”, mis on täiesti vastupidise tähendusega). Pärast nende ridade tsiteerimist lisab MacLaine, et “kõik vaimsed õpetajad on öelnud sedasama. Nad on kõik õpetanud, et hing on igavene. Nad on kõik viidanud sellele, et nad on mitu korda varem elanud – isegi Kristus: “Ma tulin enne, aga te ei tundnud mind ära.” Nad on kõik õpetanud, et elu eesmärk on tagasipürgimises Jumaliku Allika juurde, mille osadeks me kõik oleme.” MacLaine ei anna Kristust tsiteerides allikat, kuid ma ei tea, et sellist tsitaati kusagil Piiblis leiduks. Igal juhul mitte miski, mis Jeesus seal ütleb, ei osuta reinkarnatsioonile või ideele, et me peame pürgima tagasi Jumaliku Allika poole. Veel enam, Piibli järgi ei ole me selle Allika osadeks, vaid oleme selle Allika poolt loodud. See on vaid üks näide religioossete tekstide moonutamisesest või väärarusaamisest MacLaine’i puhul. Vt ka Out on a Limb, lk 209, 211, 233, 239-240, 242-244; lk 297 omistab ta ekslikult ütluse “Tunne ennast” Kristusele. Teisi ekslikke tõlgendusi leidub teostes “Don’t Fall Off the Mountain”, lk 216; Dancing in the Light, lk 114, 254-255; ja It’s All in the Playing, lk 221-222. üldine uurimus Pühakirja ekslikust tõlgendamisest on minu Scripture Twisting (Downers Grove: InterVarsity Press, 1980).

8/133 MacLaine, It’s All in the Playing, lk 191-193.

8/134 Ibid., lk 323.

8/135 Ibid., lk 175.

8/136 Ibid., lk 174.

8/137 Ibid.

8/138 Vähemalt üks raamatu It’s All in the Playing kriitikute Dennis Livingston on neile probleemidele tähelepanu juhtinud: “Ma leidsin, et tema filosoofiast tulenevad järeldused on julmad ja südame-tud. ...See kõlab nagu täiuslik jappi religioon, kaasaegne tipptunnil nähtav kordussaad 19. sajandi sotsiaaldarvinismist” (*New Age Journal*, november/detsember 1987, lk 79).

8/139 Thompson, Passages about Earth, lk 99.

8/140 Selles küsimuses on B. F. Skinneri ja William Irwin Thompsoni vahel vähe vahet; vt Beyond Freedom and Dignity, lk 180-182 ja Passages about Earth, lk 117-118.

8/141 Vt ülal lk 116-117.

8/142 Vt näiteks Mt 7:21-23; Lk 10:20; Ap 8:9-24; 13:8-11; 19:11-20; Ga 5:19-11; Js 3:13-18, Ilm 21:8. Vt ka “Magic and Sorcery”, *New Bible Dictionary* (Grand Rapids: Eerdmans, 1961), lk 766-771.

8/143 LeShani raamatus *The Medium, the Mystic and the Physicist* teeb sõna kehtiv läbi mõned huvitavad muudatused, lk 99, 108, 150, 154, 210.

8/144 Thielicke kutsuks seda võib olla šifreeritud nihilismiks, vt Thielicke *Nihilism*, lk 36, 63-65.

8/145 McCracken, “The Drugs of Habit...”, lk 49.

9. Peatükk: Läbitunnetatud elu

9/1 Schaeffer, *The God Who Is There*, lk 88.

9/2 Yandell, “Religious Experience”, lk 185.

9/3 Iga maailmavaate kõigi formuleeringute väärtust tuleb muidugi eraldi kaaluda. Kuid ühegi maailmavaate puhul, mida mina olen kaalunud ning kus ma olen puudujääke leidnud, ei tea ma ühtegi formuleeringut, mille juures ei tekiks ebajärjekindlusest tingitud probleeme.

9/4 Vt näiteks Ro 1:8.

9/5 Täieliku käsitluse kahtluse loomuse ja tema panuse kohta adekvaatse maailmavaate formuleerimisel leiab Os Guinnessi raamatust *Doubt*, (London: Lion, 1976).

9/6 Kristliku teismi põhitekst on Uus Testament, kuid ma soovitan ka raamatut John R. W. Scott, *Basic Christianity*, täiend. tr (Downers Grove: InterVarsity Press, 1973, eesti k. Ristiusu alused, Logos, 1993) ja J. I. Packeri *Knowing God* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1973).